М. ЯВОРСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
В СТИСЛОМУ НАРИСІ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

М. ЯВОРСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В СТИСЛОМУ НАРИСІ

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ НАРКОМОСВІТИ УСРР ПО СЕКЦІЯХ СОЦІЯЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ УХВАЛИВ ДО ВЖИТКУ ЯК ПОСІБНИК ДЛЯ ПРОФШКІЛ ТА РОБФАКІВ І ПО БІБЛІОТЕКАХ УЧИТЕЛЯ ТА УЧНЯ ЦИХ УСТАНОВ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1928

[9 (477)]

Перша Друкарня Державного Видавництва України імени Г. І. Петровського Харків

Укрголовліт № 2105 - к. 1927. Зам. № 2060. Тираж 10.000.

ВСТУП

§ 1. *Історія й завдання історичної науки.* Придивімося до життя міського або сільського населення якої - будь країни, погляньмо на життя окремих народів, що оселюють окремі країни, або на життя всього населення нашої землі — скрізь побачимо, що в цім житті немає нічого постійного, незмінного: все міняється, все росте і зникає, все безупинно поступає.

На свої очі можемо переконатися в тому, бачучи, як удосконалюється способи й знаряддя праці, як міняються взаємовідносини людей у процесі громадської праці та розподілі добутих продуктів, як міняються форми цих взаємовідносин, а з ними завмирають дотеперішні погляди, дотеперішнє розуміння життя, дотеперішні вірування, забобони, звичаї...

З того часу, як народи живуть на землі, відбувались у них постійні зміни. Споконвіку, часом швидше, часом повільніше, більш або менш бурхливо, мінялося громадські порядки, виростав новий лад, встановлювалося нові взаємовідносини, нові думки, нові світогляди.

Але що ж являють собою всі ці зміни в житті окремих народів або всього людства?

Вся сукупність цих громадських змін, увесь цей процес утворювання й завмирання суспільних порядків, людських думок та поглядів — це все є не що инше, як історія народів, що переживали цей процес, переходячи з одного ступеня культури до другого, вищого, або ниділи, підупадали, бо йти вперед не мали змоги.

Приглядаючись проте до цього процесу утворювання та змінювання людських відносин, помічаємо, що процес цей зовсім не випадковий: його викликають питомі йому дійсні причини. Річ у тім, що всі зміни людського суспільства та порядків його залежать од порядків та відносин у процесі виробництва (продукції), так само мінливих. Коли ж суспільні порядки й світогляди міняється, замінюється на инші, то це свідчить за те, що в них щось не так, щось не гаразд, що вони не задовольняють суспільства.

Що ж саме не гаразд? — Те, що порядки й світогляди не відповідають уже продукційним силам, які переросли наявні відносини й потребують нового, вільного розвитку та намагаються повалити той суспільний лад, що є і що для них тепер став за кайдани.

Так поставали зміни в суспільстві й утворювався новий суспільний лад. За цією зміною однак незабаром зростала потреба нової зміни, в міру того, як продукційні сили розвивалися далі і їм знову ставало тісно в рямцях цього ладу.

Стара історична наука не з'ясовувала причин цих суспільних змін: вона задовольнялася з того, що оповідала про ті чи инші порядки та про те, як їх мінялося. Коли ж уже бралася з'ясовувати, через що був такий, а не инший лад, через що наставав новий, то приписувала його або природженій здібності народу, або мудрості правителів — королів, князів то-що. Звідси стає зрозуміло, через що буржуазна історія надто вже докладно описувала різних правителів, двораків, генералів їхніх то-що, — адже вона вважала їх за тих, що творили історію. Але ж, підходячи так до з'ясування історичних подій, старі історики й не вміли з'ясувати тих справжніх причин, що керували вчинками та політикою цих чи инших історичних діячів та героїв.

Сучасний розвиток історичної науки не може проте задовольнитися з такої відповіди. Тепер історія не може тільки описувати історичні події, не зазначаючи правильности змін суспільних порядків. Вона не може не шукати закономірної причиновости чергування історичних подій, не вбачати причиновости цієї у продукційних силах суспільства. А що так вона робить, ідучи за теорією Марксовою, то через це й зветься матеріялістична, марксівська. Вона не пояснює подій ані природженою здібністю народів, ані розумом героїв та царів. Тепер історія учить, що не сам розум керує поступом людськости, не воля одиниць спричиняється до тих чи инших змін і встановлює той чи инший суспільний лад, а що це творить розвиток продукційних сил, ц.-т. засобів праці та робочої сили — і фізичної, і духовної. Що-правда, не вся історія приняла тепер матеріялістичний закон у свою науку. Буржуазна історична наука й нині ще дотримується старого ідеалістичного пояснювання історії. Але й вона слідом за марксистською історичною наукою починає нині пильніш цікавитися впливом виробництва на громадські порядки й громадський спосіб думання.

Де ж починаються межі історичної науки?

Людство не одвіку живе на землі. Були часи, коли людей не було зовсім. Згодом вони стали вилучатися з-поміж тварин та

випереджувати їх не тільки через вживання, а передусім через витворювання та поліпшення знарядь праці. Але попервах це ще не було людське суспільство: не було ще в ньому правильних трудових відносин. Це було співробітництво радше тваринне, ніж громадське. Згодом, коли трудові відносини почали вкладати в правильні рямці, коли почали поділяти працю в громаді, почало складатись і те, що ми тепер звемо суспільство.

Первісна форма суспільства був рід і плем'я, де окремі члени його були звязані кревним спорідненням, потребою спільно боротися за життя, мавши загальні засоби виробництва. Згодом приватна власність на засоби виробництва та сусідські звязки співробітництва поклали основу досконалішій організації суспільства, що спиралося на виробничі відносини; утворили їх громадський поділ праці та приватна власність на засоби виробництва. Аж тоді вже постали в суспільстві класи. Разом із цим розвитком з'явилась і вища культура з своїми письменними пам'ятками.

Тут-то й починається історія, як наука, що дошукується закономірної причиновости в суспільних відносинах та змінах цих відносин. Наука бо, що досліджує тільки зародки людського суспільства й зародження громадських відносин, ще не є історія людства. Історична наука досліджує вже складене людське суспільство, досліджує — насамперед на основі писаних матеріялів — уже виявлену сукупність трудових відносин.

Бо що таке суспільство, як не сукупність продукційних відносин? Ця сукупність, як казав Маркс, утворює так звані суспільні відносини — суспільство, що постало на певнім історичнім ступені розвитку й має певний характер. Суспільство — це не сума окремих одиниць, це не сума й їхніх прикмет та думки їхньої, а сукупність усіх суспільних трудових відносин, що в'яжуть одиниць-громадян в одно ціле, незалежне від кожної одиниці зокрема. Инакше кажучи, суспільство — це цілий лад, що дає напрямок способові мислення окремих одиниць. Суспільство — це цілий лад продукційних сил і спертих на них громадсько-виробничих відносин (економіки), вкладених у форми суспільних (соціяльно-політичних) порядків, що з свого боку впливають на громадську думку.

Але кожне розвинене суспільство — класове. Складові частини суспільства, що мають різне становище у виробництві і що до засобів виробництва, і що до привласнення громадського прибутку — це й є суспільні класи. Класові відносини суспільства — це та основа, що на ній держалася й досі ще держиться суспільно-політична надбудова суспільства, цеб-то форма, устрій держави

й сем'ї, організація клас, партій то-що. Від неї так само залежала й залежить уся культурна надбудова суспільства. Ніяка історія не може через це у своєму досліді обминути цієї класової структури суспільства. Вона не може науково з'ясувати всі явища суспільного життя, з'ясувати всякі зміни, реформи й революції, якщо байдуже поставиться до цього основного питання в житті людства — до його класового ладу.

Навпаки, історія, як наука, якраз і мусить мати на першому плані класовий лад суспільства. Ще більш за це вона мусить мати на увазі цей лад на питомому ступені розвитку, тільки як один із ступенів попередніх до нашого часу, що підготовляли цю сучасність.

Але, вивчаючи класову структуру минулого та її надбудову в розвитку від минулого до сучасности, не можна обминати й класової боротьби, що прагне визволити працю від експлоатації. Маркс не даром писав, що вся наша історія — це історія боротьби клас.

Але що ж це таке класова боротьба?

Коли тепер пролетаріят ставиться вороже до буржуазії, коли він намагається скасувати приватну власність на засоби виробництва й знищити експлоатацію,— ми кажемо, що робітництво провадить класову боротьбу. Коли в крепацькому суспільстві буржуазія виступала проти крепацько-феодального ладу, а селянство бунтувало проти своїх панів — це була так само класова боротьба.

Отже, класова боротьба — це боротьба, що точиться за-для зміни переважного засобу продукції, задля зміни виробничих відносин та скасування наявного політично-соціяльного ладу. Класові інтереси й суперечності завжди призводять до цієї боротьби, і вона йде без упину то потай, то одверто, то спокійно, а то вибухають повстання та ґвалтовні перевороти — революції. Буржуазія боролася з феодалами за право експлоатації, що колись становило монополію дворян; селянство повставало проти гніту панщини. Пролетаріят бореться тепер за усуспільнення засобів продукції та за знищення класового поділу суспільства.

Очевидно, що супротивні класи намагалися насамперед захопити до своїх рук державну владу, щоб за допомогою її перевести в життя свої домагання. Державна влада давала змогу чинити всяке насильство владній класі над підлеглою. Вона давала до послуг цієї владної класи ще й школу, пресу, церкву, літературу, що за їх допомогою ця класа могла прищеплювати громадянам

потрібний у її інтересах спосіб мислення, поширювати свій класовий світогляд, свою класову мораль та розуміння класової справедливости. Отже, не дивно, що стара класа міцно держалася за владу. Нова класа, яко виразник продукційних сил, що виступала з гаслом поступу, нової справедливости, нової моралі, нових порядків, і собі намагалася захопити цю владу. Тому класова боротьба, що завжди була рухом уперед, одночасно була й боротьба за владу. Кінчалася вона звичайно ґвалтовним переворотом — революцією, яко єдиним способом здійснити нові суспільні змагання. Так неминуче бувало у всіх народів, скоро тільки вони дійшли до класового суспільства.

Отже, класова боротьба виявляє не тільки ворожнечу між окремими класами. Вона ще й виявляє суперечність між продукційними силами та виробничими відносинами. Вона показує, що цим силам тісно вже в сучасних рямцях економіки й політики і вони шукають виходу для того, щоб розвинутися далі.

Якщо класова боротьба є покажчик відносин продукційних сил до суспільних відносин, то очевидно, що наука історії і потім не може поминути класового питання в цій боротьбі. Не вивчивши його, ми не могли б з'ясувати навіть і того, чому точилися війни між сусідами, чому виникали повстання й бунти, для чого переводилося всякі реформи. Лишалося тільки б думати, що ось знайшовся мудрий володар і дав народові такі й такі закони, — за це його покоління й згадують та величають пам'ятниками.

Ми тоді ніколи не знали б, що цей уславлений реформатор не з доброї волі вигадав реформу, а що примусила його до цього неминучість обставин, і навіть сама особа реформатора хоч з'явилася цілком випадково, але появ її — це неминучий наслідок наявних відносин, основних суперечностей суспільства.

Розглянувши зміст і навчання історії, а також суспільство, як об'єкт історичної науки, доходимо такого висновку: історія, як наука, не може обмежитися самим описуванням історичних подій та історичного побуту, не може задовольнитися з самого лише реєстрування історичних явищ, не може розглядати суспільство, як щось непорушне, зрівноважене. Вона мусить розглядати суспільство в процесі безупинного витворення, безупинного закономірного руху, що прагнуло, правда, до зрівноваження, але ніколи до цього не доходило, бо в самому суспільстві цю рівновагу завжди порушували класові суперечності.

Отже, рівновага в суспільстві стане можлива тільки після знищення класових суперечностей, і через це історична наука

мусить спиратися на вивчення класових суперечностей, на вивчення дотеперішньої безупинної класової боротьби в процесі громадської продукції. Тільки вияснивши її серед розвитку продукції й устрою суспільства, історія може дати нам ясну й зрозумілу картину розвитку людства або окремого народу. І тільки тоді стане зрозуміла неминучість закономірного переходу до нової історії людства. Тільки тоді й стане для нас зрозуміло, чому на цьому чи иншому ступені розвитку складався такий чи инший світогляд нашого людства.

§ 2. *Особливості української історії.* Ми вже сказали, що в основі розвитку суспільства лежить розвиток його продукційних сил — цих двигунів суспільства, що розвиваються, коли людина безупинно бореться з природою за своє існування. Цілком зрозуміло, що боротьба ця залежить од природних умов, що серед них живе людина. В процесі праці між людиною та природою лежать її знаряддя праці, що їх людина використовує у своїй життєвій боротьбі, добуваючи їх з околишньої природи. Природні умови цієї боротьби не скрізь однакові. В одному місці чорноземля, в другому — пісок; в одному — велика суша, в другому — мочарі, багно; тут — гори, ліси, там — рівний, чистий степ; тут помірне підсоння (клімат), там — надто вже холодне або гаряче; на одній території — мінеральні скарби, на другій — ні вугілля, ні заліза; один народ має доступ до берегів моря, до сплавних рік, другий не має не те що моря, а й річок.

Ця різноманітність клімату й ґрунту, рослинного та тваринного світу, географічних прикмет то-що має наслідком те, що втворює різні умови для різноманітности у культурному розвитку окремих народів. Безперечно, в цій різноманітності культурного розвитку відограють не меншу ролю подекуди ще й инші явища, хоч би таке, як сусідські впливи, попереднє нагромадження культурних засобів то-що, але географічна різноманітність, та ще й на перших ступенях культурного розвитку, чи не найбільше впливає на різноманітність культурного процесу, як виробничого процесу.

Знаряддя праці, що їх вживають люди, матеріял праці — все це частина природи, що оточує людину. Але ж природа різних країн неоднакова. Якщо умови людської продукції неоднакові, якщо матеріял, що з нього виготовляє людина своє знаряддя і його цим знаряддям обробляє, неоднаковий, — то й господарство окремих країн повинно відрізнятися не тільки ступенем свого розвитку, але й своїм характером.

Порівняймо Данію, Швайцарію та Англію — які різні типи господарства вони являють! А все через різні природні умови.

Чому греки мали високу культуру вже тоді, як наші предки стояли ще на ступені розвитку первісної людини? Чому Єгипет так далеко пішов у своєму розвитку вже тоді, коли европейцям ще й не снилася бронзова культура? Чому кафри та ескимоси не пішли далі за кам'яний період? — Тому, що природа, серед якої живе людина, неоднаково допомагає їй розвиватися, неоднакові утворює умови удосконалювати засоби її праці та мислення — якраз через свою різноманітність. Не через що, як через цю різноманітність природних умов праці розвинулися ступені культури, різні її типи, окремі раси людства, різні звички, різні здібності народів.

Ні один народ не має споконвіку природжених прикмет, як це дехто думає. Помилково було б думати, що природа скривдила чорну расу, а білу щедро обдарувала всякими талантами. Навпаки, ми знаємо, що чорні племена инколи стояли далеко вище од білих що до культури. Ріжниця тільки в тому, що здібності окремих рас, окремих народів однаково не розвивались у процесі їхньої продукції в питомих їм природних умовах, що в них вони жили.

Людина бо, неоднаково борючись із природою, неоднаково й змінює її, та й сама при цьому неоднаково змінюється. Де нині Голяндія, там були колись непрохідні болота, що серед них жило первісне плем'я; нині ці болота перетворено на один огород з високою культурою. А, приміром, наше Полісся ще й досі перебуває майже в первісному стані. Через це й культура голяндців вища за культуру наших поліщуків. Через різноманітність не тільки знарядь праці, але й природи, що постачала людині матеріял для засобів праці, людина ця не тільки неоднаково виросла над тварину, але набула ще й своїх окремих расових, племінних, культурних та психічних прикмет.

Різноманітність цих прикмет і поділила людство на окремі раси та нації, давши їм те, що зветься расова та національна вдача. І тільки дальше постійне вдосконалення знарядь праці людини ступенево визволяє її з-під безпосереднього впливу природи на неї, що-раз більше підпорядковує цю природу їй, а тим самим і вирівнює ступенево расову та національну ріжницю між людством, визволяючи й саме виробництво людське од підлеглости цій природі, унезалежнюючи й оцю основу історичного процесу од природних впливів.

Історію кожного народу твориться, як бачимо, не в головах людей, а в щільному звязку їх з реальними умовами виробництва, що оточують цих людей. Але кожне суспільство ще й творить — продукує й розвивається не тільки само в собі, замкнене від світу на своїй території, обмежуючись тільки тим, що само здобуває, — воно ще нав'язує й зносини з сусідніми суспільствами, обмінюється з ними своїми продуктами, своєю культурою, все одно — чи через насильство, чи мирно. Життєвий досвід народів не заховується в їхній скрині: його засвоюють сусідні народи, беручи один від одного здобутки власного досвіду. Отже, народи постійно обмінюються своєю культурою, і цей обмін є то більший, що кращі природні умови та технічні здобутки допомагають взаємовідносинам між народами, що ближчі ці народи територіяльно один до одного, що кращі засоби комунікації (звязку), що потрібніший обмін своїх продуктів на чужі.

Через ці взаємовідносини ми ніде в історії й не бачимо цілком самостійного, незалежного від чужих впливів народу. Кожен народ розвивається по-свойому і має питомі свої риси, як наслідок історичної та географічної особливости його буття. Але ці властивості не є щось цілком одмінне від прикмет сусідів. Ширші або вужчі взаємовідносини зближують ці властивості, уподібнюють їх більш або менш одну до одної. Але й незалежно навіть од сусідських взаємовідносин схожий спосіб продукції, що його вироблено у схожих умовах, перетворює питому одному племені культуру на дуже подібну до культури иншого. Порівняймо тільки хоч би старовинну матеріяльну культуру та світогляд червоношкірих американських і чорношкірих африканських племен; у них найдемо стільки подібного, наче вони одно від одного щойно відділилися.

Як бачимо, в історії народів немає цілковитої окремішности, але немає також і цілковитої подібности їхнього розвитку. Є тільки більша або менша схожість їхніх прикмет між собою, яка залежить від більшої та меншої схожости умов географічних та історичних, від їх виробничого розвитку. Історична наука, досліджуючи життя окремих народів, не мала б через це певних висновків, коли б обмежилася виключно одним загальним розглядом життя-буття якого-будь народу, не беручи на увагу всіх його питомих рис, утворених серед природних умов його життя та взаємовідносин із сусідами. З другого боку, спираючись тільки на принцип своєрідности, вона й не могла б пояснити нам остаточно, чому схожі, приміром, зародки залізної культури в різних народів,

як почалось християнство у східніх слов'ян, не могла б пояснити, приміром, значіння козацтва на Україні або нечуваний зріст капіталізму в Америці.

Все сказане стосується й до України та її історії. Вже саме її географічне місце вказує на те, то історія її не могла розвиватися сама собою, окремо від инших племен. Природні границі між Україною та її сусідами, за винятком Чорного моря на півдні, Карпат на заході та Пинських боліт на північнім заході, намічено дуже невиразно. Отже, вони не вигороджували Україну від сусідів; навпаки, разом із численними сплавними ріками ці границі подекуди навіть сприяли широким взаємовідносинам із сусідами в усіх напрямках. Що-правда, природні умови України инші, ніж сусідньої Росії або Польщі: українська степова чорноземля та горбовина західньої території України не зовсім схожі на горбкуватий пісковий ґрунт Польщі або лісисту, але не таку врожайну землю нашої Московщини. Проте через щільні сусідські взаємовідносини особливості ці тільки де в чому відмінили вдачу та минуле українця, але не обернули його минуле на щось цілком одмінне від минулого сусіднього поляка, литвина, білорусина, чеха або руського. Само собою зрозуміле, що з розвитком творчих сил на Україні, навіть ці особливості згодом почали стиратися, скоро тільки Україну втягнуто в систему світового новітнього европейського капіталізму.

Є проте чимало таких поглядів, що або відгороджують українське минуле китайською стіною від сусідів (переважно від руських), або цілком ототожнюють українську історію з руською, цеб-то з московською. Для прикладу вкажімо на те, що буржуазним ученим-українцям за всяку ціну хотілось уявити таку історію України, яка ніби-то ніколи не мала нічого спільного з Москвою. Від Москви вони повсякчас одбивалися руками й ногами, хоча тисячі років тому, коли східні слов'яни творили ще одну велику сем'ю племен, не було ще, мабуть, виразних ознак окремішности обох цих народів; це однак не перешкоджало їм вдачу українця вважати за споконвічну, цілком протилежну московській; вони підсували цьому українцеві інстинктивний нахил до християнської релігії, до лагідности й людяности, ба — навіть відносини до рабів змальовували, як семейно-ніжніві дносини.

З другого боку, насичені руським великодержавним та імперіялістичним духом, вчені-росіяни доходили вже до того, що відкидали зовсім окремішність українського народу, закриваючи очі на питомі риси його минулого й сучасного, що складалися

протягом століть у так звану українську вдачу. Підтягаючи історію України під одну мірку з руською, вони, здебільшого, цілком ігнорували не тільки її господарські, але й соціяльно-політичні та культурні одміни, що складалися в особливих географічних та історичних умовах, у процесі особливих продукційних відносин. Очевидно, що це погляди ненаукові, немарксистські, історично незакономірні, а через це тенденційні й неправильні. В них бо одні явища, відповідно до поставленої мети, висувається на перший план та надається їм значіння основних явищ, тоді як на инші, инколи й основного значіння, не звертається тієї уваги, що вони на неї заслуговують, або й зовсім про них не згадується.

Історична наука України, як наука буржуазна загалом, дотепер хибувала не тільки на цю однобокість. Вона хибувала ще й тим, що цілком ігнорувала й класову природу українського народу, класовий зміст українського історичного процесу. Одні розуміли історію України, як історію князів, гетьманів, коротко — верхів українського народу, як державно-політичну історію. Инші не вважали історію українську за історію своїх князів та гетьманів — їх, бач, у нашій історії не довго держала доля на плечах трудящої маси а закликала на їхнє місце чужих князів, царів, генералів,— та клали в її основу український народ, але зате ці народні маси, що їх клали вони в основу свого досліду, розглядали вони, як джерело, відки мали вийти, якщо не своєрідні царі й генерали, то хоч би своєрідне панство.

Через це одні й другі описували, навіть детально, суспільні верхи, їхні звичаї, примхи, воєнні походи й політичні договори (умови), а про життя самої трудящої маси, господарські її відносини і, головне, про класову боротьбу здебільша мовчали. Инші, хоч і не мовчали про життя-буття мас, але зате забували про класову боротьбу й через те дотепер обмежували історію України тільки часами її державного існування, часами боротьби за політичну її незалежність у XVI — XVII ст. та часами поневолення її в XVIII ст. Далі історія України в старій науці ні в одних, ні в других не йшла і кінчалася звичайно на XVIII віці, коли остаточно знищено політичну самостійність українську. Цілі томи через те писалося про Київську Русь, про галицьке королівство, про литовсько-руську державу, про козаків (переважно про Хмельниччину), а далі вже що-раз менше цікавились українською історією. В XIX ст. її навіть не визнавали або задовольнялися історією. В XIX ст. її навіть не визнавали або задовольнялися з самих лише заміток про національно-культурне відродження українського народу.

Про кого ж мала буржуазна історія говорити? Для одних князів, королів, гетьманів не стало — урвалася й історія України, а про громадянство України без князів та гетьманів нецікаво було старосвітським ученим писати. Для инших же те, що не було явищем української політичної самостійности, хоч би й без князів та гетьманів, також не являло цікавого моменту. І для них історія кінчалася там, де кінчалися бодай кволі ознаки тієї самостійности.

Справжня історична наука, з основами історичного матеріялізму, не так дивиться на минуле й сучасне України. Князі та гетьмани мають цікавити її остільки, оскільки вони сами є висновок із характеру сучасного їм суспільного життя. Тому для неї часи феодалізму та крепацтва не є часи тієї ж таки самостійности, що до неї й тепер треба прагнути, а являють собою добу історичної підготовки до капіталістичного, буржуазного суспільства. Для матеріялістичної школи історія України не має кінчатися разом із кінцем її державного життя та політичним поневоленням; навпаки, вона стає то цікавіша, що виразніше виступає підготовлення пролетарської революції в її історичних передумовах.

Адже матеріялістична школа в українській історії ставить собі таке завдання: виявити на українському історичному матеріялі матеріялістичну й історичну закономірність розвитку української історії, наростання що-раз нових суперечностей, поширювання та поглиблювання класової боротьби, що остаточно вилилася й у нас у велику соціялістичну революцію, цей неминучий наслідок прогресу суспільства. Тому-то матеріялістичну історію не можна починати з вивчення ролі самих князів і кінчати самими гетьманами. Вона має вивчати цілий історичний розвиток. Вона має розглядати суспільні суперечності на Україні, що спричинилися до зміни суспільного ладу, і стежити за сусідськими взаємовідносинами. Кладучи в основу економіку України, історія її має довести, що політична доля України визначалась ані сваволею князів, ані продажністю гетьманів, ані природженими особливостями українського народу. Вона має вияснити, що колесо політичної історії України так, а не инакше, повернулось у неминучий наслідок цілої низки історичних умов та в першу чергу — господарських і класових відносин українського народу.

Але дехто спитає: для чого вигрібати з попелу минуле, коли ми живемо сучасним; нащо морочити собі голову тим, як жили, працювали й боролися наші діди; яку користь матимемо тепер, викопуючи те, що минуло, що вже не вернеться?

Помилковість такого погляду стане ясна відразу, коли взяти на увагу, що в історичному розвитку немає нічого випадкового, що все, що діється, є наслідок наявних сучасних і попередніх відносин.

Революція 1917 року не впала з неба. Вона неминуче мала завдання — розвязати загострені класові суперечності, бо й ці суперечності були сами неминучий наслідок капіталістичного способу продукції. Характер української революції, що своїм національним елементом — Центральною Радою, гетьманщиною та Директорією — так різниться від революції руської, також не був випадковий, видуманий. Це був неминучий наслідок українсько-руських відносин, що складалися протягом XIX й початку XX ст.

Отже, треба добре знати минуле, щоб зрозуміти сучасне. Не знаючи минулого України, ми не можемо ясно зрозуміти й характеру української революції; не можна братися її обмірковувати, не знаючи передумов, що з них виросла українська революція, не можна провіщати й її майбутнє — і присуд, і віщування будуть неправильні. Не думаючи про майбутнє України або думаючи про нього помилково, помилково ми поставимось і до участи її в сучасній революції. Тільки вивчення українського минулого та зрозуміння українських історичних особливостей дасть нам змогу правильно розуміти її сучасність і зробити правильні висновки про її майбутнє. Хто орієнтується в сучасному, хто розуміє закони й шляхи всяких змін у суспільстві, хто затямив історичні особливості, що характеризують ці зміни на Україні, лише той може правильно намічати й основні шляхи історичного її розвитку в майбутньому.

От для чого нам треба знати українське минуле. Історія народів — це не проста мірка, що в неї можна втиснути кожен народ: це дуже й дуже складний процес, що ніяк не надається підвести себе під одну мірку. Про це казав уже Енґельс, це зазначав не раз Маркс. Коли б тотожність історичного розвитку у всіх народів становила неминучий закон цього розвитку, то людство було б забавка, підлегла механічному розвиткові, а від матеріялістичної методи лишилась би сама форма, готовий шаблон, що до нього прикроювалось би історичні явища та історичні процеси.

Україна жила в руській господарській системі більш як півтори сотні літ, економічна її основа в головних рисах та сама, що й економічна основа Росії; проте через різні обставини, різні природні умови, різні расові відносини та історичні впливи — ця єдина основа економіки, як каже Маркс, може виявитись у незлічених змінах і відмінах; її можна розуміти, тільки вивчаючи ці дійсні питомі обставини. Нова українська історична наука, марксистська наука, і ставить за своє завдання, одкидаючи самотужність історичного процесу українського, одночасно не забувати й про всі ці українські історичні особливості. Але вона розглядає їх, не як гасло до окремішности, а як різностать одного з історичних шляхів до спільної всім племенам мети — до соціялізму й інтернаціоналізму. Для неї минуле — підготовка сучасности, а сучасність — етап у майбутній комунізм.

§ 3. *Шляхи й засоби вивчення української історії.* Історична наука взагалі, як і всяка наука, користується з двох основних метод цього досліджування й пояснювання історичних явищ, що з них складає вона ті чи инші історичні факти. Це методи — індуктивна й дедуктивна. Індукція — це така метода узагальнення, що йде від часткового явища до загального висновку; дедукція — це вже метода виведіння, що робить висновки від загального факту до пояснення часткового явища. До індуктивного способу досліджування належать зокрема: метода суто описова, статистично-індуктивна і, врешті, аналітично-абстрактна.

Індукція, або наведення, виявляється насамперед у т. зв. методі описування; суть цієї методи в тому, що описується поодинокі явища, вишукується в них спільні риси й узагальнюється їх в одно поняття, яке охоплює собою ці схожі явища. Приміром, описуючи вірування наших племен за давніх часів, окремо в полян, окремо в деревлян, окремо в сіверян, приходимо до висновку, що наші предки перед тим, як познайомилися з християнством, вшановували природу. Приглядаючись до життя одного робітника, другого, третього, знаходимо у них спільні риси, що вказують на їхнє становище у виробництві, — з цього й робимо висновок, утворюючи одно спільне поняття пролетарської класи.

Проте одної методи описування инколи буває не досить, особливо в історії, де явища надзвичайно скоро міняються серед дуже складних процесів. Тому, крім описового узагальнення, ми робимо ще й статистичне обраховування; за допомогою цього обраховування ми доходимо певного висновку, що дає нам поняття про продукційні відносини, або зріст продукційних сил. Коли бачимо, що в XVI ст. на Україні одного й того самого року в одній окрузі робили на панщині 3 дні, у двох инших — по 2 дні, а в п'яти ще инших — знову по 3 дні, то кажемо, що панщина на Україні забирала тоді пересічно 3 дні. Коли бачимо, що наприкінці 80 років XIX ст. на Україні працювали тільки 2 рудні, Юза та Пастухова, а наприкінці 90 років було вже 17 великих чавунових заводів

з 29 готовими гутами та 12 ще недобудованими; коли наша статистика, цеб-то наші підрахунки, показує, що заліза в Росії у 80 роках вироблювалося на мільярд триста мільйонів карбованців, а наприкінці 90 років — уже на три мільярди двісті мільйонів, то ми кажемо, що залізна промисловість в Росії за цей час зросла втроє, а на Україні — майже вдесятеро за десять років. Коли в архівних матеріялах частенько знаходимо повторювання, як селянство нищило один час панські маєтки, то, підраховуючи їх, кажемо, що це не були окремі випадки порушення чужої власности, а що це був революційний рух селянства проти поміщиків. Оця метода й називається статистично-індуктивна.

Крім цієї статистично-індуктивної методи, що дуже допомагає вивчати відносини на Україні за всякого періоду, в історичній науці ми використовуємо ще третій спосіб індукції: аналітично-абстрактний, встановлюючи за його допомогою закони суспільного розвитку. При цій методі вживаємо не тільки описового та статистичного узагальнення, а ще й, вивчаючи поодинокі узагальнення, відкидаючи з них усе другорядне, додаткове, доходимо висновків про основний напрямок розвитку, а саме, кажемо, що є закон, який керує цим розвитком. Приміром, описуючи й підраховуючи, приходимо ми до узагальнення, що на початку XIX ст. Англія була вже капіталістична країна, а Росія й Україна являли собою крепацько-феодальне суспільство, подібне до Англії ще за середньовіччя. Порівнюючи тепер феодальну Україну з феодальною Англією або Францією, розглядаючи ті основи, що привели Англію та Францію до промислового капіталізму, порівнюючи їх із колишніми феодальними відносинами Росії або України, доходимо таких висновків: у феодально-крепацькому суспільстві існує напрямок-тенденція розвиватися на капіталістичне суспільство. З цього робимо висновок, що капіталізм є чергова форма суспільного розвитку після феодального способу продукції. Аналізуючи далі капіталістичний спосіб продукції, доходимо висновку, що після нього неминуче настає комуністичне суспільство. Так ми й відкриваємо закони суспільного розвитку.

Дедуктивна метода, що звуть її також метода вивідення, полягає в тому, що з готових висновків, з готових узагальнень ми робимо висновок про часткові явища. Коли Маркс казав про Росію, що вона, вступивши в стадію розвитку промисловости, піде шляхом західньої капіталістичної Европи, то це був дедуктивний висновок, що до нього прийшов Маркс, придивляючись до господарських відносин Европи й Росії. Коли, в результаті

спостережень, ми дійшли висновку, що після кожного господарського піднесення в капіталістичному господарстві настає неминуча криза, то, переживаючи в певній капіталістичній країні економічне піднесення з високими цінами, можна думати, що скоро на ринку настане зниження цін, брак збуту товарів через перепродукцію, що її спричинює оця гарна кон'юнктура. Коли на підставі зібраного матеріялу доходимо висновку, через що на Україні в XVII ст. стався занепад економічного добробуту окремих міст, то з цього можемо зробити дедуктивний висновок, що й ті міста, що про них ми відомостей не маємо, занепадали через панування панських економій у господарських відносинах. Так користується історична наука з методи дедукції.

Виникає тепер питання про те, звідки ми беремо наше знання про минуле й сучасне? — Очевидно, не з безпосередніх спостережень, а з пам'ятників, з історичних джерел. Джерела нашого вивчення минулого й сучасного — це насамперед різні юридичні акти — чи то міжнароднього характеру, напр., політичні або торговельні договори (угоди), чи то внутрішнього, державного значіння, напр., всякі закони та розпорядження, що їх видавала світська, духовна, центральна чи місцева влада; нарешті, приватні юридичні акти, складені між громадянами у формі умов, описів та контрактів.

З другого боку, історичні джерела для нас являють різні літописи, мемуари, хроніки, оповідання про життя окремих людей, про подорожі та різні події, приватні збірники судових присудів, законів і розпоряджень влади, приватні списки звичаєвого права, що існувало, збірники звичаїв, всяке листування, твори письменства, археологічні знахідки та переживання минулого в народній словесності, напр., історичні думи, обрядові пісні, звичаї, перекази та вірування, але всі ці джерела, хоч і не мають вони офіційного характеру, дають проте багато матеріялів та вказівок, щоб з'ясувати суспільні відносини за цієї чи тієї доби.

Як же користуються історики з цих джерел? Може, просто списують із них те, що їм потрібне?

Здавалось би, що, принаймні, джерела офіційного, юридичного характеру остільки певні, що все, що в них написано, можна вважати за правду. Але ж це не так. До всякого джерела треба ставитися критично, цеб-то перевіряти автентичність — справжність його походження та правдивість змісту. За давніх часів, приміром, не було друкарень, щоб розповсюджувати документи й твори; їх переписували рукою, і кожен переписувач робив це по-свойому,

викидаючи незрозумілі або щ оне подобались йому слова, імення, дати, навіть цілі речення та вставляючи натомість слова й описи, що були йому більше до вподоби. Через це не раз маємо, наприклад, кілька списків якогось того самого юридичного акту, і всі вони відрізняються один від одного. Коли так бувало з офіційними актами, то що ж казати про неофіційні джерела, напр., літописи, мемуари, спомини то-що: тут уже уява зовсім не мала впину. До того ж чимало, очевидно, є й підроблених, навмисно фальшованих, документів.

Для того, щоб зрозуміти зміст і встановити правдивість джерела, існує критика, що розглядає їх і що поділяється на вищу й нижчу. Кожна критика, порівнюючи різні джерела, встановлює, чи дійсно таке-то джерело походить од такого-то часу або такої-то особи, цеб-то чи є воно автентичне. Напр., „Руську Правду" вважали раніш — та ще й тепер дехто вважає — за офіційний збірник законів, тимчасом як критика доводить, що це був тільки приватний список звичаїв, які існували, і не мав жодного обов'язкового характеру. Найстаріший київський літопис приписували Несторові, тимчасом виявляється, що ім'я Нестора ніяк не звязане з цим літописом, що являє собою компіляцію, цеб-то сукупність різних збірок.

Більшу вагу має в історії критика вища, цеб-то критика змісту. Вона пильно перевіряє, чи все те, що написано в пам'ятнику, відповідає тогочасній дійсності, чи, може, в ньому є довільні вставки пізніших переписувачів або неправдиве з'ясування якогось явища. Наприклад, найдавніший київський літопис мав аж три головні редакції, майже одночасні: т. зв. Несторівську, Сильвестрівську та Києво-Печерську, всі — з початку XII ст. Ці редакції дійшли до нас у списках, далеко пізніших: Іпатіївський список, приміром, зроблено либонь у Пскові в середині XIV ст. (для суздальського князя). Не кажучи вже про инші, пізніші, списки давнього літопису, згадані списки мають стільки неясностей, суперечностей, що треба було довгої праці, щоб установити справжній текст давнього літопису.

З другого боку, візьмімо таке явище. В газетах, ба й у донесеннях до центрального уряду офіційних кіл, з'ясовувано заколот харківський 1872 року, як випадок без жодного політичного змісту. Але з матеріялів слідства на місці ми маємо якраз картину цілком протилежного характеру, картину подій політичного характеру з боку харківського пролетаріяту проти самодержавства, у звязку з політичною пропагандою з нагоди Паризької Комуни.

Обидва ці роди критики стосуються не тільки до писаних джерел; із них користуються, так само вивчаючи й археологічні розкопи, народні перекази, обрядові переживання минулого, то-що. Критика встановляє тут час, коли постали досліджувані явища, і відділяє в них елементи первісні від пізніших. Велику ролю при такій критиці відограє аналогія — порівняння, доповнюючи те, що загубилось, і відкидаючи те, що додано пізніше. На такій основі ми й уявляємо собі історичний процес.

Історичний процес розвитку громадських відносин проте не відбувається однаково і не завжди ступенево, повільно, а має в собі на деяких щаблях різкі межі та революційні переходи. В історії України, так само, як і в усякій иншій історії, можна помітити, що в межах певних ступенів розвитку між одним та иншим способом продукції є спільні основні риси. Вони й звязують окремі етапи цього розвитку в одно ціле, в один період, в один тип громадських, цеб-то соціяльно-політичних, порядків.

До цього часу в методі викладання історії майже виключно панував момент державно-політичний. Історію України поділяли на окремі періоди, які відповідали певному політично-державному становищу. Тому викладали окремо київський період, як часи державної Київської Руси, окремо галицький, коли Україна існувала вже окремо від півночи, окремо литовський, козацько-польський та московський, а на XVIII ст. історію України звичайно кінчали.

Матеріялістична метода, що кладе в основу економіку суспільства, цікавиться насамперед класовими відносинами, одсуває державно-політичні моменти на другий план, менше описує давнину, більше звертає уваги на етапи, ближчі до нас, а найголовніше — на найновіші етапи капіталістичного суспільства.

Виходячи з того, що економіка лежить в основі політики та що за різних етапів історичного процесу маємо різні класові взаємини в громадському виробництві, ми поділяємо історію України на такі періоди: період феодалізму з натуральним господарством, період поміщицько-крепацький з торговельним капіталізмом, період буржуазно-капіталістичний та, нарешті, добу соціялістичної революції.

I. *Період феодалізму з натуральним господарством* починається з найдавніших часів — з патріярхальної родо-племінної організації. Він проходить через дружинно-князівську добу Київської Руси, феодалізацію Київської Руси, розвиток феодальних порядків у галицько-волинській та литовській добі та кінчається

наприкінці XV ст., коли починається розпад натурального господарства й феодалізму. Ознаки його такі: продукція задовольняє власні потреби виробника й спирається на рільництво та скотарство; ремество не має виразних рис продукції на ринок, незначний внутрішній обмін не утворив ще окремих торговельних відносин; суспільство не виробило ще готових складних суспільних організацій, окремих готових торговельних відносин; окремі етапи в розвитку суспільства настають поволі й непомітно.

II. *Поміщицько-крепацький період* — це період грошового господарства й великої приватної власности на землю, що виросла після феодального землеволодіння та після розпаду давнього колективу на індивідуальні господарства; період покрепачення селян, високого розвитку ремества, мануфактурної промисловости й торговлі; період різкого поділу суспільства на упривілейовані стани. Починається він розпадом натурального й початками грошового господарства та покрепаченням селян, а кінчається заходами для скасування крепацтва.

III. *Період капіталістичного буржуазного суспільства* — це період розвитку машинової промисловости та аграрного капіталізму на Україні; період суперечностей буржуазно-дворянського суспільства; період боротьби революційної інтелігенції з самодержавством, українського націоналізму — з руським імперіялізмом, пролетаріяту — з дворянщиною та буржуазією.

Період цей починається розкрепаченням селян та иншими буржуазними реформами 60 років, а кінчається великою імперіялістичною війною 1914 року.

IV. *Період соціялістичної революції*, що вибухла року 1917 в наслідок попередніх суспільних суперечностей у звязку з світовою війною. Це — період революції 1917 року, громадянської війни пролетаріяту з руською та українською буржуазією й будування Радянської влади на України. Цей період, що доходить до наших днів, належить радше до української сучасности, ніж до історії, але не вмістити його в історію України не можна, бо він є завершення розвитку суспільних відносин за попередніх періодів.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ДОБА ФЕОДАЛІЗМУ НА УКРАЇНІ

§ 4. *Доісторичні часи на Україні.* В розумінні народознавчому, цеб-то етнографічному, Україною ми звемо не тільки територію, що входить тепер до складу нашої УСРР, але й ті землі, заселені українцями, що нині перебувають під румунською, чеською та польською окупацією: південно-східню Басарабію, північну частину Буковини, Закарпаття, Східню Галичину, Західню Волинь, Холмщину й Полісся. Всю територію цю заселює здебільшого людність, що розмовляє лише українською мовою. Українська народність належить до слов'янського племени, що до нього входять ще великоруси й білоруси, а саме до його східньої групи. Слов'янське плем'я становить частину великої арійської раси. Крім українського населення, на нашій території живуть ще групи инших народів, що належать не тільки до слов'янського, а й до инших племен тієї ж таки арійської раси, напр., германське та романське плем'я; на цій-таки території живуть народи ще й инших рас, приміром, семітської й монгольської.

На південнім заході українську територію перерізують Карпати, що розкинулись на обидва боки цілою низкою лісистих кряжів та верховин; кряжі ці на півночі переходять у Галицько-волинську високу рівнину, дуже розмиту водою, через що місцями вона має майже гірський вигляд.

На східній південь верховина ця тягнеться гранітним кряжем до Дністра, переходить далі до Дніпра, перегороджуючи його порогами. За Дніпром вона підноситься знову, утворюючи Донецьку верховину, і, нарешті, зникає за Доном у Надкаспійській низині. На південь од цієї височини по чорноморському узбережжі розляглися трав'яні степи, висока рівнина, перерізана річними долинами та ярами-балками, вкрита грубим шаром чорноземлі. Степова ця смуга, що продовжує західньо-азійські степи, досягає через нижнє Наддніпров'я нижнього Наддністров'я. Гострі східні вітри обвівають цю смугу.

Досить невелика північна частина України входить до лісової смуги з піскуватим, малородючим ґрунтом. Вона йде з північного сходу, долиною Десни, водозбором Ірпеня й Тетерева, середньою частиною Горини й Случа, Побожжям та багнистою низиною Прип'яти. Найбільша частина української території лежить між степовою й лісовою смугами і являє собою хвилясту, дуже розмиту річками рівнину з лагідними вітрами, з родючим ґрунтом, багату колись на ліси, що тепер протягом трьох століть дуже порідшали, а подекуди й зовсім зникли. Це знищення лісів спричинилося до осушення ґрунтів, зменшення води й загострення клімату.

Територія України має надзвичайно багато річок; найбільша з них — це Дніпро з багатьма її допливами, що з них найбільше значіння мають Прип'ять на заході та Десна на сході з окремими допливами. Система Дніпра щільно звязана з річками наших сусідів, наприклад, із північною Волгою, Двиною, Німаном, західнім Богом і Вислою; через це вона в історії України мала величезне комунікаційне значіння не тільки для Київщини, де вливаються в Дніпро найбільші його доплива, але й для всієї України.

З инших річок можна б згадати східній Бог, Дністер, Сян, західній Бог та на сході Дінець.

З давніх давен не то що на Україні, а й на всім просторі східньої Европи не було ще, ймовірно, окремого народу, що нині зветься українці, не могло бути ще й великорусів, ані инших поріз них слов'янських племен, що існують нині (чехи, поляки, серби, білоруси). Радше ймовірно те, що всі вони були одного племени, та й говорили якщо не одною, то близькими одна до одної мовами, хоч, може, і жили неоднаковими звичаями; певно й те, що вони тоді ще не знали таких явищ, як, приміром, власність на землю, не знали й сучасної класової держави. Це плем'я слов'ян, як довели деякі вчені, жило вкупі між Дніпром, Дністром та Вислою. На південь од нього, в нинішній Катеринославщині та Херсонщині, начеб-то товклися різним часом різні захожі з Азії племена, як, приміром, сармати та скити; у Криму та на березі Чорного моря були грецькі колонії, що їх позакладали давним-давно грецькі купці; згодом на півдні України поселилися готи, що зайшли сюди із своїх селищ за Вислою.

Але в IV ст. почало ґрунтовно мінятися життя слов'янського племени. Тоді рушило з Азії кочове плем'я гунів і напало на подніпровських готів. Готи втекли од гунів на захід, але гуни погнались і туди за ними; вони й збурили та перемішали в той час усі народи на свойому шляху до Европи. Тоді-то й настало

в історії Европи так зване велике переселення народів, коли племена, що заселювали Европу, почали мандрувати сторіччями з місця на місце, доки не осіли там, де здебільша вони тепер і живуть.

Мабуть, що за часів цього переселення, не пізніш однак VI ст., рушили із своїх селищ і слов'яни. Поділившись, частина їх пішла на південний захід, даючи почин нинішнім полякам та чехам, инша частина посунулася із старих селищ ще далі на південь, і з неї вийшли серби. Остання частина розійшлася на північний та південний схід, займаючи землі обіруч Дніпра та праворуч Двини. Вона, ця східня слов'янська група, вже тоді начеб-то поділялася на різні менші групи-племена, що з них важливіші згодом були: кривичі, вятичі, дреговичі, радимичі, сіверяни, поляни, деревляни, уличі, тиверці й дуліби. Оці племена й дали згодом почин трьом народам: словени, кривичі та вятичі — великоруському, дреговичі й радимичі — білоруському, всі инші — українському.

У VIII ст., а може й раніше, загальне переселення східніх слов'ян в основному начеб закінчилося. Вони міцно осіли на землі й почали хазяйнувати на нових селищах. Але колонізація східніх слов'ян цим не скінчилася. Вони ще довгі сторіччя посувалися на північний схід, на схід, на південь, на південний схід, то одступали назад, поширюючи однак потроху свою територію. Яке життя-буття було за тих часів у східніх слов'ян? Що до хазяйства їхнього, то воно було в той час дуже простеньке, жити доводилося їм через те дуже важко. Знаряддя праці було в них незручне, як про це кажуть археологічні находки, — звичайне кам'яне та дерев'яне. Залізо вони хоч, може, і вживали, та воно рідко траплялося. Великий сосновий або дубовий сук правив звичайно за плуг, за борону й за рало. Була ще соха, що нею обробляли землю під засів. Траплявся і справжній плуг, але вельми рідко. А землі, готової під оранку, як тепер, не було; треба було випалювати степи та ліси, щоб її здобути.

У ті часи рільництво звичайно було підсічне; коло ріллі добре ходити ще не вміли. Було — випалять лісну ділянку, порушать сохою вкриту попелом землю та й сіють декілька років зряду; а далі займають новий шматок землі під засів. Доспіле збіжжя звичайно зривали руками, а то й жали серпами; зерно мололи на хліб на простеньких кам'яних зернотерках. Земля за таких умов не могла вже бути розмежована, а панувала вільна займанщина, що її бачимо в нас ще в XVII ст.: хто де хотів, там і робив, і на всіх землі вистачало.

Та не з такого примітивного рільництва мали переважний прожиток наші предки. Більше, мабуть, мусили промишляти вони ловецтвом, бджільництвом та рибальством.

Надто важливе мусило бути ловецтво. Воно давало їжу та ще й шкури на одяг, що його шив кожен сам на себе. За тих часів примітивної техніки кожен був сам собі і хлібороб, і ловець, і кравець, і столяр. Купівлі, як тепер, наші предки не знали й хоч деколи й обмінювались здобутками своєї праці, але загалом кожен жив із того, що сам собі придбав.

Безперечно, важко тоді було жити людині окремо, коли не вміли люди гаразд працювати, не маючи ще й справного знаряддя. Люди не могли в той час поодинці боротися з природою, бо не було достатньої спромоги й сили; треба було спільного зусилля в праці — чи то на ловах, чи коли засівалося збіжжя. Тому-то ніхто й не міг мати окремого господарства, а було воно звичайно спільне, громадське. Громадою ходили на лови, громадою сіяли та збирали збіжжя. І хоча кожен у цій громаді все потрібне виготовляв власною працею, але робив це в спілці з иншими спільними зусиллями й спільним знаряддям.

Для спільної праці треба було спільних селищ. Тоді ще не було міст, як тепер. Кожне плем'я-група, що посідало якусь територію, складалося з менших груп-родів, що жили на одній загороді, спільно господарювали та були всі між собою родичі. Роди оселювалися звичайно дворищами — великими хуторами. Деколи таке дворище ще й укріплювано перед напасливими сусідами ровом, частоколом, і тоді воно являло собою городище. Городища, цеб-то сліди таких давніх городів, ще й тепер находять підчас розкопів.

Держави в наших предків тоді ще не було, бо не було в ній потреби, оскільки не було ще клас; не було й війська, як нині. Всі були озброєні, а владу в племені виконувано на спільній раді, що звалася віче. На віче приходили з племени всі, але голос на ньому мали звичайно тільки батьки родів, що стояли на чолі кожного дворища. Такий батько роду — чи, як його звали в инших народів, патріярх — порядкував усім у дворищі, як нині батько в сем'ї. Рід бо — це не що инше, як велика сем'я, яка ще й досі трапляється в Карпатах серед наших гуцулів під назвою ґаздівство, збережена серед нових порядків.

Письма тоді ще наші предки, мабуть, не знали, не знали й одного бога. Кожне плем'я й кожен рід мав своїх богів. Вважали вони звичайно за богів явища природи, не розуміючи її питомої сили. Шанували сонце, що його звали кожен по-свойому (звичайно — Дажбогом); блискавку, що її в полян звали Перуном; знали бога своїх черід, що його деякі племена звали Велесом; вірили в богиню родинного життя — Ладу, в бога любови — Купала. Поклонялись і воді, де жили боги-водяники; деревам та лісам, де жили лісовики. Мали ще й домашніх богів,— кожне свого,— що їх звали дідьками та бісами.

Померлих не ховали, як тепер, а звичайно палили на вогнищі, попіл же закопували в землю, насипаючи деколи високу могилу на знак вшанування пам'яти вмерлих. На могилі справляли тризну, тоб-то бенкет: їли й пили, а остачу залишали померлому. Тоді люди уявляли собі, що й по смерті людина мусить їсти й пити, як жива людина. Ще й дотепер позалишалися де-не-де по селах такі вірування, як наслідок одсталости населення.

Отакі колись були порядки, вірування та звичаї в наших предків через низький ступінь їхнього розвитку. Вони й женилися не так, як тепер, а викрадали або купували собі жінок із сусідніх родів. Иншої приблизно картини життя наших предків не можемо собі нині ідля тих часів скласти. На жаль, для неї мало маємо даних, а як що й маємо, так і то на основі тільки здогадів наших, складених здебільша в порівнянні з життям сучасних одсталих племен.

§ 5. *Київська Русь.* Але довго такі порядки, якщо вони були, вдержатись у нас не могли. Змінявся бо ступенево спосіб життя в подніпровських племен, з ними мусили змінятися й громадські порядки в них. Осілий спосіб життя, як відомо, удосконалює засоби праці, розвиває рільництво, розвиває вмілість виробляти різне знаряддя праці. І в наших предків неминуче мусив іти той самий процес із часів їхнього осідання на землі. Населення розмножувалося, давні роди розпадалися на нові, густіше заселюючи Подніпров'я. А в цих нових родах згодом неминуче втрачалося дотеперішнє почуття спорідненnews. Господарські сусідські інтереси що-раз більше мусили брати гору над ним. Згодом мусило ставати й затісно жити на старий лад: землі вже не вистачало на вільну займанщину всякому — навіть родам, не то що племенам, доводилося згодом боротися за землю між собою.

У цій боротьбі за кращу землю роди, мабуть, і почали об'єднуватися між собою — вже не на основі давнього спорідненя, як раніш, а на основі спільности своїх сусідських інтересів. Це об'єднання було неминуче, коли треба було боронити свої селища, свої землі та ліси. Воно однак неминуче потребувало зміцнення верховодства тих, що стояли на чолі племен та родових

спілок, воно й породило цим владу військових ватажків, що керували цією обороною та що-раз більше захоплювали до своїх рук права віча. Ці ватажки починали небавом уже окремо обробляти свою землю через рабів-холопів, що їх набирали на війні від переможених сусідів, а над племенами володіли, маючи при боці військову дружину, цеб-то побічну озброєну силу, що до її складу входила вся молодь у племені, а згодом — усе вельможне панство.

Так виростали в племенах князі, що відділялися із своїм маєтком від громади й навіть почали брати з неї дань на своє й своєї дружини утримання. Очевидно, що старе громадське віче мусило підупадати і що-раз рідше збиратися виконувати свої права. При князі почали утворювати на місце віча прибічну раду, що до неї входили вже навіть не всі батьки дворищ, як раніш а тільки знатніші з них. Город, де сидів князь, набирав великої ваги; в ньому осідали знатніші сем'ї-роди. З цього князівського города виростало згодом місто-город, що керувало в особі князя та його прибічників околишніми дворищами й городищами — своїми пригородами.

Так зароджувалася по громадах-родах та племенах верховна влада, що її наші предки раніш не знали. Почала вперше з'являтись і приватна власність князів на землю, почало ступенево визискувати громадян владне вельможне панство, що жило в городах.

Саме за тих часів, як видно вже з історичних звісток, з'явилися на Подніпров'ї варяги. Це були ватажки мандрівних работорговців, що заходили на Подніпров'я з далекої Скандинавії. Вони міняли у князів всяке добро на рабів-холопів, на віск, на дорогі шкури-хутра й возили все це продавати грекам у Крим та Царгород. Вони оселилися, мабуть, уже в IX ст. у Києві, в землі полян, а з Києва почали разом із київськими князями нападати на сусідні племена, змушували їх коритися Києву та набирали з них холопів-челядь на вивіз. В X ст. вони допомогли вже підбити під владу київських князів усі племена, що сиділи не тільки на Подніпров'ї, але й у всій східній Европі; вони знищили їхніх князів, а їх самих оподаткували на користь київських князів.

Так виросла на Подніпров'ї вже в X ст. київська держава із столицею Києвом, що володіла в той час майже цілою східньою Европою. На чолі об'єднаних під однією владою подніпровських та взагалі східньо-слов'янських племен стояв тепер київський князь і володів ними за допомогою військової дружини,

що він набирав її то з варягів, то з місцевого вельможного панства. Досить докладно про цей зріст Київської Руси оповідає нам уже найстаріший літопис київський, що його приписують ченцеві Київської Лаври Несторові, що жив ніби-то в XII ст. Цей літопис, оповідаючи про грабіжницькі заходи князів київських, згадує про те, як Ігор „примучував" деревлян, уличів та тиверців, як київські князі Олег та Святослав не вдовольнялися з данини околишніх підбитих племен, а ще й ходили походами на далеких сусідів.

За князя Володимира (980 — 1015 р. р.) під владою київських работорговців-грабіжників була вже вся східня Европа, переможена огнем і мечем та ще — підступом і зрадою. Київські князі стали тепер необмежені володарі на своїх землях, вважаючи їх за свою батьківщину — приватну власність, правлячи ними за допомогою здебільша найманих дружин — то своїх, то варязьких. Старшина цих дружин являла собою прибічну раду князя — княжу думу. До її складу почали входити також і деякі знатніщі батьки й инших родів, не тільки полянських, що їхні родичі служили в княжій дружині.

Та хоч легко було завоювати мечем племена, важко проте було вдержати їх у послуху. Збирати данину з них (ходити на „полюддя", як тоді говорили) доводилося завжди силою. Через це київські князі скрізь ставили свої дружини гарнізонами, щоб тримати незадоволене населення в німім до себе послуху. Але й цього було ще мало; треба було ще ці племена щільніше об'єднати з Києвом і однією вірою, що наказувала б иншим способом — способом пропаганди—переможеному населенню шанувати київську владу. Тому з'являється на Подніпров'ї й християнська віра. Занесли її сюди грецькі купці, що з ними жваво торгували київські князі із своєю дружиною, міняючи рабів, віск, мед, шкури то-що на грецькі вина й дорогі тканини та прикраси, або, як тоді казали, „за всяке узорочча". А християнська віра мала ще й те значіння, що звязувала щільніше київських работорговців із царгородськими грецькими купцями, також християнської віри. Князь Володимир наказав через те навіть силою христити своїх підданців, що ще не охристилися.

З появою нової віри в одного бога, що стала тепер за вираз панування одного князя, з'являється на Подніпров'ї й книжкове письмо — кирилиця, занесена сюди від болгарських проповідників, з'являється й особлива книжкова мова, що нею писано в той час церковні і світські книги. Мова ця була схожа на ту, що її вживали здебільшого й до недавна в церковних книгах. Розвивається

культура і в инших галузях, приміром, у галузі будівництва, що її решткй й тепер іще можемо оглядати в центрі тогочасного життя — Києві.

§ 6. *В суперечках князівсько-дружинного ладу.* Проте київська держава із своїм ладом та з багатою культурою недовго вдержалася: вона почала розпадатися, незабаром поділившись (уже в XI ст.) на дрібні князівства.

Які були причини цього розпаду?

Насамперед всередині самої Київської Руси розгорілася боротьба між владною верствою та підлеглим населенням. Грабіжі київських князів-работорговців, як уже сказано, спиралися переважно на силу найманої, спершу варязької, княжої дружини. Згодом до складу цієї дружини почали входити знатні місцеві сем'ї й по инших племенах, відділяючись од своїх громад-родів із своїми окремими маєтками. Княжа дружина перестає, таким чином, на Подніпров'ї бути чужинецька і для переможених племен, а стає вже своя, тутешня; влада князя почала що-раз більше спиратися на місцеву знать усіх подніпровських племен, а не на саму чужу їм дотепер силу.

Це місцеве вельможне панство, що ставало на службу до князя, збирало його іменем серед племен данину та судило (инакше — грабувало) його іменем ціле населення. Так з'явились у нас бояри; через те, що вони допомагали князеві управляти (грабити) землю, їх звано також княжі мужі. Вони й собі хазяйнували окремо від громади-суспільства й мали своїх холопів-рабів. У громаді на спільному хазяйстві залишилися, таким чином, самі смерди, цеб-то селяни-рільники, та їхня земля вже не була їхня, а княжа. Князь бо, здобувши для себе таку владу в країні, став фактично власник усієї тієї землі, що на ній він княжив.

Оці-то смерди й повинні були тепер давати боярам данину для князя та платити високі судові такси, так звані вири й продажі. А платили тоді не грішми (бо їх ще не було в широкому вжитку), платили натурою або шкурами, що їх уживано замість грошей. Траплялися, правда, і власні золоті та срібні гроші — гривні, але їх рідко вживано і то тільки по містах. Траплялася вже на початку XI ст. й карбована монета, навіть своя, київська, та її вважали більше за крам, за прикраси, ніж за гроші.

Від важкої данини та такс смерди, звичайно, вбожіли. Доводилося через те не раз на переднівок рятувати себе позикою в бояр. Але за цю позику треба було не тільки віддавати боярину землю в заставу, а ще треба було її й обробляти. Таких довжників

ставало що-раз більше; їх згодом стали називати закупами. Ці закупи були наполовину боярські раби й цілий вік одробляли свою позику по боярських та манастирських землях.

Багато таких довжників було й по містах. Хоч від грабування населення накопичувалося тут великі багатства, але, з другого боку, це мало наслідком і велику нужду. Ремесники та дрібні купці, що почали з'являтися по містах, не завжди виходили, як кажуть, „на своє" — багацько з них заборговувалося в бояр та в чужих купців, що їх звали „гостями", а то і в своїх багатіїв, а через це й собі часто попадали також у закупи.

Відтіля й пішла боротьба смердів, закупів та холопів з боярами. Бояри намагалися видушити з трудящого населення якнайбільше данини та праці, а населення що сили боронилося від здирства та неволі. Це й призводило до численних бунтів і повстань проти князів, бояр та манастирів, що вміли не згірш од бояр спекулювати на людській праці.

Про такі повстання на Київщині в XI та XII ст. згадує вже літопис Несторів. Найгрізніше повстання було на Київщині 1113 р.; його ледве втихомирено за князя Володимира Мономаха, коли складено постанову про те, які відсотки брати за борги, які стягати з населення такси. Ця постанова разом із ранішими увійшла до писаного збірника тодішнього звичаєвого права XI і XII ст., що залишився до нас під назвою „Руської Правди". З цього збірника й маємо багацько цікавих звісток про тогочасну експлоатацію селян від князів та бояр, що її фактично захищав тепер ще й писаний закон. Ось, приміром, що каже він про звичай того часу годувати бояр, коли вони виїздили судити селян та збирати дань для князя:

„Вирнику взяти 7 веder солоду на тиждень, дві ногати", сказано в „Руській Правді": „в середу куну та ще сиру і в п'ятницю також; а ще по двоє курей йому на день, по 7 хлібів у тиждень і пшона по 7 мір, і гороху, і соли 7 головажень, і годувати 4 коней досхочу вівсом, і дати ще на дорогу борошна, скільки візьмуть, та й грошей 8 гривен".

До цих суперечок приєднувалося ще спірки між київським купецтвом та ремесниками, з одного, та боярами й князем, з другого боку. В Києві бо почали, як сказано, з'являтися свої вже купці, що їм робили конкуренцію заграничні гості, бояри та манастирі; почали з'являтись і ремесники. Ця міська торговельна буржуазія почала домагатися широкого самоврядування для себе, на що князі з боярами, очевидно, не погоджувалися, в наслідок

чого вона й учинила в Києві 1068 року велике повстання, що виборола для київського міщанства на деякий час самоврядування й дало початок київському вічу. Це не було однак уже давнє племінне віче, а тільки автономне самоврядування одного київського міщанства; воно не встигло однак виформуватися в якусь постійну й загальну для цілої Руси міську автономію.

Так народжувались у нас класи й класова боротьба, боротьба між смердами та боярами, між холопами й боярами, між боярами та міськими виробниками — ремесниками й купцями.

Але одна народжена класова боротьба ще не могла бути за причину розпаду Київської Руси, коли б цієї внутрішньої боротьби не розпалювали ще криваві міжусобиці князів. Після Володимира в київській державі встановлено такий порядок, що Володимирові нащадки стали княжити кожен для себе по окремих землях. Київський князь залишився для них тільки за верхника, київського великого князя. Це призвело до завзятої боротьби князів між собою за свої князівства та за київський престіл: кожному хотілося загарбати землю в сусіда та ще й стати самому верховним володарем на Русі. Князівські присяги на згоду, наприклад, року 1097, нічого не допомагали: хто був дужчий, за тим було і право. Всіх гнала на пакості ненаситна жадоба більш пограбувати та набрати данини й „челяди", як звали тоді рабів.

Коли київську державу роздирали внутрішні чвари й класові суперечки, із Сходу, з Азії, сунули хмарою на Подніпров'я тюркські племена. Вони не тільки відрізували київським князям дорогу на Царгород, куди вони возили продавати награбоване добро, а ще й нападали на їхні землі. В X ст. з'явилися були печеніги, після них у XI ст.—половці, що оселилися по чорноморських степах. Князі з боярами пробували з ними спільно боротись, але даремно: 1185 року побили їх половці до ноги, а надалі ще гірше спустошили Подніпров'я.

Відрізаний од Царгороду, Київ почав швидко підупадати, втрачаючи своє значіння торговельного й культурного осередку східньої Европи. Київська держава, і так знесилена князівськими заколотами та селянськими повстаннями, почала розвалюватись. Цю добу описує нам очевидець цього підупаду та учасник боротьби з половцями, автор поетичного твору „Слово о полку Ігоревім", такими словами:

В княжих сварках віки людські вкоротилися.
Тоді в руській землі рідко ратаї покрикували,
Зате часто, трупи ділячи, ворони крякали
Та галки мову мовили, на жир хотячи летіти...
Сказав брат брату: се моє і те моє теж.
А князі сами між собою коромолу кували,
А погані з побідою на руську землю приходжали.

Підчас цього занепаду почало відділятись од Києва одно князівство за одним. Київ уже наприкінці XII ст. став малою землею, що ледве-ледве животіла; ніхто з князів на неї вже не ласувався. На руїнах великої нещодавно держави виростали три нові осередки; це були: новгородська земля, суздальське князівство, що дало почин московській державі, та галицьке королівство. Заразом довершувалося дальший поділ єдиної колись мови, що нею говорило колись слов'янське єдине плем'я, довершувалося серед різних племен Київської Руси, що виросли із східньої слов'янської групи. Північні племена, змішавшись із фінами, дали початок великоруській народності, а південні — українській.

§ 7. *Феодалізація України та її суперечки.* Київська Русь мала дружинний, цеб-то військово-грабіжницький лад, але в ньому вже в XI ст. почали зароджуватися феодальні порядки. Коли дружинний лад мав підпору в княжій дружині, що її подекуди наймано з варягів, то феодальний лад спирався на панування в країні земельного вельможного панства — бояр. Давні княжі дружинники змішуються тепер із цим вельможним панством, дістають од князя й собі землю на прожиток та починають хазяйнувати. Наприкінці XII ст. на Україні вже скрізь були бояри, що сиділи на землі, даній їм від князя, та володіли у своїй окрузі ще й селами, збираючи з них данину. Такий порядок ми називаємо феодальний. За феодального порядку лише той має владу, хто має свою землю, а власну землю мали в нас тільки феодали-бояри, одержуючи її з ласки князя для свого вжитку — на „держання" та „кормлення" навзамін за службу князеві. Селян, що жили в давньому суспільстві-громаді,—і то не на своїй землі, а на княжій і боярській,—вважали за підданців бояр із ласки князя, і вони мусили давати цим князям на княже „кормлення".

Такий порядок, як сказано, повівся в нас ще в XI ст. в середині дружинного ладу, що животів і надалі поруч із феодальним. Особливого значіння він став набирати в галицькій та волинській землях.

Галицькі та волинські бояри вже в XII ст. виросли на таку силу, що навіть перемагали не раз своїх князів. Літописець цілком справедливо пише про ті часи, що: „галицькі бояри Данила князем собі називали, а сами всю землю держали". Боротьбою своєю

з князями вони намагалися визволитися з-під влади й системи дружинного ладу, що на ньому держалася княжа влада над ними дотепер. Літопис чимало дає нам зразків цієї боротьби. Він оповідає, як бояри проганяли декілька разів галицьких князів, закликаючи до себе то угрів, то поляків, як силоміць розводили своїх князів з їхніми жінками, ба навіть деколи карали на горло своїх володарів та їхніх жінок.

Боярська сваволя в суперечках феодалізму з князівсько-дружинним ладом важким ярмом лягла на плечі селянства й міщанства. Селяни почали масами тікати в степи; що-раз частіше вибухали заколоти.

Кінець цій боярській сваволі, що проти неї почали виступати навіть деякі книжники в своїх письмовних творах, як проповіді, навчання то-що, закликаючи бояр та князів спинити свою сваволю, поклала татарщина, що вкупі з нею вимела з України також рештки дружинного ладу, прочищаючи подекуди шлях до дальшого розвитку феодалізму.

Татари з'явилися після половців уперше на Подніпров'ї року 1224, але далеко тоді не зайшли, а повернули в степи, на Волгу. Вже тоді з татарами об'єднувалися селяни з Подніпров'я, особливо ті, що втікали від бояр та на степах жили „бродниками". Вони й допомогли тоді татарам на річці Кальці побити руських князів і бояр. Коли ж татари року 1240 з'явилися вдруге на Подніпров'ї, то з ними об'єдналися цим разом не тільки втікачі — степові бродники, а майже вся трудяща людність українська, рятуючись од боярської експлоатації та сваволі княжих дружин.

Зчинилася велика народня революція проти князів, бояр та й манастирів, що не менше за бояр і князів гнобили трудящі маси. Народ, цеб-то селяни й міщани, всюди по Україні стали до бою й били та допомагали татарам бити своїх ворогів — князів і бояр. В Києві, де в Десятинній церкві заперлося боярство, після перемоги вигублено все панство. Пішов по Україні страшний переполох не так од татар, як од повстанців. Все боярство з князями й попами втікало світ за очі; утік на Захід і галицький князь Данило, злякавшись татар і помсти від своїх підданців. Настала бо справді тепер та кара, що нею погрожували галицькі та київські книжники XIII ст. своїм боярам і князям. Скрізь до татар приставали тепер міщани, смерди, закупи, бо татари давали їм повну волю, вдовольняючись із невеличкої данини.

Здавалося, що бояр із князями назавше вигнано з України. Звільнені громади почали організовуватися тепер в автономні спілки

з виборними старшинами. Але татари повернули незабаром у свої степи, а Данило з боярами, об'єднавшися з папою римським та забезпечивши себе поміччю від сусідів, почав наступати на збунтовані землі, що „сиділи", як каже літописець, за татарами. Зайшла довга кривава боротьба князя й бояр із населенням, горіли села й містечка, вирізувано впень бунтарів.

Але все-таки Данилові не пощастило підбити собі всі збунтовані землі: Поділля, половина Волини, Київщина, Переяславщина, коротко — все Подніпров'я, крім частини Чернігівщини, сталося таки під татарами. Тепер на Україні настало дві влади: на західній панували бояри з Даниловими нащадками, на східній було деякий час громадське самоврядування під зверхністю татар.

Татарська завірюха залишила глибокі сліди в культурі України. Вона повернула її назад, бо, вигнавши з Подніпров'я князів, попів і бояр, вона тим самим позбавила східню Україну школи й освічених людей. До приходу татар подніпровська культура стояла вже досить високо, не відступаючи де в чому Заходові. Київ, зокрема, визначався тією культурою, що її осередок становила Печерська Лавра, розвиваючи не тільки письменство, але й виробничу техніку. Тепер цієї культури, насамперед письменницької, не стало: татарщина цілком змела її в громадянській війні.

Але цей занепад був однобічний, бо після цієї війни татарщина серед загальної маси населення дала стимул до того, що в нас розвинулись инші ділянки цієї культури, насамперед — міське рукомество. Татари славились, як добрі майстри. Багато їх осіло тепер по містах і селах не тільки на Подніпров'ї, а й на західній Україні; до того стало ще сюди напливати з Заходу багато майстрів — італійців, німців то-що. Вони й учили наших земляків удосконаленого рукомества.

Рільництво й далі розвивалося після татарщини, бо вже тут і там починали вивозити хліб за кордон, попервах — до татар та в Литву. Вільна займанщина зникала, підсічне господарство стало переходити на трируче через умілість ходити коло землі. Розвиток сільського господарства виявлявся ще й у тому, що спільне, дійсно громадське землеволодіння сільських громад почало розпадатися на окремі дрібні господарства: кожна сем'я почала вже хазяйнувати окремо, власними силами. Разом із цим приватне дрібне володіння на землю почало швидко й собі втискатись до дотеперішнього земельного суспільства та розвалювати його ступенево на дрібні подвірні господарства.

§ 8. *Розквіт феодалізму.* На західній Україні пишно розвився тепер феодальний лад. Багацько до того спричинилося те, що західня Україна була в торговельних звязках з Угорщиною, Польщею та Німеччиною. В наслідок цих звязків разом із західньою культурою почали переходити сюди й західні феодальні порядки. Галицькі та волинські бояри починають величати себе баронами, як це було на Заході. Україна на початку XIV ст. була вже високо розвинена країна. Рільництво тепер являло собою головну працю населення. Обробляли землю тепер не тільки сами селяни, більше цікавилися тепер своїм господарством бояри: заводили в себе гурти худоби, поширювали свої землі, дбали про те, щоб як-найкраще її обробити. По містах процвітало рукомество та торговля. Поруч бо давньої закордонної або вивізної торговлі, що була й раніш, тепер почала розвиватися ще внутрішня: влаштовується ярмарки та торги, де селяни обмінюють свої продукти на вироби городські, ремесницькі. Натуральне хазяйство на очах стало занепадати.

Иншого значіння тепер починає набирати наша вивізна торговля. Раніше, за часів Київської Руси, торговельні звязки були більше із Сходом, аніж із Заходом, до того торгували тоді просто награбованим добром. Після підупаду грабіжницької торговлі з Царгородом почали налагоджуватися купецькі взаємини із Заходом, де обмінювано вже добутий господарським шляхом крам. Вже в XII ст. галицька земля була в щільному контакті з ним. Тепер, із розвитком добробуту на Україні, стали відчувати потребу встановити щільніший звязок із Заходом, щоб туди вивозити своє добро. Найкращий шлях на Захід — це було Балтицьке море, але до нього доступ перепинили на півночі литовці й німецький орден хрестоносців, що розташувався на берегах Балтицького моря. З литовцями ще можна було сяк-так поладити, бо на Литві жило багацько своїх бояр, що втекли з Подніпров'я за татарщини й перенесли навіть на Литву подніпровську культуру, але поладнати з хрестоносцями було важко. Був іще добрий шлях на Захід через Чорне море, але туди галицьких бояр не пускали татари. А воювати з татарами було важче, ніж із хрестоносцями.

Щоб таки добутися доступу до Балтики, волинські бояри й вирішили об'єднатися року 1340 з Литвою, обравши литовського князя за свого володаря; Литва охоче пристала на таку згоду, бо й їй дуже дошкуляли хрестоносці. За волинськими землями пішла Чернігівщина та инші землі, як Побожжя й Пинська земля. Спільними силами перемогла була Литва й „татарських людей“ на

Поділлі та Подніпров'ї, і на початку другої половини XIV ст. вся Україна опинилися під Литвою. Одна тільки Галичина відійшла до Польщі, бо там гору взяла польська партія, що вважала за вигідніше об'єднатись із сусідньою Польщею, ніж із далекою Литвою.

Але литовсько-українські землі все ще ніяк не могли впоратися сами із хрестоносцями, — довелося шукати ще одного спільника. За такого спільника й стала сусідня Польща, що її хрестоносці також не пускали до Балтицького моря. Довелося Литві з Польщею скласти року 1385 в Крев'ю так звану унію, цеб-то таку угоду, що заводила одного володаря для литовсько-українських і польських земель; він називався заразом польським королем і литовсько-українським князем чи господарем, як його називали. Щоб здійснити цю унію, литовсько-українського господаря Ягайла одружили з королівною польською Ядвігою.

Тепер хрестоносцям прийшлося скрутно: року 1410 під Грюнвальдом спільними силами їх вибито до ноги, і, хоч цілком їх не переможено, проте доступ до моря був уже наполовину в руках українсько-польсько-литовської унії. Через півсотні літ їх подолано остаточно, і унії дістався так давно бажаний превеликої ваги порт Гданськ (Данціг), що був край Висли.

Господарство України в литовсько-польській унії пішло тепер ще далі вперед. Розвинулося ще краще рільництво, розцвіло рукомество, поширилася внутрішня торговля. З одного боку, аж тепер на велику силу вибилося боярське землеволодіння, з другого — міське виробництво. Ярмарки та торги кишіли вже від своїх та чужих купців; з'явилися в широкому вжитку навіть свої власні гроші, що їх вибивали при дворі литовського господаря.

З розвитком грошового господарства стали змінятися й дотеперішні громадські порядки. Бояри почали звертати на своє господарство ще більше уваги та шукати робітника до нього. Холопів-рабів було мало, а землі в бояр де-далі скупчувалося більше. Довелося їм закликати на свої землі осадників, що зобов'язувалися платити чинші за одержану від бояр землю й допомагати боярам обробляти також і їхню. Разом із цим бояри почали закликати до роботи на своїх полях ще й смердів, закликали їх спершу по добрій угоді, за почастунок „на толоку“, ще й музику обіцяли по роботі; згодом уже силоміць гнали їх на роботу на свої землі, беручи й далі, як і раніше, з них данину.

А тимчасом селянське землеволодіння що-раз більше розвалювалося що до своєї патріярхальної старовини. В першу чергу

підупадала давна спільність, замість якої бралося так зване сябринне землеволодіння, коли кожна сем'я в громаді на спільній землі вже окремо сіяла й збирала хліб. За сябринним землеволодінням почало з'являтися вже звичайне подвірне селянське землеволодіння. Тепер селянство хоч і вдосконалювало своє виробництво, та ще більше було віддане на поталу боярам.

Серед селян тепер утворилося чотири основні групи підданців: невільні селяни, що становили власність боярина (як раніше раби-холопи); дякольники, що сиділи на панських землях та робили „дякло", цеб-то давали дань і відробляли панщину; служебні селяни, що робили панам усяку роботу, та кмети, що сиділи ще на княжих ґрунтах і платили дань одному господареві.

По містах також наставала зміна. Ремесники почали об'єднуватися на німецький зразок у спілки, що звалися цехи або братства. Зародки таких цехів були вже в Київській Русі, але тепер вони набрали особливого значіння. Купці та ремесники почали одержувати для себе різні привілеї на право торговлі та ремества; стало згодом так, що, хто не був у цеху, тому закон забороняв ремесникувати або торгувати в місті. За привілеями для цехів пішли привілеї для цілих міст. Міста стали діставати для себе право самоврядування та власного виборного суду; це звалося мати магдебурзьке право; воно звільняло міста від підлеглости королівським урядовцям та боярам.

Тепер і управління землями було вже не таке, як раніш. Князів поодиноких земель литовський господар почав позбавляти їхніх давніх княжих прав; всі вони вже наприкінці XIV ст. стали нарівні з боярами під одною владою литовського господаря. Краєм замість бояр почали управляти тепер призначені від господаря державні урядовці Але й сама влада верховного князя, тепер литовського господаря, стала згодом мінятися. Раніш уся держава становила власність князя, тепер він ставав тільки перший урядовець у державі. Вже не князівська воля вирішала, а закони, що їх ухвалив був сойм та що їм мусив і сам князь підлягати.

Сойм — це був з'їзд усіх бояр та давніх князів із усіх земель; він призначав головних урядовців та ухвалював закони. В соймі мали право голосу самі бояри: міщани, що мали магдебурзьке право, і селяни — як піддані бояр — не брали в ньому участи: це був привілей самих лише бояр.

Ці нові порядки виростали на Україні. Вони знову загострили класові суперечки. Розвинена експлоатація, що для її охорони завели такий порядок на Україні, збільшувала ворожнечу міщан та селян до бояр, учнів — до майстрів то-що. Отже не дивно, що вже року 1490 на західній Україні, в Галичині, з цього приводу почалося під проводом якогось Мухи величезне повстання селян та міщан проти землевласників бояр. Але його придушили швидко. Надто революційний рух і так став пригасати, бо від кінця XV ст. на Україну стали з Криму нападати татари, але вже не як визволителі селян, а як грабіжники, що брали людей у полон (ясир) та продавали їх туркам у неволю. Через ці татарські напади на якийсь час і припинився повстанський рух на Україні. Ба навіть з Подніпров'я почали люди тікати на Захід: воліли кидати свої оселі та найматися до бояр хоч би за дякольників, аби не йти в страшну неволю турецьку. Татари, бач, піддалися тепер туркам, що заволоділи 1453 року Царгородом; а що турки охоче торгували невільниками, то татари стали набігати на подніпровські землі, грабували населення, брали в полон (ясир) дівчат та хлопців і продавали їх у Царгороді туркам. Перед оцими набігами татар і почало вилюднюватися Подніпров'я з кінця XV ст.

Але нові порядки викликали непорозуміння й серед владної класи — бояр. Давнім князям та великим боярам дуже невигідно було, що їхнє право тепер урізано та зрівняно їх із звичайними боярами й що вони мали підлягати всі однаково господареві, згодом — соймові. Вони й пробували відірватися від польської унії, щоб відновити давні свої феодальні порядки, де кожен із них був власновільний володар на своїй землі. На чолі незадоволених став Свидригайло, брат литовського князя, але справа ця кінчилася нічим. Повстанців розбито. Так само не вдалося й повстання великих бояр та князів під проводом кн. Глинского, що хотів віддати Україну під зверхність московського царя. Допомогли розбити це повстання бояри-середняки, що їм вигідніше було мати над собою, замість багатьох та кволих влад окремих князів, одну, зате сильну владу господаря литовського, що охороняв би їх од сваволі малих князів.

Феодалізм литовської доби являв собою найвищий розквіт українського суспільного ладу в рямцях натурального господарства. Але розквіт той разом із тим засуджував на розклад, на смерть самий феодалізм. В ньому самому зародилося його заперечення, що за його підвалину була торговля, яка починала висовуватися із своїм посередником-купцем в галузі обміну не тільки зовнішнього, а—що-найважливіше — місцевого між самими виробниками України, між хліборобом та ремесником. Це заперечення феодального ладу, що дотепер щільно звязаний був у своїй основі все

ще з візантійською культурою, не зважаючи на великий вплив Заходу, почало виявлятися гостро вже в XV ст. Воно приносило з собою нові продукційні відносини, новий суспільний лад та й нові форми громадської свідомости.

Нова бо течія, що йшла з Заходу, приносила з собою вже нові форми експлоатації. Сполучаючись із зростом продукційних сил, вона заперечувала й самий феодальний лад, цеб-то той порядок, коли кожен боярин і кожен князь мав цілковиту окремішність на своїй землі. Тепер сама пануюча верства стала нехтувати старі порядки й підкопувала безнастанно. Латинсько-римська культура з католицтвом на чолі становила зовнішнє оформлення цього наступу на феодалізм з його православною вірою.

Тепер ми, власне, і перейдемо до висновків цього розпаду старого феодалізму з його натуральним господарством. Але це вже зміст другого періоду української історії — періоду торговельно-крепацького.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

§ 9. *Грошове господарство на Україні.* Як ми вже знаємо, зародки грошового господарства почали з'являтися на Україні вже за київських часів. Але до кінця XV ст. господарство наше все ще було своєю основою натуральне. Проте більшість народніх мас не вживала широко грошей, а все ще жила тільки з того, що кожен зробив сам, чи спільно з иншими, все ще не знала, що то є купувати на ринку. Дані боярам виплачувано також, здебільшого, не грішми, а натурою: медом, хлібом, худобою чи домашньою птицею.

Тимчасом зі зростом техніки що-раз більше, як ми бачили, зростав і поділ праці між селом та містом, між хліборобом та ремесником, а з цим зростала й потреба обміну сільських та міських продуктів. Ярмарки й торги що-раз частіше постають по містах та містечках: де-далі зростає грошовий оборот та внутрішня торговля. Люди починають вірити, що гроші мають силу задовольняти всі людські потреби: за них всюди і все, що хочеш, купиш, до того ж легко їх переховувати. Виробники починають заготовляти свої продукти не тільки для себе, а ще й на замовлення та на продаж. Їхні продукти набирають тепер значіння краму. Починається скрізь гонитва за грішми, росте бажання їх збирати як-найбільше. Хто має гроші, той багатий, тому нічим журитися, бо він купить усе готове. Купець стає значною особою в суспільстві, бо він є посередник між тими, що виробляють різні продукти, і тими, що потребують цих продуктів.

Такі продукційні відносини, коли виробники виробляють продукти не тільки для свого вжитку, а ще й на продаж (цеб-то виробляють крам), називають товарове господарство.

Купець у цьому господарстві поруч із давнім боярином, що з феодала став тепер шляхтичем, є головний експлоататор чужої праці. Він не тільки привласнює її собі, яко купецький бариш,

а ще й кидає її в торговельний оборот, щоб мати нові бариші: гріш у нього родить гріш. Це вже не давня боярська експлоатація: бояри привласнювали собі людську працю та споживали її, обертаючи на розкішне життя. Це вже — експлоатація для нагромаджування грошового капіталу, що має дати новий прибуток. Це експлоатація, з одного боку, виробників, що продають купцеві свої вироби, а з другого боку, споживачів, що купують у купця його крам, очевидно, дорожче, ніж він сам заплатив.

Таке капіталістично-торговельне господарство, що мало перші свої зародки вже за київської доби, почало в нас розвиватись, як ми бачимо, вже в XV ст. Великий попит на збіжжя з України на заході Европи, доступ до Балтики, що його здобула литовсько-польська унія, приплив чужих грошей, карбування своїх — все це тепер ще більше прискорило зміну в українському господарстві, даючи тепер можливість торгувати на широку ногу з західніми країнами та розвивати в себе внутрішню торговлю.

Як же надалі розвивалося міське виробництво в умовах торговельного капіталізму?

Головною працею в міщан стало тепер рукомество та торговля. Ще в XV ст. більшість міського населення працювала на ріллі так само, як і селяни. Тепер стало навпаки: меншість працює коло рільництва, а більшість ремесникує та торгує. Надто по містах осідає багацько чужинців, евреїв, вірменів, німців та італійців, що тільки й живуть із торговлі.

Ремесників розвелося багацько і всіляких: різників, бондарів, ганчарів, лимарів, кушнірів, столярів, слюсарів, кравців, ткачів, шевців, пекарів, золотарів, будівельників, різьбярів, малярів та навіть музик. Деякі з них записувалися до цехів, деякі й так робили. Котрі були великі майстри й мали собі підмайстрів, челядників та учеників; а котрі працювали сами, без помічників — це були звичайно „партачі", що не були вписані в цехи.

Розвиток ремества йшов поруч із розвитком внутрішньої торговлі. Не було тепер жодного міста, де б не відбувалися раз чи два рази на рік великі ярмарки, де б хоч раз на тиждень не торгували на базарах. Торгували на цих базарах усячиною: і своїм „руським" крамом, і привезеним із заходу „німецьким" або із сходу — „татарським". Селяни також привозили на базар свої продукти: м'ясо, хліб, овочі, рибу, городину всіляку. По містах повно вже було крамниць, шинків, де можна було купити що хоч. Міста ростуть, як на дріжджах, багатіють, з'являються в них банкіри, що позичають гроші купцям та ремесникам. Одні купці

скуповують у ремесників та селян їхні продукти й перепродують їх із великим баришем або вивозять за кордон; инші знову привозять усячину з Заходу та Сходу й продають її за добрі гроші.

Головні торговельні центри на Україні були тоді: Львів, Кам'янець, Сянок, Перемишль, Берестя, Луцьк, Київ та Холм. Тут відбувалися великі ярмарки, сюди приганяли на продаж десятки тисяч волів, коней, овець та свиней. Сюди що-року з'їздилися купці з усього світу: вірмени, евреї, німці, італійці та инші. З Московщини привожено дорогі хутра, юхту; через Волощину та Угри приходили східні вироби (шовк та перець), східні та північні овочі й дорогі вина; з Німеччини прибували всякі сукна, полотна та залізні вироби.

Багацько заробляли від цих торгів та ярмарок міста, багатіла від них і держава. Вона закладала по місцях митниці й наказувала платити собі з краму, що його привозили на продаж, мито, цеб-то особливий податок; це мито здавалося звичайно в оренду. Так само й для чужоземних купців держава закладала на кордонах митні комори, де мусили платити податок і свої купці, ті, що возили „руський" товар за кордон.

Грошове господарство дуже допомагало зароджуватися на Україні всяким промислам. В галицьких жупах варять сіль; по лісах будують тартаки (лісопилки), що ріжуть дерево на матеріял; виробляють з дерева смолу та поташ; засновують скляні гути. З'являються фабрики паперу, а з ними й перші друкарні (досі друкувати книги на Україні не вміли, — їх тільки переписували). Навчили українців друкарської справи в 1560 роках два друкарі, що втекли з Москви й заклали друкарні в Заблудові та Львові. В цей таки час з'являються на Україні й перші ґуральні (винокурні), де викурюють горілку. На фабриках починають працювати не тільки дякольники, а й наймані робітники — з околишніх селян.

Під впливом грошового господарства ґрунтовно мінялося й сільське господарство. З одного боку, розпадається зовсім давнє суспільство — громада, поділяючись на окремі подвірні самостійні господарства. З другого боку, боярське землеволодіння починає виробляти продукти не так про свою потребу, як на продаж. Боярські маєтки ростуть, то скуповуючи землю, то просто забираючи її у селян, заводять усякі в них промисли та скотарство. Дані, що їх брали дотепер од чиншовників натурою, зміняється на грошові, на „серебрщину", одночасно бояри збільшують „дякло" своїм дякольникам. Щоб мати більший прибуток із своїх маєтків,

вони закладають по селах корчми і за допомогою своїх орендарів, споюють населення.

Тепер уже сільське господарство, крім спустілого Подніпров'я, майже всюди стало триручне; годі вже було землі дармувати: з неї можна було мати добрий прибуток. Прибуток цей просто таки зростав на очах. На Заході в XVI ст. настав великий голод через довгі криваві повстання й неврожаї; там була також велика потреба в лісовому матеріялі. Бояри починають чим дуж гонити на Захід сплавами по річках хліб, дерево та м'ясо. Скоро тільки потепліє, а на Бозі йдуть хмарою сплави, навантажені продуктами сільського господарства. Взимку їх підвозять, а на весні гонять водою до Висли, а далі — через Гданськ та Балтику — в Німеччину, Францію та Італію.

Але тут розвиток торговлі натрапив на перепону. Польща заздро почала дивитися на багатющі землі українські й стала чинити всякі перешкоди землевласникам і купцям з України, що везли Вислою свої товари на Захід: вона накладала на них високі мита, мовляв, Україна з Литвою — це окрема держава: хай платить нам за те, що переїздить через наш край. Їй хотілося зовсім забрати Україну до себе. На Україні земля родюча, не те що польські піски; ось на цю землю й почали лакомитися польські пани — шляхта. Українські владні кола й собі починають міркувати, що краще об'єднатися зовсім із Польщею: тоді, мовляв, можна буде без ніякого мита везти своє неправедне добро на продаж, а то пропадеш із дорогим митом.

Так збіглися інтереси українських і польських владних кіл. Наслідком цього було те, що року 1569 в Любліні склали обидві сторони між собою нову унію, згідно з якою українські землі цілком тепер перейшли до Польщі. Литовські пани протестували, та нічого вдіяти не могли; даремно намагалися вони переконати українських землевласників, шоб ті не піддавалися Польщі. Купецький інтерес лля них був дорожчий од невигідної самостійности.

§ 10. *Шляхетсько-хлопське суспільство.* Грошове господарство на Україні все перевернуло догори дном. Воно не тільки змінило політичний лад на Україні, а ще й утворило зовсім нові громадські порядки; воно остаточно поділило наше населення на упривілейовані й неупривілейовані стани.

Міста остаточно виділено тепер із звязку з сільськими громадами. Поширення магдебурзького права робило з них немов самостійні республіки в країні, що не підлягали загальному праву, а виключно тільки своїм особливим, міським законам. Королівські

урядовці й судді не мали права управляти та судити в упривілейованих містах: управління було тепер там у руках виборної міської ради з війтом та бурмістром на чолі, а судили обрані од міщан лавники. Міщани становили тепер окремий упривілейований стан, що одірвався цілком од селянського стану; ми називаємо його також податковий стан, бо, передусім, на ньому лежав тоді ввесь тягар державних податків.

Давні бояри — тепер шляхта — так само утворили для себе окремий стан, що користувався з привілеїв земського права. Вони звалися тепер уже не бояри, а шляхта, на зразок польських панів. Перший привілей був той, що давні бояри вже не володіли, як раніш, тимчасово, і то з дозволу князя, своїми землями. Тепер ці землі визнано за ними, як повну, нічим не обмежену власність. З усього населення держави вони тільки одні мали повне право порядкувати своїми землями, цеб-то передавати їх у спадок дітям, продавати, заставляти, купувати. Вони також мали свої окремі шляхетські суди, що звалися земські суди. Ще один важний привілей був у шляхти — це право збиратися на сойм. Соймів було два роди: вальний сойм, куди приїздили на раду шляхтичі з усіх польських земель, та малі сойми, або соймики, що на них збиралися шляхтичі тільки з однієї якоїсь землі, що мала тоді назву округи, завбільшки з нашу губерню. З усіх станів тільки одна шляхта й мала право носити зброю. Постійного війська тоді ще було небагато, отже шляхта мусила сама із своєю службою охороняти себе від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Шляхетський стан на Україні почав складатися вже на початку XV ст., після того, як утворено Кревську унію. Вже тоді бояри одержали, на зразок польської шляхти, перші свої привілеї, зокрема — на землі, що ними вони володіли до того часу тимчасово — „до живота", за свою службу князеві. Остаточно, однак, закінчилося формування цього стану вперше після Люблінської унії, коли українських бояр зрівняно в правах із польською шляхтою. А в Польщі шляхта була дужча від самого короля: вона його обирала, вона видавала закони та обирала урядовців; вона й скидала короля, коли він був їй не до вподоби. Не дурно польське королівство називалося „Реч Посполіта", цеб-то республіка шляхетська, хоч і мала свого короля.

Найгірше стало за нових порядків селянству. Гонитва давніх бояр, тепер шляхти, за грошима призвела селянство до цілковитого покріпачення. Землевласників уже не вдовольняли дякольники та раби, що на них працювали, вони стали ще посягати на

землю та на волю кметів. Але, щоб обернути їх на своїх підданих, треба було раніше позбавити їх маєткових прав. Це й учинено року 1557 законом, що звався „устав на волоки“. Господарства кметів, що ще існували тут і там спільнотою, розбито на дрібні смуги — волоки, решту пороздавано панам, а кметам заборонено самим порядкувати своєю землею. Земля стала тепер не їхня, а панська, бо держава, оголосивши вивласнення селянської землі, роздала цю землю шляхті.

Після цього закону покрепачення вільної частини людности пішло вже легко. Від неї остаточно відібрано право власного громадського суду, а цей суд передано шляхтичеві; заборонено виходити із свого хазяйства до иншого пана або переселюватися в місто, при чому втікачів люто карано; дякло-панщину заведено для всіх селян, та ще й збільшено з одного дня на три-чотири дні. Вільну колись людність зрівняно зовсім із дякольниками та „засядлими“ чи „непохожими“ людьми, як звали тоді тих, що підпали під панщину, осівши на панських ґрунтах. У другій половині XVI ст., після Люблінської унії, на селі рідко вже бачимо вільних селян; були тільки хлопи, суспільна верства, що склалася з давніх рабів, дякольників та кметів. Ця покрепачена панщиною хлопська верства втратила право власности не тільки на свою землю, але ще й на свою рухомість, втратила навіть право на свою особисту волю. Литовський статут (збірник законів, що вийшов уперше року 1529, а вдруге — року 1566) вкупі з уставом на волоки остаточно узаконив цей процес покрепачення, затягнувши ще дужче петлю на трудящому людові.

Здобуваючи владу над маєтком і особою селянина, шляхта почала згодом братися й до міщан. Розквіт міст був шляхті — як сіль в оці: міська торговля давала міщанам багацько прибутків, що на них така ласа була шляхта; ще більше прибутку давала закордонна торговля. А що торгували з Заходом переважно продуктами сільського, тоб-то панського господарства, то шляхта, маючи всю владу в державі, прожогом кинулася забирати цю торговлю до своїх рук. Тепер містам прийшлося скрутно. Торговлю із закордоном шляхта забирала собі, торговлю внутрішню обмежила всілякими дріб'язковими регламентами, та ще й не пускала своїх селян у місто, щоб вони не купували в ремесників та купців. Шляхта влаштовувала торги в себе на селі, по корчмах, почала заводити в себе своїх ремесників із хлопів та приневолювала своїх підданих купувати в себе все потрібне. Далі шляхта почала навіть забороняти міським ремесникам организовуватись

у цехи, дозволяючи їм засновувати лише релігійні церковні братства, а не професійні спілки. Вона заборонила, врешті, міщанам купувати землю й навіть носити дорогу одежу. Були виборні уряди в містах, та й їх шляхта почала скуповувати за гроші для себе, чим остаточно покорила собі міста; тільки деякі з них мали давнє самоврядування.

Цей процес економічної та політичної боротьби шляхти з містами набрав релігійного характеру. Українська бо шляхта, що заводила нові порядки на Україні, сама польщилася й переймала польську культуру, латинську віру; тимчасом міста додержували давньої віри, православної. То ж не дивно, що боротьба міських цехів-братств із шляхтою стала ніби-то боротьбою віри православної з католицькою, що в ній участь узяло й українське духівництво.

Але вище православне духівництво йшло тоді за шляхтою. Воно мало величезні маєтки й було, так само, як і шляхта, заінтересоване в тому, щоб краще експлоатувати селян та щоб міста не мали ніякого значіння. Надто ж радо допомагало це вище духівництво покоряти міста й через те, що міщани дуже нарікали на вибагливе й розпутне життя своїх владик, чим і придбали собі між ними ворогів. Отже не дивно, що після політичної Люблінської унії прийшла незабаром ще одна, церковна, Берестейська унія. Склала її українська православна церква з польською католицькою року 1596 в Бересті. Українські владики, що дуже вже їм докучали братства, не мали иншого виходу, як шукати собі такої допомоги в польських ксьондзів. Їхній зверхник, царгородський патріярх, не мав уже ніякого політичного значіння, бо Царгород в половині XV ст. захопили турки. Тому не дивно, що знатні попи готові були й чортові запродатися, як це писав тоді львівський владика, аби тільки позбутися навісних міщан та безпечно панувати по своїх величезних маєтках.

Отже політична й економічна боротьба міст із землевласниками, духовними й світськими, розгорілась як боротьба за віру, боротьба проти унії, проти католицтва. З приводу цього виступає тоді з одного й другого боку на поле гарячих суперечок багацько славних письменників. З нижчого міського духівництва, що йшло вкупі з міщанами, вийшов тоді, між иншим, широко відомий проповідник Іван Вишенський. Непримиренний ворог усякої нерівности між людьми, самої держави й усякої влади, Вишенський у своїх творах немилосердно бичував тоді і світських, і церковних панів за експлоатацію трудящих та за розпусне життя їхнє. Колись, у XIII ст. його попередники бичували за те бояр і князів; тепер

він ще завзятіше напосідав на їхніх нащадків за їхнє насильство над дрібним виробником з міста й села.

§ 11. *Козаччина*. Ми вже знаємо, що Подніпров'я в другій половині XV ст. почало порожніти. Напади татар, що осіли в Криму та чорноморських степах, вигнали на захід і північ протягом кількох літ усю людність із багатої колись Переяславщини, Київщини, з більшої частини Поділля та із східньої Волини. Але згодом у ці самі пустки на Подніпров'ї почали втікати із західніх земель селяни, що їх душила панщина; де-далі сюди втікали й міщани, що їм дуже вже тяжко було жити під шляхетською опікою. Вже віддавна люди так рятувалися від своїх панів, тікаючи в степи: в XIII ст. багацько вже було по степах втікачів з України. Тепер їх намножилося ще більше; раніш звано їх бродниками, а тепер з татарська — козаками. Козаки ці спершу жили з того, що ловили рибу та звіра, добували мед, торгували з ким доведеться, а при нагоді нападали на татарські оселі та на купецькі валки, що йшли з Московщини до Криму. Це степове здобичництво й звалося козацький промисел, або просто козакування.

Згодом козакувати, промишляти по степах, почали вже не тільки втікачі, а й прикордонні пани, міщани та селяни. На весні вони йшли на степи й промишляли там усе літо, а в-осени верталися додому з усяким добром. Такий „уход" у степи приваблював де-далі більше людей: на степ почала сунути сила народу, дехто назавжди осідав у степу й брався хазяйнувати на вільній землі. Подніпров'я почало знову швидко залюднюватися, бо шляхетські утиски виганяли із західньої України що-раз більше селян та міщан. Згодом почали прибувати сюди й пани, шукаючи нової землі; вони забирали собі великі простори й навіть запрошували втікачів осідати на їхніх землях.

Один із таких панів, князь Вишневецький, прозваний Байдою, що про нього ще й досі співають пісень кобзарі, зорганізував степовиків у військову силу. Він заклав на Дніпрі, в неприступному місці за порогами, Запорозьку Січ (десь у половині XVI ст.), грабував із нею татарські оселі й навіть ходив на турків — по той бік Чорного моря. Польський уряд спершу був начеб-то вдоволений, що на східніх кордонах Польщі стало трохи безпечніше від татар. Він обіцяв навіть платити козакам гроші за те, що берегтимуть Україну від татар; дав їм волю обирати собі начальників — гетьманів, дав козацьке самоврядування. Та проте панів незабаром став брати жах, що тільки робочих рук що-раз утікає від панщини; тому вони й завели козацький реєстр. Вони

наказали записувати до козацького присуду, цеб-то на право козацького самоврядування й одержання з казни плати за службу, тільки знатніших козаків. Всі инші мали повернутись, якщо не до своїх давніх панів, то під панщину, що її заводили пани на нових землях.

Цей наказ нелегко було виконати. Козаків було вже десятки тисяч, а до реєстру мало попасти всього кілька тисяч, — тож реєстр і повернувся на нівець. Народ і далі хмарою сунув із західньої України на Подніпров'я, втікаючи від шляхетських порядків. І хоч на Подніпров'ї він знову натрапляв на нових панів, але тут вони йому не так були страшні, як дома, бо тут все-таки почувалася воля. Пани хоч і намагалися тут повернути назад у панщину всіх, що не були вписані до реєстру, але цього зробити не мали сили, як не мали сили припинити й утечу селян та міщан із Заходу.

Тимчасом на Московщині на початку XVII ст. почалися великі розрухи, що довершували собою дворянську революцію. Польські пани хотіли з цього скористатися й посадити в Москві за царя свого кандидата. Але на це треба було багацько сили. Тоді вони стали закликати всіх козаків у московський похід, обіцяючи закріпити за ними різні привілеї. Козаки радо пішли з гетьманом Сагайдачним на чолі допомагати шляхті та здобувати царський престіл її кандидатові. Але при цій нагоді з козаками набралося в цей похід сила-силенна всякого иншого народу. Всіх бо записували в козацькі полки й сотні. Таким чином козацтво в цім поході ще більшої набралося сили. Куди ж мала подітись уся ця озброєна сила після закінчення походу на Московщину? Певно, що тепер і в думці нікому з учасників походу не було вертати назад у підданство, загнати ж силоміць цю масу назад у „послушенство" панам не було вже змоги. Козацькі ватаги так і залишилися на волі після походу в Московщину. Тепер вони ходять у великі походи на турків, здобувають їхні міста, визволяють бранців українських, на Подніпров'ї вони тепер — єдині хазяї, під козацький присуд пішла бо вся східня Україна.

Все це мало безперечно велике значіння для боротьби з шляхетськими порядками на Подніпров'ї. Занепалі міста на Подніпров'ї знову почали жвавіщати. Вже це одно, що в Києві було засновано в той час православну вищу школу, названу згодом Могилянською академією, та що православна церква здобула знову собі православного мітрополіта вказувало на цю ужвавленість. В першу чергу, однак, значіння росту козацтва виявилося в тому, що на

Подніпров'ї вже зформувалася готова нова суспільна сила, що загрожувала подніпровським панам чимсь більшим, ніж одною козацькою сваволею. А ця нова суспільна сила, що мала вже за собою славу ватажка селянських мас у їхній боротьбі проти шляхти, справді починала в ті часи складати широкі свої політичні й соціяльні плани, маючи на меті утворення козацької держави на Подніпров'ї. Козацтво, підтримуючи православне духівництво, що почало завзяту війну в літературі проти унії й католіцизму, засновуючи вкупі з цим духівництвом школи нових пропагандистів для цієї війни, одночасно нишком почало переговори з сусідами про спільну війну проти Польщі й визнання козацької держави.

Шляхта тому цілковиту мала причину перелякатися цього зросту козаччини, що почала поширюватись і на західні землі. Вона як-найшвидше зібрала велике військо і року 1625, здорово побивши козаків, силою перевела запис до реєстру 6000 найзнатніших козаків. Усіх инших, тоб-то випищиків, наказала примусово повернути назад під панщину. Новий обранець реєстрових козаків після Конашевича, гетьман Дорошенко, ще й сам допоміг панським комісарам почистити козацькі лави від посполитих міщан та хлопців. Таким чином далекі плани козаччини обернуто на нівець.

Але дехто спитає, як це так могло статися, що козаки, маючи таку силу, так легко піддалися тепер панам і пішли здебільша, знову в панські підданці?

А було воно так, що із зростом козаччини виросли всередині її й непередбачені раніш суперечки. Між козаками ще до Сагайдачного утворилися три різні соціяльні групи. Одні мали вже багацько землі, хоч і не власної, а державної — королівської, що на ній сиділи за службу в реєстрах, мали багацько майна, що його набрали в походах на Москву й татар; вони звичайно старшинували в козацьких ватагах, і тепер сами чим дуж пнулися до шляхти, щоб зрівнятися з нею, щоб мати такі самі права на землю, на промисли, на торговлю, що їх мала сама тільки шляхта. Оця козацька знать неохоче йшла на реєстрування в козаки всіх посполитих (ц.-т. селян і міщан), бо це могло її зрівняти з усенькою козацькою голотою, що з неї вона бажала мати своїх підданих. Але була ще инша соціяльна група козаків, що не бралася хазяйнувати на землі, а здебільша на Запоріжжі промишляла по татарах, ремесникувала, торгувала з ким попало. Вона була у вічних суперечках не від сьогодні з реєстровими козаками за те, що ті вже й собі пнулися з панами на Запоріжжя, захопляли запорізькі землі, бо й самих січовиків при нагоді добре таки скубли, намагаючися повернути на послух собі та заволодіти їхніми промислами. Запорозькі січовики, що жили громадою на волі, мали через те за що ворогувати з реєстровим козацтвом, що жило здебільша на середнім Подніпров'ї. Третя група з тих, що козакували, була дрібнота, що, втікаючи із західньої України, осідала „на волості", на землях нинішньої Київщини, Переяславщини та Брацлавщини, де вже розташувалися були пани та жили реєстровці. Ця дрібнота й собі намагалася йти в козаки, щоб мати козацьку волю, мати вільні промисли та свою земельку. Але шляхетним панам і реєстровцям це не могло бути до смаку, бо обидві сторони хотіли з цеї голоти мати робочі руки на своїх землях, на своїх хуторах. Снуючи плани про козацьку державу, реєстрова старшина, що тут і там мала свої села й хутори, одержані за службу від короля, вся вона марила одночасно ще й про те, щоб уся та сила посполитих селян-утікачів на Подніпров'ї стала в її підданстві, цеб-то давала вже не панам, а їй одній дань та ще й робила на неї панщину, як на панів. Цілком зрозуміло, що на це втікачі не погоджувались і, як могли, дбали про те, щоб і собі стати козаками, нарівні з реєстровцями.

Між цими трьома соціяльними групами, що намагалися козакувати, вже віддавна точилися суперечки за ці протилежні інтереси. Козацька старшина, що сиділа на землях і хазяйнувала, боролася бо за козацькі привілеї тільки для себе самої. Січовики ставилися до цього вороже й хотіли добитися привілеїв і для себе. Козацька дрібнота з волости, цеб-то з земель, що заселювали їх тепер втікачі, була проти всякої упривілейованої ріжниці серед козацтва й добивалася, щоб усі однаково були вільні, всі однаково були козаками. Через це й доходило між цими групами частенько до кривавих сутичок, навіть тоді, коли всім укупі доводилося боротися з панами. Бувало через те не раз і таке, що вони виказували один на одного польським панам, як це було, приміром, підчас козацького повстання року 1595. Козацька голота-свавільники з волости вбили тоді запорозьких старшин, між иншим, їхнього гетьмана Лободу; за це запорожці видали шляхті ватажка свавільників Наливайка із старшиною. Таке повторилось підчас козацького повстання року 1630, коли запорожці вирізали до ноги реєстрових старшин із волости з їхнім гетьманом Грицьком Чорним за їхню зраду в повстанні проти шляхти. За часів Конашевича ці суперечки на якийсь час якось полагоджено, але після його смерти почалася знову гаряча боротьба.

Ось чому шляхті вдалося тепер так легко, хоч і не зовсім, приборкати козаччину після Сагайдачного. Плани Сагайдачного розвіялися на якийсь час, але козацька маса все-таки не піддавалася новим порядкам. Року 1630 вона підняла новий бунт укупі з запорожцями та під Переяславом, разом із панськими підданими, здорово таки побила панів, про що розповідає Шевченко в „Тарасовій ночі". Року 1635 знову вибухнуло чергове козацьке повстання разом із реєстровцями, але й воно, як і всі инші, скінчилося невдало. Реєстровці бо знову зрадили й видали навіть свого гетьмана Сулиму з його прибічниками шляхті на кару. І тільки року 1638 ці козацькі повстання нарешті таки шляхта була придушила. Щоб покласти край сваволі запорожців, що до того ще й припиняли торговлю Польщі з турками, польська влада спалила їхні човни. На Запоріжжі поставлено тепер залогою два полки реєстровців; вони мали завдання — пильнувати, щоб на Січі не скупчувалися втікачі. Всіх невписаних до реєстру шляхта силою намагалася загнати тепер у панське підданство.

§ 12. *Революція 1648—1654 років.* Отаке було становище на Україні, доки в ній не вибухла року 1648 велика козацька революція, що на якийсь час звільнила Україну, хоч і не всю, від шляхетських порядків.

А тимчасом шляхетська влада що-раз більше давалась у знаки всім неупривілейованим станам на Подніпров'ї, ба навіть і самому реєстровому козацтву.

Козацькі багатії, тоб-то реєстровці, хоч і пхались у шляхту, та панів ненавиділи не згірш од хлопів. Пани, бач, позаймали великі землі на Подніпров'ї та ще й зазіхали на землю реєстровців, що її мали вони у володінні від держави. За оцю землю, та й ще за право гнати горілку, за млини, за вільні промисли та за вільну торговлю, на що мала привілеї сама тільки шляхта, і пішла ненависть та боротьба козацького реєстрового панства з цими панами; через це реєстровці й об'єднувалися ще й раніш із січовиками та масами посполитих, хоч вони й зраджували одні одних, скоро тільки їм доводилось у тій спілці скрутно. Бо тільки-но пани давали гарні обіцянки на привілеї, що, мовляв, дозволять гнати горілку, вільно торгувати та ще й визнають за козаками право власности на ті землі, що їх козаки мали в оренді, — так одразу спілка реєстровців із січовиками та посполитими і розпадалась. Але це не перешкоджало тому, що реєстровці повстаючи, знову, коли пани обіцянок не виконували, на старий лад оголошували, що йдуть боронити православну віру й визволяти селян,

проганяти панів. Таке було завжди. Згадаймо до прикладу хоч би про перше повстання козацьке проти панів року 1590: його зняло козацьке панство через те, що в козацького ватажка Косинського князь Островський забрав його маєтки на Росі. Але Косинський кинувся закликати на війну з панами хлопів не за свій втрачений маєток, а за справу народню, хоч і в думці в нього не було визволяти хлопство від панів.

Якщо реєстровці воювали з панами за землю, за вільні промисли, і за них та за привілеї зраджували одночасно і січовиків, і посполитих селян, то січовики воювали з панами через те, що пани забороняли їм вільно промишляти на степу й на морі. Не дарма бо пани спалили запорожцям року 1638 човни, щоб не мали вони на чому виїздити в Чорне море. Але коли реєстровці були за нове земельне панство, яке тільки за те, щоб мати свою землю і свої привілеї, ставало до боротьби із шляхетськими порядками на волості, то січовики-запорожці заступалися не тільки за власні інтереси вільного степового промислу, вільної торговлі козацької, — тим самим вони заступались і за інтереси міщан, що пани їх гнітили. Вони й держали щільний звязок із міщанами, в них бо чимало зупинялося втікачів із міст, — і то не тільки з України, а навіть і з дальших країн. Врешті вони своєю боротьбою з панами заступалися й за інтереси селянства, що на нього напосілась панщина. Сами січовики — здебільша втікачі селянські, не тільки міщанські — стали за притулок усім пригніченим, а самим ладом своїм здійснювали мрії безправного поспільства.

Отже й бачимо тепер, чому козацький рух загалом протягом першої половини XVII ст. так щільно був звязаний із класовою боротьбою, що її провадили міщани й селяни із шляхтою, дарма що обидва козацькі табори продавали один одного і, коли пани робили їм обіцянки, то обидва шукали инколи один проти одного допомоги в панів, випрошували в них для себе старшин. Однак, коли доводилось їм боротися з панами, вони ставали вкупі, та ще й селян підіймали, обіцяючи їм козацькі вільності, оголошували, що йдуть боронити православну віру, виганяти унію, католиків, панів та орендарів, що позаводилися на Подніпров'ї.

Таким чином, козацтво в цілому виросло на захисника поневолених міщанських і селянських мас, що намагались оборонити себе від шляхетських порядків, хоч заразом і передусім воно захищало інтереси тільки цієї нової економічної класи, що складалася серед реєстрового козацтва, хоч боролося перш за все за зрівняння своїх станових прав із шляхетськими. Тож не дивно,

що під козацьким гаслом віддавна йшла класова боротьба пригнічених мас, виливаючися спершу в масову втечу на степ, згодом — у козацьке дозвілля, де-далі — в боротьбу за козацькі привілеї. Не дивно, що й наприкінці вибухнула під цим гаслом повним, бурхливим вогнем по всій Україні всенародня революція року 1648, що своєю могутністю змела рештки шляхетського феодалізму на Україні.

Які були причини тієї революції 1648 року?

Це було, по-перше, до краю доведене пригнічення міст та покрепачення селян. Грошове господарство не могло надовго погодитись із шляхетськими порядками. Розігнавшись у XVI ст., воно раптом спинилося на половині дороги. Шляхта, скупчивши по своїх маєтках усю вивозову торговлю та придавивши міста, звела нанівець унутрішній ринок і тим самим повернула назад до натурального хазяйства. Село замкнулося коло свого пана та його орендаря, коло своєї корчми; місто із своєю торговлею не мало доступу до нього. Шляхта розкидала направо й наліво гроші, витрачаючи їх на виставне життя, не дбаючи про дальший розвиток свого господарства; прибутки з нього обертала вона на те, щоб купувати за кордоном самі лише речі розкішного життя. Крайове господарство через це почало підупадати, потребуючи хазяїнів, запопадливіших, аніж гуляща шляхта. До того ще й на Україні не було ладу: великі пани сварились один із одним, збирали коло себе меншу братію, нападали один на одного й робили, що хотіли. Недурно ж козаки говорили, що над ними сидять не так королі, як оці короленята, тоб-то шляхетські магнати.

Але не досить буде сказати, що лише скрутне економічне становище краю та пригнічення селянства та міщанства становило причину економічно-соціяльної революції, яка висіла в повітрі від початку XVI ст. На це ще один потрібний був чинник. Треба ще було, щоб серед старого ладу були зародки нового укладу економічного, такого укладу, якого вимагали витворчі сили краю, треба ще було, щоб найшлася класа, яка простувала б до тієї революції, була б за її гегемона, щоб оголошену програму революції ставила перед собою, як реальну програму завтрішнього дня після революції. Треба ще було, щоб був готовий живий носій цього революційного ладу, без огляду на ті чи инші наболілі питання пригнічених клас.

Хто ж міг стати тепер на чолі української революції? Селяни в усякому разі — ні. Вони ніколи не виступали й не могли виступити з програмою нового громадського ладу; вони являли собою лише революційну стихію проти власної експлоатації, проти старих порядків, що їх душили, але сами стати до бою за нові порядки не могли. Направляти цю революційну силу до бою могла лише та класа, що мала певну програму майбутнього нового порядку. Ми це вже бачили на татарщині, де селянство спромоглося тільки на знищення тогочасного та на відновлення давнього громадського ладу; але нового ладу воно все-таки не могло надовго встановити. За таку силу, що могла тепер повести селянську революційну стихію до бою, могло бути тільки міщанство, а передусім це нове земельне панство — реєстровці. Перше — тому, що воно домагалося таких порядків, де грошове господарство мало б повний розгін; другі — запопадливі хазяї, що вміли ходити коло землі та повертати її на капітал, і собі стояли за такі порядки та ще й за те, щоб було скасовано на Україні магнатське землеволодіння.

Обидві ці групи, міщанство та реєстровці, і могли дійсно стати на чолі народньої революції, об'єднавши коло себе січовиків, а головне — використавши селянську нестримну революційну стихію. Але міщанство українське, хоч як оджило було воно за Сагайдачного, хоч які міцні вже були його організації — міські братства, що вели перед у боротьбі міст із шляхтою, все-таки першої ролі грати ще не могло, як не могли її грати й запорозькі січовики. Виконати цю ролю могли тільки реєстрові козаки, ця найсильніша, після шляхти, соціяльна група на Україні. Вона бо в собі й об'єднувала інтереси торговельного капіталу, що принидів у шляхти, об'єднувала з програмою такого нового суспільного ладу, який мав ліквідувати шляхетську анархію й шляхетську експлоатацію споживчого, а не виробничого характеру. А що вони, реєстровці, ще й мали власну військову організацію, через те й відограли в революції 1648 року цю ролю, хоч начеб-то перші й не стали до зброї.

Почалася ця соціяльно-економічна революція начеб-то з-за дурниці. Шляхтич Чаплинський забрав маєток і жінку в реєстрового сотника Хмельницького, того самого, що року 1638 помагав палити човни запорозькі. Але це була тільки дрібна нагода, що з неї скористалися реєстровці до боротьби з панами. Хмельницький перший скористався з цієї нагоди. Він кинувся тепер до січовиків по допомогу проти панства, з'єднався з реєстровцями та закликав ще й татар. З ними рушив він на Поднніпров'я, розсилаючи по всіх усюдах універсали, де говорилося, що він іде визволяти селян з-під панів, виганяти орендарів та визволяти православну віру від католицьких ксьондзів. Так почалася назовні революція 1648 року.

На Україні знялася раптом страшенна завірюха. Все, що стогнало під п'ятою шляхетської сваволі, кинулось одразу до зброї. Повстанські ватаги росли просто на очах; вони нищили панські маєтки, вбивали панів та орендарів. Україна протягом кількох місяців зовсім позбулася панів, хоч вони й пробували боронитися під проводом магнатів Потоцького, Вишневецького та инших. Хмельницький переможно дійшов незабаром до Львова, а далі на польський кордон під Замостя.

Та саме тут і виявилося, що реєстровцям, які керували цим повстанням, щось инше на думці було, аніж визволення селян. Вони вже на початку революції дозволили татарам, у подяку за допомогу, набирати з міст та сіл десятки тисяч народу в ясир. Одночасно, сп'янілі від перемоги, вони припинили дальший свій визвольний похід і зараз же помирилися з панами під Зборовом року 1649, склавши умову, за якою на Подніпров'ї встановлено широке козацьке самоврядування за владою реєстровців. До козацького реєстру мало попасти, як і раніш, саме тільки козацьке панство, хоча й у геть більшому, ніж дотепер, числі. Зате панам-шляхтичам дозволено вертатися все-таки назад до своїх залишених маєтків. Селяни й міщани, як звичайно, не всі мали бути вписані до реєстру, а тільки дехто з них — ті, що були найбагатші; загал, однак, мусив вертати в панське та старшинське підданство. Ба навіть не вся Україна мала залишитися під козацькою владою, а тільки одно Подніпров'я.

Але хоч легко було реєстровцям підписати цю умову, та важко було вже тепер її виконати, коли вся Україна горіла й далі в огні повстання. Ватаги Кривоноса, Богуна, Нечая та инших ватажків били панів і далі, та ще й погрожували бунтом Хмельницькому. А цей, провадячи переговори з Польщею, одночасно став уже мріяти про князівську для себе корону; недурно ж величав він себе перед панськими комісарами „самодержцем України з божої ласки" та потайки торгувався з сусідами за визнання його за цього самодержця.

Отже, Зборовський мир залишився тільки на папері. Хоч-не-хоч, а довелося реєстровому козацтву після Зборова далі боротися з Польщею, щоб тільки на себе не наражати лютого на панів населення та, замість князівської корони для Хмельницького й автономії для себе, не заплатити ще й власною головою з рук знавіснілої стихії Врешті, і польська шляхта порушувала угоду — збиралася з усенькими силами в похід проти Хмельницького та збунтованого хлопства.

Так почалася нова війна Хмельницького з Польщею. Панів-шляхту знову витягала вона з України. А тимчасом тишком-нишком реєстрова старшина почала оглядатися, на кого б то їй спертися проти повстанських мас, тих самих, що на їхніх плечах виросла вона тепер на таку політичну силу, що й чужинецькі держави почали з нею договорюватися.

Таким спільником для козацтва на той час могла стати радше Москва із своєю сильною дворянською владою, що встановлено її після дворянської революції на початку XVII ст. А Москва віддавна ласо зазиралася на Україну. Деякі князі українські вже в XV сторіччі піддалися були Москві, хоча й ненадовго, і від того часу московські царі стали величати себе „государями всієї Руси". Ось через що тепер Москва охоче згоджувалася взяти під свою сильну опіку Україну (власне — козацьку старшину). Вона ще й мріяла про те, щоб присунути кордони своєї держави ближче до Чорного моря.

А козацькій старшині пильно було як-найшвидше об'єднатися з Москвою. Війна з Польщею йшла не дуже-то для неї щасливо. На Подніпров'ї міщанство, селянство та й рядове козацтво з січовиками-запорожцями і слухати не хотіли про будь яку згоду із шляхтою і на власну руку проганяли панів. Розбурхана революційна стихія не хотіла нікому коритися, через що траплялися ще й збройні сутички тієї стихії і з самим Хмельницьким. Бунти проти реєстрового панства не вгавали. Єдиний порятунок могла дати Москва. Її порядків, не кращих за шляхетські, ще не знала тоді українська трудяща людність, і через те вона й собі радо тепер тягнулася до Москви: мовляв, і віра там своя, православна, і порядки не шляхетські, не знаючи, яка доля, гірша за шляхетську, жде їх у майбутньому під рукою московського дворянства та його самодержця — „білого царя". Року 1654 в Переяславі й зложено, врешті, з Москвою угоду, що за нею вся східня Україна з козацьким військом переходила під Москву. За це Москва обіцяла не касувати козацької автономії, а забезпечити її по віки-вічні; вона начеб-то підтверджувала й той порядок, що встановився на Подніпров'ї за час війни після прогнання панів, цеб-то скасування панщини, вивласнення панів; вона потверджувала за козацькою старшиною права на маєтки, що вона була забрала за революції в панів, а містам забезпечувала їхнє самоврядування.

Таким чином, на Україні, хоч і не на всій, а тільки на Подніпровській, козацька революція остаточно повалила феодальні

старі порядки з їхньою шляхетчиною. Вона, таким чином, склала й нові класові відносини на Подніпрів'ї замість тих, що дотепер були, а через це широко відчинила ворота для того, щоб цілком дати змогу розвинутись грошовому господарству, а тим самим — встановити дворянсько-крепацький лад із сильною центральною самодержавною владою, яка й була тоді в Росії. Через це ми й називаємо козацьку революцію що до її напряму дворянською революцією, яка по всіх країнах являла собою перехід од старого феодального до нового дворянсько-поміщицького ладу, з пануванням торговельного капіталу, з єдиною монархією на чолі. Що так воно було, це незабаром побачимо. А тепер погляньмо, який тимчасово встановлено порядок на Подніпров'ї після козацького повстання та які класи суспільства українського виграли на цій революції.

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ

ГЕТЬМАНЩИНА

§ 13. *Гетьманщина*. Чого ж добилась ця велетенська громадянська війна, що на Україні бурувала без перерви протягом майже десяти років?

Перше — це те, що вона остаточно ліквідувала в нас феодальне середньовіччя, яке животіло всередині шляхетської господарської й суспільної системи. Як у свій час татарщина зробила це з пережитками князівсько-дружинного ладу, так тепер Хмельниччина — ця справжня народня революція, зробила це з пережитками середньовічного феодалізму на Україні. Хмельниччина відограла, врешті, у нас таку саму, хоч і в иншій формі, ролю, яку півсторіччя перед нею відограла в Росії оприччина. Остання не тільки пробувала ліквідувати, ба й ліквідувала таки удільних феодалів та князів-дідичів, поклавши перші й міцні соціяльно-економічні основи майбутньому дворянському самодержавству. Козацька революція у нас на Україні зробила подібну операцію на суспільному нашому організмі, та ще й таку, що її на заході Европи відбили реформаційні рухи XV — XVI ст. Вони бо, як і козацька революція, під релігійними гаслами перевернули ввесь тогочасний економічний та політичний лад з його рештками середньовічного феодалізму західньої Европи. Борючись за релігійні гасла, вони дали простір цілком розвиватися творчим силам західньої Европи, що їм затісно було в старих формах тогочасного західньо-европейського громадського ладу.

Козаччина 1648 — 1654 років вчинила у нас те саме. І вона, знищивши старі шляхетські порядки, що наполовину жили за традиціями старого феодалізму та його господарської організації, дала тепер простір для цілковитого розвитку творчих сил нашого краю. Вона бо, скасувавши старе шляхетське землеволодіння на Україні, звільнила місце для майбутнього дворянсько-поміщицького хазяйства. Також дала вона місце й широкому розвиткові торговельного капіталу на Україні. А ще важливіше, крім розвитку

торговельного капіталу й поміщицько-дворянського хазяйства, козаччина дала змогу викохати на Україні самодержавний політичний лад намість свавільної шляхетської Речи-Посполитої, де кожен магнат був необмежений володар на своїй території.

Ось через що й називаємо ми Хмельниччину, тоб-то козацьку революцію 1648 року, дворянською революцією. Правда, ті, що керували тією революцією, ті, що брали участь у ній, може, і не думали таке про неї. Але ми в історичній науці оцінюємо людину не згідно з тим, що вона сама про себе думає, як сказав Маркс. Ми оцінюємо її вже після того, як вона себе виявляє у всій своїй історичній діяльності, незалежно від своїх, на той день, планів. За доби переходу до дворянсько-крепацької системи, до самодержавного ладу від феодалізму, ми й Хмельниччину не оцінюватимемо згідно з тим, як мріяли та бажали на той час для себе її співучасники, її керовники. Ми оцінюватимемо її відповідно до того, чим ця революція себе виявила на ділі в загальноісторичному розвитку України на шляху від середньовічного феодалізму до нового ладу, з новим ходом торговельного капіталу. А виявила себе ця козацька революція на Україні, в українській дійсності, як далі побачимо, справді, як дворянська революція.

Чого ж досягла на свій день велика революція 1648 року? Перегляньмо коротко ці досягнення на свій день. Передусім — вона звільнила від шляхти східню подніпровську Україну (про західню Україну козацтво не дуже турбувалося, і тому вона залишилась і надалі під Польщею). Але в східній Україні, на Київщині, Брацлавщині, Чернігівщині та Переяславщині, панщини тепер не стало, не стало й шляхетської власности на землю Всю бо її націоналізовано на річ козацького військового фонду. Шляхта протягом довголітньої громадянської війни як не вигинула серед руїнницької стихії повстанських ватаг, то повтікала в Польщу, а та, що зосталася де-не-де на своїх маєтках, що їх тимчасово залишено за нею для користування, не сміла вже виганяти селян на роботу, ані по-старому судити їх. Старшини й собі спробували на власній шкурі, що не так легко загнати селян у підданство, хоча й дуже прагнули цього; вони через те й не наважувалися заводити зразу панщину по своїх маєтках. А їх вони чимало набрали для себе з військового фонду за згодою Москви в тимчасове користування, як винагороду за свою військову службу. З другого боку, раз не стало шляхти на Подніпров'ї, не стало й шляхетської влади. Вся влада перейшла тепер до козацтва, до його старшин. За верховного володаря краю став гетьман війська

запорозького з генеральною радою старшинською. Край поділено на полки, де старшинували полковники, та на сотні, де влада належала сотникам. Тільки самі міста, що одержали свої окремі привілеї, мали бути за межами козацького присуду й козацького управління.

Таким чином, перші десятиріччя пореволюційної доби на Україні — це, здавалось би, уже справді часи, коли запанувала доба золотої козацької вільности, доба демократії. Тепер начеб-то ще не було ніяких навіть ознак цього ладу, що ми називаємо дворянсько-крепацький і що, звичайно, виникає, як безпосередній наслідок усякої дворянської революції. У нас, начеб-то, пішло навпаки. У нас начеб-то ліквідовано шляхетсько-крепацький лад, і натомість виріс козацько-демократичний, та й годі. Начеб-то і приватна власність на землю вся пропала, бо всі землі проголошено підчас революції за єдиний військовий земельний фонд. Начеб-то й крепацтва зразу не стало ніде на Подніпров'ї, скоро тільки вигнано панів-шляхту в Польщу. Так воно здавалось, і так говорили ті, що захоплювалися недавно козацькими традиціями, мріючи повернути їх, хоч не розуміли класового характеру самого козацтва й не орієнтувалися в суті самого змісту революції 1648 року, що не розуміли хоч би й того, що настало після революції на Подніпров'ї на другий день її.

Що-правда, навіть і вони не заперечували, що згодом із цього славетного „демократизму“ козацького вийшли свої таки „малоросійські дворяни“, що поневолили посполитих, як крепаків, та що саме „демократичне“ й вельможне вкупі старшинство перетворилося на царське холопство. Але це, звичайно, пояснювали вони зовнішніми впливами, приписуючи ці зміни, перш за все, самій московській нахабній колоніяльній політиці та ненаситності самих московських царів. Ніхто з нас тепер і не стане сперечатися за те, що московські царі, взявши подніпровську Україну під свою „високу“ руку, насідали на неї що-сили із своїми апетитами, намагалися зробити з неї свою провінцію, завести на Подніпров'ї свій, московський, лад. Цілком певно ніхто з нас за це спорити не буде, але це все ще не пояснює нам цього, чому й без цієї самодержавної політики на Подніпровській Україні поруч росло самохіть це дворянство та ще й слухняно било чолом перед цим самим самодержавним чоботом, само прохало деколи прикінчити козацьку демократію.

А на Україні, справді, такі випадки бували. Ось чому так швидко відбувалися всі ці зміни на Україні, частенько й без

окремої допомоги московського уряду. Ось чому Москві на ділі часто доводилося тільки на свій лад потверджувати ввесь уже довершений процес. А було три основних постанови московського уряду, що потвердили ці зміни: перша — про скасування козацтва, друга — про подворянщення козацької старшини і третя — за покрепачення селянської маси. Хоч через них-то, звичайно, так і кляли наші „народолюбці" Москву, але на ділі все це було не що инше, як тільки оце потвердження від Москви того явища, що росло й без її допомоги на Подніпров'ї. Значить, не тільки сама Московщина чи радше московські царі та дворяни поневолили цю козацьку волю, що прийшла після революції 1648 року, не тільки сама невгамована їхня жадоба заволодіти Україною прикінчила з демократією українською. Ще більше прикінчили її власні владичні верстви на Подніпров'ї, прикінчили її власні верховоди козацькі — козацька старшина.

Розгляньмо ж тепер той процес, що закінчився через півтора сторіччя перетворенням Подніпров'я на одну із провінцій московського самодержавного ладу.

§ 14. *Пореволюційна економіка Подніпровської України.* Почнімо з пореволюційної економіки. Революція 1648 року ліквідувала справді на деякий час приватну власність на землю на цілому Подніпров'ї. Вона оголосила її за національний земельний фонд, що мав бути в розпорядженні війська запорозького. Земля тепер мала переходити до приватних рук для користування, тільки як тимчасове землеволодіння, всео дно, чи для козаків, чи для міщан та селян. Козацькі старшини одержували землю також, як винагороду за те, що виконували старшинські обов'язки на гетьманщині, одночасно являючи собою й владу в новому пореволюційному ладі на Подніпров'ї. Але хоч козацька революція і вивласнила була всю землю на Подніпров'ї, все-таки по цьому залишено непорушно чимало манастирських маєтків із їх власністю на землю. Врешті, дехто із шляхти за участь у революції й собі одержав право власника на свою землю, ба навіть і на своїх підданих.

Значить, навіть не вся земля була вивласнена. Це одно вже вказувало, що вивласнення землі на Подніпров'ї є тільки подія переходового характеру, що це тільки засіб до вивласнення самих лише магнатських маєтків та й годі. Про скасування приватної власности назавжди ніхто й не думав.

Цей переходовий характер вивласнення землі виявився ще й у тому, що вже в час революції 1648 року стали розподіляти націоналізовані маєтки. По-перше, треба сказати, що землю націо-

налізовано на Подніпров'ї перш за все для потреб реєстрового козацтва; його вийшло з революції 60.000. Користаючи з цього, найкращі з націоналізованих від шляхти на Подніпров'ї земель, тоб-то ті, що були під культурою та до того мали й господарський реманент, урятований серед революційної пожежі, зараз же в час революції розібрала й поділила між собою козацька старшина. А брали її чи то як оренду від держави, чи то як рангові маєтки, цеб-то маєтки, даровані за службу в козацькому війську. Розібрано, до речи, навіть не саму землю, а вкупі з робочою силою. цю землю тільки треба було згодом забезпечити за козацькими ватажками у вічне спадкове володіння, щоб вона перейшла й собі на вічну власність козацьким старшинам.

І це ступенево, кінець-кінцем, сталося на основі то універсалів гетьманських, то дарчих царських листів, що потверджували роздачу земель на власність. Незабаром, навіть не минуло й доброї сотні літ після революції, а вже із земельного фонду не залишилося майже нічого. Ввесь він перейшов у приватні руки старшин, як вічна власність, що вони її уперто й даремно добивалися майже півсотні літ до козацької революції. Незабаром із націоналізованої землі виросла, таким чином, вже нова, справжня поміщицька власність, виросла з тимчасового держання землі руками старшин. Незабаром, ще більше, козацька старшина всю землю вже сама тримала у власному виробничому підприємстві не віддаючи більше її в оренду, в чинші та в вислугу дрібним козакам та селянам, як це було в нас у той час на практиці, хоч би ще на початку XVIII ст. Згадаймо, приміром, гетьмана того часу Апостола, що мав у своєму володінні за те, що був гетьманом, увесь гадяцький ключ з 28 селами й 2444 підданими. Але з того маєтку свого сам засівав він тільки 340 десятин. Все инше він здавав старим звичаєм селянам в оренду за чинші, як і колись, до революції. Наприкінці XVIII ст. такі, як Апостол, вже цього не практикували, а сами вже хазяйнували на своїй землі, що становила тепер виключно їхню приватну власність.

Тепер бо вже була в старшин власна робоча сила селянська, що її загнано в панщину, значить — було чим свою землю обробляти, не турбуючись, відки візьмеш робітника у жнива, на косовицю то-що. Через те й одпала практика здавати землі в оренду.

Але формування поміщицького землеволодіння на правах власности йшло не тільки шляхом привласнення старшиною на власність собі маєтків, що з них вона користалася за свою службу

на козацьких посадах. Воно йшло ще й иншими шляхами. Насамперед треба згадати тут масове явище в широкому обороті купівлі-продажу дрібних господарств. Голод і нужда, брак реманенту примушували дрібного хлібороба запозичатись у старшини, заставляти їй свої ґрунти і навіть продавати їй свої права на землю. Старшина, що мала в скринях та горщиках великі запаси готівки з пограбованих підчас революції магнатських скарбів, кинулася тепер скуповувати ґрунти, грабувати хазяйства, коли довжник не віддавав у строк боргу. А треба знати, що кредит тоді був надзвичайно дорогий, і віддати позику, якщо її взято на переднівок, звичайно не було відки. А довірникам-старшинам це і з руки: вони й задовольняли свої претенсії з винуватців, примусово продаючи закладене їхнє майно, цеб-то жили з „грабіжу“, при чому купували продавані маєтки звичайно вони самі.

Так ріс козацький хутір і через скуповування та „грабіж“, на очах обертався на поміщицьку власність. Із старшини чи заможнішого реєстровця виформовувався незабаром поміщик, що поліпшував своє господарство, удосконалював свою техніку й заробляв величезні гроші за перероблене на горілку збіжжя або продавав його в Москві та в себе, як муку. З дрібного хуторянина народився капіталіст, що не з'їдав своїх прибутків, а держався принципу, що гроші роблять гроші, а через це й збільшував ступенево свій основний капітал, не розрізняючи козацького та посполитого ґрунту, однаково оплутуючи їх своєю спекуляцією. „Грабіж“ і так звана „скупля“ почалися вже підчас Переяславської умови. На XVIII ст. ці явища мали такі величезні розміри, що довкола утворювалося надзвичайне збезземелення. В половині XVIII ст., перед остаточним покрепаченням селян, на Полтавщині, наприклад, було вже до 45% безземельних.

Але козацький дука, стаючи поміщиком, захоплюючи землю, ще й намагався змонополізувати у своїх руках сучасне промислове виробництво. Маючи в руках виключне право пропінації, ц.-т. продажу горілки, одну з славетних колись вільностей шляхетських, козацький дука вперто намагався скупчити в себе ще й усі найприбутковіші промисли, як от млинарство, добування салітри, тютюнництво, ґуральництво. А наша промисловість за тих часів, після козацької революції, дуже поступила вперед. Уже за перших десятиріч революції бачимо чималий її розмах, що пояснюється несподіваним попитом після революції на всілякий промисловий крам. Треба ж було якось хоч би одягти, озути та озброїти голодну й босу козацьку армію. Але разом із цим росли

й потреби широких мас населення, спонукуючи засновувати одно за одним промислові підприємства.

В першу чергу розвивалося в нас давно знайоме вже млинарство з торговельною своєю спекуляцією хлібом. Готова мука — цінний предмет збуту. За млинарство тому й ухопилася козацька старшина, а з нею й кожен, кого на це стало. Млини водяні, вітряні, кінні, ручні, пливучі та бережні будовано скрізь і надзвичайно багато.

Поширення млинарського промислу характерне ще тим, що млин у ті часи являв собою не тільки підприємство, що виробляло муку на вжиток чи на продаж, — він взагалі був основою тогочасного промислового підприємства, подібно до нашої теперішньої фабрики. Млин мав тоді найрізноманітніше призначення: тут товкли просо, дерли крупи, робили сукно, виробляли порох, папір, обробляли дерево, точили залізо. Коротко — силою води та вітру млин заміняв людську робочу силу. Млинарство відограло через те й першорядну ролю на Україні в розвитку промисловости. Недаром козацька старшина підчас Переяславської угоди вже випросила собі право на млини. Недаром руський уряд підчас війни з Мазепою наказав року 1709 знищити на Україні все млинарське приладдя, позбавляючи цим Мазепу ґрунту для кампанії, позбавляючи армію харчів, одягу та зброї.

Не менше значіння мало й ґуральництво. Подніпровська Україна, багата на збіжжя, не спроможна була, через брак у той час звязків із Заходом, вивозити всі лишки свого хліба за кордон. Тому вона здавна переробляла їх на горілку, торгуючи нею не тільки в себе, а ще й далеко поза межами України, переважно — на Московщині. До революції гнати й продавати горілку — це був привілей самої шляхти. Тепер, коли революція повалила старий порядок, гарячково гнати горілку почало все населення на Україні. Але незабаром це стало за привілей самого лише козацтва. Старшина особливо взялася за цей промисел. Ґуральні з найманими робітниками-винниками тепер траплялися не менш часто, як і млини, даючи величезні прибутки підприємцям та споюючи по шинках населення. Шинків, що торгували горілкою, медом, пивом, стало тепер стільки, що справді Україну можна було назвати країною шинків. Винниць і винників повно скрізь, читаємо в універсалі Мазепи вже 1690 року.

Дуже поширене було й здобування салітри та тютюнництво. Здобування салітри разом із продукуванням пороху після 1648 року зробилося й собі важливим виробництвом. Уже в XVII ст.

здобувалося її до 20.000 пудів на рік. Тютюнництво було поширене у нас ще здавна, коли занесли його сюди татари. Тепер кожен вважав за потрібне засіяти в себе тютюном ділянку городу. Хоч сорти тютюну (бакун) були дуже низькі, обробка поганенька, проте торгували ним і з чужими землями, переважно з Московщиною. З одного Лубенського повіту вивезено 1722 року 23616 пудів тютюну. Деяке значіння в краєвому виробництві становила й продукція сукна та полотна. Виробляли його домашнім способом селяни, міщани та козаки, виготовляли і на сукняних, і на полотняних фабриках. Сукняні фабрики були, як уже сказано, щільно звязані з млинарством. Але сукно виробляли вони не дуже-то гарне, і через те звичайно привозили його з-за кордону, міняючи за вовну незчисленних овечих отар.

Аби-як зате стояла справа з добуванням руди на Подніпров'ї. Залізо добували тільки в північних болотяних районах, та й то небагато. Проте заводів, де виготовляли залізні вироби, переважно — зброю, було у нас досить багато. Вони переробляли, здебільшого закордонну сировину, як, приміром, чернігівський, межигірський, білоцерківський, любецький, коронецький, київський, глухівський та стародубський заводи.

Краще стояла продукція скла, що від XVIII ст. своїми виробами заливала Москву. Її район — Чернігівщина та почасти Київщина, де одночасно вироблялося поташ та смолу, де здавна досягло високого розвитку оброблювання дерева на будівельний матеріял. Широко розповсюджені були папірні та цегельні, поширені були кушнірство, римарство, ганчарство, а на півдні — навіть шовківництво. В оцій-то промисловості, що, скинувши з себе шляхетське ярмо, ішла швидким кроком уперед — від ремества до мануфактурної фабрики, першу скрипку намагається грати, ба й грає, козацький старшина — поміщик. Це ще більше зміцнює його економічне й соціяльно-політичне значіння серед иншої маси населення, дає йому де-далі більшу змогу її поневолювати.

§ 15. *Складання дворянсько-крепацького суспільства.* Козацька революція змела не тільки давнє шляхетське землеволодіння, вона ліквідувала насамперед „послушенство", цеб-то підданство селян шляхті. Що-правда, посполіті не всі попали до козацького реєстру, що до нього зараховано тільки 60.000 вибранців, але в своїй масі всі вони фактично із шляхетського підданства все-таки на деякий час визволились. Ждати, однак, на нове підданство довелося їм недовго. Велика бо земельна власність за нерозвиненої тоді виробничої техніки без цього існувати ще не могла.

Перші почали покрепачувати селян манастирі. Манастирське землеволодіння найменш потерпіло від революції. Духівництво зберегло свої маєтності, а почасти й послушенство підчас загальної пожежі. Вже року 1648 Хмельницький в універсалі до селян, підданих Києво-Печерського манастиря, писав, щоб до того манастиря „послушні були и роботи и повинности всякие одправляли, перестерігаючи на себе військового карання". І хоча „чернь и посполство" не всюди слухались гетьманських універсалів, але право на панщину за деякими манастирями все-таки непорушно лишалося. Тепер, після революції, манастирі й поспішили вжити всіх заходів, щоб його ще більше за собою зміцнити.

Манастирі перші починають і собі тепер випрохувати право на послушенство, і то не тільки від своїх колишніх підданих, але й від селян, що, збувшися давніх своїх панів, тепер не вважали себе за чиїхось підданих. Надання й дарування маєтків манастирям після 1648 року звичайно всі звязані з деяким покрепаченням селян у цих маєтках на послушенство: приміром, гетьман Многогрішний, сам мужицький син, даючи маєтності манастиреві в Новгород-Сіверську, виразно постановляв, щоби „в тих бо маєтностях крестьяне всякое послушенство оддавали под жестоким войсковим смертним каранием".

За прикладом манастирів пішла незабаром і військова старшина. Не вдовольняючись із того, що діставала собі в державу чи навіть у власність маєтності з військового фонду, вона згодом почала випрохувати для себе разом із маєтком ще й право на послушенство посполітих, що сиділи на дарованій землі. Перше таке надання для старшини маємо вже в універсалі ніженського полковника Золотаренка, року 1662. Цим універсалом він дає панові Кимбаровичу „на вживлення" село Березу й наказує: „аби вуйт и вся громада помененному пану належное послушенство при звиклій повинности оддавали".

Оці-то надання та дарунки й дали стимул до того, щоб повернути панщину на старшинські, манастирські та шляхетські маєтності. Був це найпростіший спосіб завести панщину й узаконити її.

Але щоб повернути панщину, був іще один спосіб — це осаджування від старшини втікачів та безпритульних на своїх землях. Такі поселенці зразу із своєї доброї волі попадали „в обиклое послушенство" за користування наділеною їм землею. Відсутність згодом вільної незайнятої землі зневолювала втікачів та збезземелене місцеве сільське населення приставати на такі умови,

надто, що при угоді вимоги послушенства були невеликі, а тільки вже згодом їх почали побільшувати й вони де-далі виростали. А старшина жадібно бралася за оселювання таких колоністів на своїх землях, що давали їй робочу силу. Тому гонитва за „підсусідками", за „чиншовиками", як звали тоді таких колоністів, була не менш гарячкова, ніж земельна лихоманка. Бували випадки й силуваного осаджування селян на старшинських землях. А кількість охочих на таке оселювання росла на очах; невпинно ж бо давали їх „скупля" та „грабіж", давали їх ще й тисячі втікачів.

Гарячкове осаджування поселенців особливо ширилося вже за гетьманів Самойловича та Мазепи. Самойлович, воюючи з правобічним гетьманом Дорошенком. 1677 року силоміць перегнав силу населення з Правобережжя. Тисячі тоді набрав він селян та перегнав їх на Лівобережжя, колонізуючи ними степову прикордонну смугу понад річкою Орелею. Подібну штуку зробив і цар Петро I року 1711, переганяючи чотири роки правобережців за Дніпро, колонізуючи ними старшинські та державні землі.

Коли додати до цього, що нерідко складалося й добровільні умови на відробітки за позичені гроші, за викуп з ясиру, то нам стане цілком ясно, як земельне панство примусово збирало на своїх маєтках робочу силу.

А робочу силу збиралося не тільки для роботи на землі,—збиралось її й для праці на старшинських заводах та фабриках. Спершу поміщик-старшина умовлявся з майстрами та робітниками на декілька років, наймаючи для себе їхню працю, а далі почав приписувати вже цілі села посполитих до своїх фабрик та заводів, очевидно, шляхом царського надання та дарунків. Така умова та приписання „на роботу" стало згодом спадковим правом поміщика, спадковим „послушанием" робітника чи селянина, і факт покрепачення був уже наявний. Покрепачених стали незабаром одписувати або продавати своїм спадкоємцям. До того ще виробили таку практику, що той, хто поступав на роботу, підпадав ще й під приватний присуд поміщика, виходив із загальної „посполитої" підсудности.

Практику приватної підсудности підданих, що ставали „в роботу и послушание", почали вже за Хмельницького. За гетьмана Самойловича вона стає дідицьким правом суду для поміщика: „полковникам и начальним людям, которим вотчини дани и граматами утверждени, и им тих своих вотчин крестьян судити и приноси вольние у них принимати", каже гетьманський універсал. Де-далі більше маєтків переходило у власність, чим-дуж росли

„скупля" і „грабіж". Що більше ставало збезземелених селян, які йшли в „послушенство" і поміщицький присуд, то дужче росла поміщицька влада над „послушними", то ширші кола посполитих покрепачувалось у послушенстві, то на міцніші ноги ставало дідичне право українського поміщика-старшини. За Мазепи в 1702 році вже оголошено панщину, як обов'язкову за законом для всіх посполитих, що б ли піддані, все одно — чи сиділи вони на своїх ґрунтах, чи були підсусідки.

Так виростала нова панщина „на козацькій вольній землі". Тепер тільки треба було, щоб послушних уже прикрепити до їхніх панів, заборонивши їм переходити до инших. І на це пустилися старшини-поміщики. Року 1707 маємо приклад, як Мазепа видав наказа, щоб людей, що втікали з його маєтків до Іскри, „переймати, грабити, забирати й без пощадення вішати". Так почали згодом звичайно робити всім, що зважилися кидати свої давні оселі, втікати од дотеперішніх своїх панів та переходити на волю, або до нового пана на легше послушенство. Особливо так поводилися з тими, що були у спадковому „послушанні", передусім — із робітниками, що умовлялися на „вічну роботу", та з приписаними до фабрик і заводів. Але поки-що це все-таки були винятки. За правило стало таке поводження щойно всередині XVIII ст., коли остаточно довершено покрепачення селян. А року 1783, за цариці Катерини II, це правило ще й узаконено остаточно, коли потверджено за українським посполитим селянством його крепацькі обов'язки до своїх поміщиків.

Зрозуміла річ, що вже ця одна історія з долею посполитого селянства наявно показує, як далеко козацька революція була від того, щоб принести для населення справжню демократію й волю. Вже з цього одного явища видко, що не сама тільки націоналізація землі становила неминучу переходову форму для нових порядків у суспільстві. Таке ж саме переходове й тимчасове значіння мала й так звана козацька демократизація соціяльних відносин. І, як виявилося незабаром, вона також була тільки обмана. Згадаймо гетьманщину з її виборним, начеб-то, принципом управління. І вона вже на початку свого існування виявила недвозначно, що вся її демократія — це лише порожня вивіска. Але цю вивіску треба було спершу заховати все-таки на деякий час. Не можна ж було відмовитися від неї, коли підчас революції по всіх усюдах лунав клич „геть панів!", коли реєстрове панство в боротьбі за свою владу повсюди агітувало проти привілеїв шляхти й за зрівняння всіх станових прав.

Але, з другого боку, хіба можна було вже на другий день після революції відмовитися на користь тієї демократії від власної гегемонії над суспільством? Чи могло махнути рукою на свої права реєстрове козацтво, що керувало революцією для власної кешені?

Ось через це „демократія“ гетьманщини вже на початку виявляла себе військовим характером нового ладу на Подніпров'ї. В козацькому укладі Подніпров'я за повноправного громадянина був тепер один тільки козак-реєстровець, один із цих 60.000 вибранців; всі инші горожани, що не попали до списку реєстрового козацтва, стали неповноправні вчасники козацької республіки. Переяславські статті, оця конституція гетьманщини з 1654 року, виразно кажуть нам про це станове розмежування. Самі тільки міщани окремих міст дістали свої окремі права міщанські, але й вони до козацтва не попали. Отже, вся ця „демократія“ козацтва зразу вийшла вельми куца. Зразу бо втворила вона три різні стани: козацтво, міщанство та селянство. Адже реєстрове панство не на те робило революцію, щоб рівняти себе з „посполитими“, а на те, щоб самому зайняти місце владичної дотепер класи — шляхетського стану.

Тож по суті зразу й з'явилася не тільки гегемонія, а справжня диктатура, і то військова диктатура нового упривілейованого стану, реєстрового козацтва, що єдине мало у своїх руках всі справи управління гетьманщиною. Незабаром зникла і ця станова диктатура, що її мало виконувати все реєстрове козацтво. Всю владу забрали бо до рук фактично самі тільки старшинські верхи, з гетьманом на чолі. Козацькі ради, що мали вибирати своїх старшин, „вольними голосами“, згодом припинено. Стало незабаром так, що старшин, призначав самочинно гетьман, а гетьмана якщо не вибирала вища старшина, то призначувано наперед із Москви, за постановою царя.

Отже, і тут демократії не стало вже на другий день після революції. Згодом, у міру того, як виростали приватновласницькі маєтки, відбувалося що-раз більше оце станове розмежування. Надто реєстрове панство перетворювалося ступенево не тільки на простих поміщиків. Воно ставало ще й „шляхетно уродзоними“ поміщиками, підробляло для себе родовідні документи у бардичівських євреїв. Врешті початковий куций демократизм козацький, в міру розвитку поміщицького господарства, докотився до того, що року 1785 українська козацька старшина перетворилася на „малоросійське дворянство“, зрівняне з руським, та ще й одержало

року 1783 в своє приватне розпорядження всю масу сільського „посполитого“ населення — тепер справжніх крепаків.

Певна річ, що за таких умов не могло бути й мови про те, щоб надовго вдержалось і політичне самоврядування владного козацького панства. Громадський принцип управління, славетний „козацький присуд“ ступенево став переходити на свавільне командування гетьманів та полковників; цього досягали, видаючи універсали, при чому часто-густо посилювано це командування ще й наказами свого царського зверхника. Проте, незабаром і це командування козацької старшини почало занепадати. Воно обростало бюрократичним апаратом, який і придушив остаточно це командування. Забравши бо від старшини усі справи, цей бюрократичний апарат передавав тепер їх окремим урядовцям влади. Але ці урядовці були вже виконавці не гетьманської влади, а московської, царської. Остання бо, користаючи з боротьби козацького панства між собою за це командування, важкою рукою привласнювала собі одну за одною справи цього командування, поки зліквідувала його цілковито й остаточно. Вже року 1722 Петро І скасував був гетьманщину та запровадив замість гетьманської влади руську адміністрацію з Малоросійською Колегією на чолі. Щоправда, незабаром знов відновлено гетьманську владу, але року 1764 її знов скасовано. Року 1780 на Україні заведено губерніяльне управління замість полкового, а року 1783 скасовано взагалі козацький військовий лад на Україні. Козацька демократична автономна Україна стала відтепер тільки одною з провінцій російської імперії, частиною єдиної дворянсько-крепацької системи під п'ятою царату.

Так довершувалося процес дворянської революції на Україні. Два було основні впливи на це довершування. Зріст поміщицького господарства, з одного боку, та наступ московського торговельного капіталу на Україну — з другого.

Але, як у всякому процесі, і в цьому випадку не могло обійтися без суперечок між обома цими впливами. Воно й зрозуміло.

Московський капітал, що його запросила була козаччина на Україну, від перших років свого зверхництва над нею, наявно намагався категорично заволодіти гетьманщиною; натомість місцевий козацький, скажімо — національний капітал, змагався все-таки задержати деяку свою автономію. Коли ж цю автономію Москва силоміць придушувала, він оглядався тоді за новими спільниками.

Через те ми й подибуємо в історії гетьманщини спроби сепаратизму вже на другий день після Переяславського договору.

Виговський перший дав цим спробам повний хід уже 1659 року. Мазепа був другий, що снував далекі плани самостійности. Очевидно, плани Виговського скінчилися невдачею, як невдачею скінчились і далекі плани Дорошенка, а після нього — плани Мазепи, розбиті 1709 року під Полтавою від царя Петра. Даремні були заходи Виговського заснувати руське князівство під опікою Польщі, ще даремніші спроби Дорошенкові організувати самостійну гетьманщину під опікою Турції. Даремні, як виявилося, були, врешті, плани Мазепині стати разом із турецько-шведською спілкою проти Росії.

Кволий ще був національний капітал на Україні, щоб міг він себе протиставити московському. А що серед цього національного капіталу росло нове поміщицтво, що мимохіть ще й шукало опори в московського проти українських мас, тож останній без особливої потуги зводив на нівець усякі його самостійницькі спроби. А утискував він їх при всякій нагоді й на всі лади. По-перше — своєю демагогічною агітацією проти козацьких старшин, по-друге — нацьковуванням старшин один на одного, то караючи принагідно найсміливіших за державну зраду, то запроваджуючи навіть культурні утиски. Бо ж відомі нам заборони вже Петра I (1720 року) про українське письменство. За Катерини II це утискування довершено. По зруйнуванні Січи в 1775 році, як знаємо, одночасно покладено кінець і самій козаччині на Україні. Отже, гетьманщину поховано в суперечках її власного процесу.

§ 16. *На шляху нової класової боротьби.* Формування дворянсько-крепацьких відносин на козацькій Україні, проте, не проходило легко, хоч і які сприятливі були для цього умови. Насамперед, революційну стихію з великими труднощами затиснуто в рямці дворянсько-крепацького ладу. А її справді важко було затиснути в ці рямці, бо ця стихія, крім широких селянських мас, складалася ще й з низів козацьких-реєстрових та вічно бурхливого Запоріжжя. Всі вони вкупі й собі вічно протестували проти нового класового пригнічення, що з невблаганною впертістю та неминучістю грубо топтав всі їхні сподівання.

А згоди між ними й цим гнітом бути не могло ні в якому разі. Маси — революційна стихія, повставши проти класового гніту шляхти, ніяк не могли погодитися з тим, щоб її місце посів хтось инший, все одно — чи свого козацького, чи шляхетського, чи, врешті, московського походження. Через те вони, скоро тільки стали виявлятися перші прояви нового класового гніту, з боку власного панства, зразу й одностайно виступали проти них. Уже підчас

революції 1648 року скільки клопоту довелося пережити реєстровому панству з нагоди змови запорожців та селянських бунтів проти Хмельницького, що про нього ходили вперті чутки: мовляв він наймит шляхти, татарський запроданець то-що.

Як глибоко вже тоді засіла в серці мас ненависть до свого „визволителя", що за допомогу собі віддавав їх татарам на пограбунок, що повертав шляхті її маєтки й підданих, яскраво свідчить не одна народня дума того часу; згадаймо хоч би ту, де співається:

> Бодай Хмеля Хмельницького перша куля не минула,
> Що велів брати дівки й парубки й молодії молодиці.
> Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,
> А молоді молодиці старого Хмеля проклинаючи:
> Бодай того Хмельницького перша куля не минула,
> А другая устрелила, у серденько уцілила...

Реєстрове панство добре розуміло всю загрозу цієї ненависти. Не даром так високо цінило воно московську зверхність, що мала його охоронити перед цією загрозою. Не випадково воно так обережно й ступенево здійснювало свої класові плани. Якраз через цю обережність і московську протекцію, воно й змогло вдержатися при владі, та ще й приборкати повстанську стихію до краю.

Нова класова ворожнеча й класова боротьба, що почалися вже підчас самої революції, не вгавали. Вони навіть росли що-раз дужче, у міру того, як історія відходила вперед од тієї революції. Селянство що-раз більше ненавиділо нових панів, що спершу насідали на нього з військовими повинностями, лихварством та примусовим збезземельненням, а згодом просто таки з покрепаченням. Не даром воно співало:

> Ой горе нам, не гетьманщина:
> Надокучила вража панщина,
> Що ходячи поїси, сидячи виспишся.
> Як на панщину йду — торбу хліба несу,
> А з панщини йду — ані кришечки!
> Обливають мене дрібні слізочки.

Але ненавиділа нових панів і козацька сірома, бо від неї що-раз більше відмежовувалося козацьке панство, забираючи собі всі землі й луки, так, що „бідному нетязі" ніде було „й коня попасти", як співається в народній пісні. Ненавиділи нових самозванців панів, що їх бардичівські евреї христили на шляхетство, і січовики. Ненавиділи їх не тільки за те, що козацька старшина

відокремлювалась від них та від простолюду, й не за те, що вони платили великі гроші в Бардичеві за підроблені документи, які б свідчили, що вони з діда-прадіда „шляхетно-уродзоні". Ненавиділи січовики нове панство насамперед тому, що новоспечене панство намагалося від них одбирати їхні вільності, торговлю, промисли, землю. На Запоріжжі вже до революції 1648 року точилася боротьба з реєстровим козацтвом. Тепер вона не припинялася. Запоріжжя вперто обороняло свою земельну общину перед старшинськими витівками. Правда, на Запоріжжі вже й без того розвалювалась громадсько-общинна організація, збудована за зразками військового комунізму. Але все-таки січовики вперто били по руках того, хто зовні тягнув по їхню запорозьку волю, по січові промисли.

Тож не дивниця, що за цілий час формування дворянсько-шляхетських порядків на Подніпров'ї, неминуче йшла вперта боротьба й уперті колотнечі. З одного боку, з новим панством безупинно боролось Запоріжжя, піднімаючи також і козацьку сірому проти гетьманщини. З другого — без упину боролись і „посполиті" селяни з тією гетьманщиною, що несла їм нову неволю, нову панщину.

Як сказано, вже за Хмельницького почала виявлятися нова класова ворожнеча цих трьох ворожих новому ладові й ним поневолених груп. Уже тоді селянство, козацька голота та запорозька сірома знимали збройні повстання проти старшин. Після Хмельницького такі збройні повстання виникали й надалі. Вже за гетьмана Виговського вибухло року 1659 під проводом полтавського полковника Пушкаря велике повстання „дейнеків" — напівспролетаризованого населення. Його з бідою пощастило Виговському втихомирити. З нагоди вибору на гетьмана Брюховецького на „чорній раді" 1663 року пішла нова погромна агітація проти старшин. Знову повторилося грізне повстання „голоти", що „не совсем добром на старшину городовую жичила".

А вже року 1687, з нагоди упадку гетьмана Самойловича, селянська маса й запорозька голота зняла справжню війну проти старшин. Селяни, як каже літописець, „не тільки орендарів, але й инших можних людей і крамарів невинних брали безумние и имение их между собою розшарповали". Козацька голота багацько перебила тоді своїх старшин: під Кодаком, приміром, вона вкидала своїх старшин у вогонь, ще й присипала живцем землею. Так само розправлялись у Гадячі, Полтаві та инших містах. Повстання втихло тільки тоді, як Мазепа за допомогою московських ратних

людей скорив бунтарів. Шибениця та палі, відрізування носів, паління осель — ось засоби цього скорення, що після нього „станула в мирі тишина і безбоязненне людем тамошнім мешкане".

В XVIII ст., по зруйнуванні Січи, революційний рух мас почав начеб-то втихати, але заколоти, проте, продовжувалися. Що-правда, не були вони такі бурхливі, як у XVII ст., або порівняно з правобережною гайдамаччиною. Але вони все-таки здорово шарпали владне панство, бо, як записав літописець: „благоразумние из старшин козацьких молять бога, чтоби кто-нибудь взял их в крепкие руки и не допускал грубую чернь до своеволия". Ми не згадуватимемо всіх заколотів. Їх чимало було в XVIII ст., хоча селянство, знесилене економічним зростом поміщицького господарства, де-далі рідше бралося за ціпок та сокиру. Чи не останнє явище того часу маємо в повстанні 1789 року села Турбаїв на Харківщині. Для нас важливо встановити, що класову боротьбу не ліквідовано після революції 1648 року, що вона точилася з неменшою силою проти власних панів, ніж проти чужих, та що вона йшла якраз за оцих оспіваних часів козацької вільности.

§ 17. *Програма пореволюційних заколотів.* Чого ж домагалися ці заколоти селянської та козацької сіроми?

Революційна стихія того часу не несла з собою дійсної, реальної програми на завтра: його несла владна класа — козацьке панство. Але все-таки й вона ставила собі якусь мету, що виявляла класові побажання й сподіванки. У всіх проявах тогочасного руху ми й бачимо цю мету то більш, то менш виразно. Її завдання, що всюди виразно виявляється,— це боротьба проти нового покрепачення, проти поміщицького гніту, це боротьба за волю трудящих. В боротьбі цій маса пробувала навіть скласти свої побажання й мрії у готовий план соціяльного переустрою. Вона намагалася скласти такий план, що відповідав би її інтересам визволення з-під нового підданства. Вона намагалася його навіть запровадити принагідно в життя, в дійсне життя, не знаючи того, що на той час це була річ нездійсненна.

Що ж було за основу цеї мети? Класовий порядок, що його порушила Хмельниччина, був за основу, але разом і за мету для складання таких планів, що їх маса плекала ще до Хмельниччини, коли назрівали козацько-селянські війни. Козацька вільність і рівність — ось гасло й основа всіх планів тогочасних заколотів. Такі плани соціяльного переустрою, без хлопа і без пана, почали, зароджуватись у нас вже до революції 1648 року. Згадаймо

хоч би про Івана Вишенського, цього нещадного критика соціяльних відносин XVII ст. та літературного сівача ідей соціяльної рівности й демократії. А запорозька комуна вже до революції за живий була зразок для складання деяких визвольних планів населення. За часів Хмельниччини ці ідеї й керували сутичкою класових інтересів між реєстровим панством та голотою. Після революції 1648 року вони виступили знову наочно, коли з'явилися зародки нового панства. Тепер ці ідеї виступили знов, як давні плани соціяльного ладу без хлопа і пана, і стали гаслами, що за них точилася вперта боротьба між запорозькою сіромою та селянською голотою, з одного боку, та новим економічним панством — з другого.

Грізне повстання Пушкаря з простолюдом проти Виговського, оперте на запорозьку сірому та ще більше — на напівспролетаризованих селян-дейнеків, являло собою першу „нову" громадянську війну за здійснення цих утопічних мрій. Перемінити всю гетьманщину на єдину військово-козацьку общину, мавши спільну землю, загальну рівність та виборність влади,— стало подекуди за гасло ціеї „дейнецької революції".

Дейнецька революція не вдалась. Але спроба організувати подніпровське суспільство на основах вимріяної общини залишилася для того часу все-таки свідоцтвом, що експлоатована маса вже тоді мала свої неясні мрії про безкласове суспільство й пробувала їх реалізувати в озброєній боротьбі.

Коли Брюховецького вибирали 1663 року на гетьмана, останній в боротьбі проти свого суперника й використав ці гасла для себе, очевидно — тільки на першу пору. Тоді-то була всі підприємства знаціоналізувала голота на єдиний спільний фонд; поконфісковано в земельного панства, духівництва та міської буржуазії всеньке майно, покасовано не тільки всі привілеї на це майно, але й узагалі приватну власність на землю. Навіть селянське майно взято тоді на облік; утворено також досить окремий державний апарат керувати громадською продукцією й громадським розподілом на принципах військового комунізму.

Але й ця революція, як і всі инші подібні заходи, не вдалася. Не вдалася не тільки тому, що явився з правобічної гетьманщини Дорошенко та врятував приватну власність старшин. Не вдалася й тому, що взагалі за тодішньої техніки не можна було організувати стале комуністичне виробництво. А проте такі спроби були, були навіть учені міркування з цього приводу: досить згадати хоч би про вченого попа Єпіфанія Славинецького, що обстоював ідеали християнського комунізму та рекомендував організувати виробничі комуни.

Класовий антагонізм „своєвольних людей" проти росту нової неволі не вгавав із своїми мріями волі та рівности й після 1663 року. В повстанні голоти з нагоди упадку гетьмана Самойловича, що полум'ям громадянської війни охопило Україну, знову лунав клич: „Хмель визволив народ малоросійський од ляської неволі, ще треба йому визволитися від неволі своїх панів". Тільки за допомогою Москви вдалося Мазепі ліквідувати цю нову витівку української „черни", що намагалася скасувати класову неволю нових панів. Москва, що налякалася ще й загрози власного „крамолого" Разіна на основи поміщицького ладу, радо допомогла Мазепі криваво розправитися з козацькою „голитьбою".

Придушення повстання 1687 року та перше руйнування Січи 1709 року начеб-то покінчили з масовими революційними рухами на Лівобережжі. Бо не стало старої Запорозької Січи, що на неї покладали свої мрії всі ті, що їм за шкуру сіллю сипалося класове горе з новими панами. Але громадська думка пригнічених мас, що ніяк не погоджувались з новим ладом, не могла все-таки не шукати якогось виходу для себе. Вона не завмирала навіть тоді, коли дворянсько-крепацький лад уже святкував свою перемогу на всіх фронтах. Зброю скласти вона не збиралась. І тоді як одна частина незадоволених з нового ладу шукала цього виходу в масових переселеннях на степи Слобожанщини та Запоріжжя, друга частина кидалася на партизанщину, змагаючись із новим порядком. Дрібна партизанщина й характеристична для XVIII ст. на Лівобережжі. Один із таких партизанів у другій половині XVIII ст. був Семен Гаркуша на Слобожанщині, що грабував панів, де попало. Инші пробували мирно боротися з новим ладом. Вони намагались організувати власні господарства на принципах вимріяної общини, прикрашуючи її основи здебільша релігійними навчаннями. Це були сектанти. Українське сектантство через те й являє собою подекуди продовження старого українського утопічного християнського комунізму попередніх століть.

Українське сектантство — це нова власного витвору селянсько-ремеснича віра. Українське сектантство виросло з того, що і в церкві маси не могли найти свого спільника, а найшли, не меншого від поміщиків, ворога. Українське сектантство не зневолювало складати терпеливо руки перед грубою експлоатацією та виглядати колись божого суду, шукаючи в цьому забуття злиднів сьогоднішнього дня. Останнє проповідували руські секти,

наприклад, біґуни, скопці то-що. Українське сектанство, що виросло безпосередньо із змагань за козацьку волю в 1648 році, не могло дати такої віри. Зате воно дало програму нової класової боротьби в нових умовах і новими засобами, а не програму покірливости. Воно дало програму для людей, що не втікали від життя, а навпаки — бралися за нього, що на свій лад все-таки намагалися його переорганізувати. В основі українського сектантства найшли через те місце не гасла самозречення від життя, цеб-то аскетизму, а гасла боротьби за нього, за організацію нового колективного виробництва, що їх прикривано легенько зверху релігійним прапором.

Духоборство, що звали його також духовне християнство, оце й була основна для України того часу новітня сектантська течія. За її зміст було цілковите заперечування основ приватної власности, касування соціяльної нерівности, всяких релігійних форм і церковних наказів. Її гасло — боротьба проти тих, що, „забувши в серцях своїх бога, намагають побільше награбити й набрати слави та всіх благ світа в руки свої". Духобори — це була секта, що ставила собі за завдання боротися з наявним соціяльним порядком, не втікати од нього, а боротись, організуючи між собою в цій боротьбі новий суспільний лад. Це була секта, що прагнула на ділі до общини-колективу у виробництві й до соціяльної для всіх рівности. Духобори вперто виступали проти всякої влади, бо це, на їхню думку, прояв економічної нерівности, опертої на приватну власність. Вони вперто відмовлялися виконувати всі повинності, що їх накладали держава й сучасний соціяльний лад на населення. Вони заявляли, що мають тільки повинності перед одним богом, і то не перед таким богом, що його проповідують попи, а перед таким, що його творить кожен сам собі у свойому серці.

Духобори були безперечно та секта, що продовжувала давні ідеї утопічного комунізму християнського, ідеї, які востаннє в XVI — XVII ст. ворушили думку українських працьовників в їхній боротьбі з експлоатацією. Після революції 1648 р. вони вийшли знову на поверхню, як готові реформаційні проєкти, а тепер, коли масові рухи притихли, вони продовжували жити в релігійних общинах, не перестаючи виявляти з боку пригнічених клас вічного шукання виходу із класової неволі. Вони і своєю територією були за продовження цих старих ідей. Духоборництво з'явилося бо на Катеринославщині в другій половині XVIII ст. і тут якраз звило собі міцне гніздо. А Катеринославщина — старе гніздо козаччини;

відтіля раніше поширилося козацькі вільності, а тепер ширилося відти на все Лівобережжя духоборські гасла, не зважаючи на велике переслідування влади.

Але не тільки самі духоборські погляди були за продовження революційної громадської думки попередніх століть. Поруч їх і вкупі з ними з'явилася на Лівобережжі ще й своєрідна філософія тієї думки. Вона й собі набирала релігійної форми, хоч мала матеріялістичний зміст. Носій тієї філософії, що визнавала за бога природу — пантеїзм, був Сковорода, що своїми проповідями вельми близько стояв до українського сектантства. Те, що проповідувало воно, те вкладав і Сковорода в програму свого філософського світогляду. Ось основні думки сковородинської філософії з цього боку: буття розвивається діялектично, в суперечностях. Над усім панує природа — розум, що є бог (раціоналістичний пантеїзм). „Світ цей, як на машині, з машинок збудований, ані місцем, ані часом не обмежений"... — казав Сковорода. — Коли скажеш, що світ цей в яких-то місцях і часах кінчається, має обмежені для себе границі, то я скажу: кінчається, а властиво начинається... Світ цей, як і всі світи, що їх багацько, зникає тільки почасти й перетворюється на різні форми. Давно вже освічені люди сказали, що матерія вічна, цеб-то всі місця та увесь час заповняє. Один тільки дитячий розум може сказати, що цього великого світу колись-то не було й не буде... Світ у світі — це вічність у темряві, у неправді правда", — говорив Сковорода.

Виходячи з цього, Сковорода одкидав і всю біблійно-церковну мудрість, висміюючи тих, що вірили в чуда, в те, що бог створив світ, в пекло, в рай то-що. В цій основній думці сковородинської філософії й крилась її революційність. Сковорода бо цим викликав на бій із світоглядом дворянського ладу, що його підтримувала попівська наука. Він заперечував незмінне існування в природі і в людстві одних і тих самих порядків. Він уперто закликав усіх „менших братів" на бій із забобонами та поповщиною, що ними пишалася церква. Він разом із цим щиросердечно жалів тих „мучеників", тих нещасних страдників, що „спокушені суєвірством, викололи собі очі, вихолостили себе, чимало добровільно спалили себе, щоб тільки увійти у царство небесне".

Сковорода — це справжній революціонер свого часу. Його філософія — це заперечення не тільки основ класової, але й казенної ідеології, що нею владна класа дурманила маси, вимагаючи сліпої віри й німого послуху для своєї класової експлоатації. Це одночасно й заклик до цих безправних мас, щоб власним розумовим

пізнанням найшли справжні закони людського буття, найшли їх на землі, а не на небі, та щоб створили сами таке буття, яке й відповідало б вимогам загального людського щастя. Шукання цих законів і заклик до инших ще й собі шукати людського щастя — і наповнило все життя Сковороди, що співав про себе:

А мні одна только в світі дума,
А мні одно только не йдет з ума...

І Сковорода вірив, що воно прийде. Правда, „ввесь світ спить, спить глубоко... а наставники не тільки що не пробуждають, а ще й промовляють, мудрствують, що простий народ спить", — казав він. Але „хай спить, і то сном богатирським. А коли виспиться, то й проснеться; коли вимріється, то й отямиться й стане бодрим", потішав він себе й инших. Бо „всякий сон є пробудний, а хто спить, той не мертвець і не одубіле трупище". Колись-то настане той час, що скінчиться економічна нерівність між людьми, погоня за багатством та визиск людини людиною, — думав Сковорода, а настане підпорядкування власних інтересів загальнолюдським, „сопрягаючи сродную себе частную должность с общею". Але бездержавности в цьому новому суспільстві Сковорода все-таки собі не уявляв, як не уявляли її собі й усі взагалі утопісти того часу. Сковорода не хотів бачити також і „равного равенства", що про нього дехто марив, бажаючи бачити його в майбутньому (егалітарний комунізм). „Что глупее, чем равное равенство", — казав він. Виступаючи рішуче проти економічної нерівности, Сковорода таким чином приймав нерівність у виконуванні громадської праці і протиставив через те „равному равенству" своє „неравное всем равенство". Його принцип був: „менша посуда завсігди менше має, аніж більша, та вона рівна з більшою в тому, що зарівно вона з нею повна".

Такі були шляхи подніпровського суспільства після революції 1648 року. А тепер погляньмо, що діялося під той час на Лівобережжі.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ГАЙДАМАЧЧИНА

§ 18. *Економічне становище західньої України XVIII ст.* Західня Україна після того, як Хмельницький залишив її під Польщею, в'язла далі в тенетах шляхетського господарювання. Шляхта криваво мстилася за революцію 1648 року і ще дужче запрягла селян у ярмо панське. Містам також гірко довелося за свою поміч козакам: вони платили тепер за це тяжкі податки та данину. Вони й підупали тепер іще більше, ніж раніш; тільки один Львів устигав ще так-сяк держатися. В ньому ще й мала силу остання фортеця в боротьбі із шляхетством — давнє міське самоврядування; в ньому все ще відбивалася від католицької шляхетської напасти остання твердиня міщанської організації та міщанського світогляду — православне Ставропігійське Братство, — але й воно незабаром, ба вже року 1708, прийняло унію. З підупадом цього братства українська культура в західній Україні завмерла зовсім; все, крім темного села, полячилось і католичилось у лабетах шляхти. І коли на гетьманщині після революції 1648 р. бурхливо йшов прогрес вперед, коли розвивалася багата культура козацької доби, в західній Україні в той час загнивало суспільство серед шляхетської анархії, не мавши сили вирватись із шляхетської неволі.

Таким чином, на захід од Дніпра взагалі українська історія повернула колесом на ціле сторіччя в инший бік. Воно й не могло бути инакше. Вже Хмельниччина виявила, що Галичина, Холмщина, Побожжя та західня Волинь, хоч і в них почалася гаряча революційна боротьба, не увійдуть до складу нового организму — гетьманщини; затривко бо сиділа там стара шляхетська система й культура із старими своїми відносинами. Надто не було там тієї керовничої революційної сили, що на Подніпров'ї, не було козацтва, що могло б довести й там розпочату революцію до кінця. Було, правда, там міщанство, що могло повести селянство за собою, але й воно, порівняно з подніпровським козацтвом, було закволе для

такої ролі. Отже й не дивно, що ця частина України після Переяславського договору й пірнула назад у шляхетсько-магнатську систему з нерозвиненим торговельним капіталом.

Але й правобережне Подніпров'я через півсторіччя вискочило назад з обіймів козацької революції. Воно вже з початком XVIII ст. й собі потонуло в давній дореволюційній господарській і політичній системі — і тут не стало сили втриматися на новому шляху. І тут, хоч і менше, та все-таки надто сильні були традиції тієї системи, порівняно з Лівобережжям. Тож. недивно, що, коли на гетьманщині взялися за чуб два непримиренні вороги — козацька старшина й посполиті з голотою — і коли один із них, рятуючись, ховався під крила московського купця й дворянина, Правобережжя одскочило зразу на бік. Йому бо шукати для свого владного панства захисту в Москві було зайве, коли економічні інтереси його цілком не в'язалися з Москвою, як це було з лівобічним панством.

А що це було так, видно хоча б із того, що зараз же після Переяславської умови на Правобережжі владне панство стало шукати собі иншого, ніж Москва, опікуна. Вже за гетьмана Виговського були спроби організувати на гетьманщині українське князівство під опікою Польщі. Після Виговського на Правобережжі панство з козаків уживає заходів, щоб утворити так зване Сарматське князівство під опікою Туреччини. Не хто инший, як син старого Хмельницького, намагався це вчинити, за ним повторив ці заходи і гетьман Дорошенко. І Правобережжя, справді, вернуло згодом до Польщі, вернуло однак уже на основі трактату 1710 року, вернуло після того, як московські полки чотири роки після трактату переганяли населення на лівий бік Дніпра. Вернуло воно навіть тепер не з доброї волі, а за постановою сусідів; вернуло розбите, спалене, спустошене і збезлюднене.

Таким чином, Україна вже після революції 1648 року фактично вступила на два різні шляхи свого економічного й політичного життя. Одна її, менша, частина, щойно починала на руїнах революції початковий процес свого первісного нагромаджування. Друга, більша, її частина, тільки бо відновляла старі шляхи свого економічного та громадянського життя, відновляла те, що було до революції, як це було на Правобережжі, або просто, без ніякої зупинки йшла й далі тими шляхами, що ними вона йшла і раніш, як це було на заході від Збруча. На Лівобережжі почали знову нагромаджувати засоби виробництва під гаслом молодого торговельного капіталу та ще незміцнілими творчими силами, до того

й непробитими шляхами. На решті України по-старому нагромаджувалося засоби праці; відбувався процес цей під старим прапором давньої фільваркової шляхетської системи, та ще й за допомогою творчих засобів, що було в ній зібрано протягом століть.

В XVIII ст. ця ріжниця окремих шляхів розвитку ще дужче стала наявна, то більше, що ці окремі шляхи ще подибувалося в різних соціяльних, політичних та культурних системах. На Лівобережжі, хоч і при кволих силах, сквапливому нагромаджуванню поміщицького господарства сприяли величезні впливи не тільки московського торговельного капіталу, але ще й московського дворянсько-самодержавного устрою. Вони й витягали кволі сили гетьманщини на шлях широкого економічного розвитку. Зате на Правобережжі і в західній Україні взагалі, не зважаючи на всі величезні засоби історичної культури, на відновлених магнатських маєтках крок за кроком позначався старий, гнилий застій цих творчих сил, якраз через оці шкідливі впливи шляхетської анархії, що довела незабаром всю Польщу до кінця.

І тільки наприкінці XVIII ст. подекуди вирівняно ці обидва окремі шляхи розвитку на Україні. Західня бо Україна, крім Галичини, коли поділялося її між Польщею 1772 року, відійшла до Росії. Тепер і тут, в єдиних тепер порядках політичного ладу, ладу самодержавного, ступенево складалося й єдину економічну систему. Тільки тепер почали вирівнюватись, хоч почасти, між собою господарська й соціяльна ріжниця правобережної й лівобережної України. Тільки тепер, наприкінці XVIII ст., скінчився застій для народнього господарства в західній Україні. Тільки тепер тут одкрилися широко двері для непереможного панування торговельного капіталу, щільно замкнені до того часу на панському фільварку. Але до кінця XVIII ст., переважно в першій його половині, історичний застій продовжував, проте, утискати західнє народнє господарство й суспільство, продовжував уперто серед невдалих та вічних спроб цього суспільства найти все-таки вихід із цієї неволі.

На перший погляд може здаватися, що якраз на Правобережжі й не могло бути цього загального застою, що викликав у Польщі затяжну кризу вже в XVII ст. Правобережжя бо після того, як були його спустошили „згони" й заколоти наприкінці XVII та на початку XVIII ст., знову приходило до пам'яти. Не минуло й десяти років після останнього „згону", як на швидку ногу почали відновляти фільваркове господарство, на всі лади надзвичайно сквапливо колонізувалося незаселені райони Поділля,

Київщини, Східньої Волини. Разом із цим, як видно з описів маєтків того часу, відновлялося тут і всі ті культурно-виробничі здобутки, що їх дало фільваркове господарство шляхти вже наприкінці XVII століття.

В цьому напрямку Правобережжя, порівняно з Лівобережжям, куди вище стало із своїм шляхетським фільварком проти старшинського лівобічного маєтку. Вже це одно, що в той час на Правобережжі відновлялося великопанські господарства таких панів, як Любомирські, Потоцькі, Замойські, Яблоновські то-що, переконує нас у цій перевазі. Великопанське господарство, з його стародавніми багатими культурними засобами й матеріяльними ресурсами, неминуче стояло вище проти дрібних все ще старшинських маєтків. Недаром шляхетсько-польські історики так довідливо писали про культурний вплив Польщі на Подніпров'я.

І справді, спершу там ішов процес насаджування польської культури, вищої за культурні початки гетьманщини. Але це не врятувало Правобережжя від застою. Під усім цим зовнішнім, принадним на око, культурним покровом панських маєтків лежала й історична стара їхня хороба й одночасно з'їдала своїм споживчим характером хазяйнування всі ті соки народнього господарства, що їх до життя покликала шляхетська колонізація Правобережжя. Виробництво для панського розтратного споживання як до революції, так і тепер лежало в основі відновлюваної економіки. Як раніш, так і тепер надмірна експлоатація робочої сили йшла не на поширення основного й перемінного капіталу, а на безглузде марнування додаткової праці, на показове й гуляще життя шляхти.

Це й спричинило такий застій творчих сил, опертий на суперечливість між засобами панського господарства та його непомірними потребами. Промисловість, основний покажчик росту творчих сил краю, знову найшла для себе замкнені шляхи. Виключне суспільне становище панів-шляхти підкопувало заселювані міста, придушувало в них всякі зародки промислової праці. Торговля все-таки й тепер не мала широкого простору для свого існування. Магнатські підприємства тепер, як і раніше, безпосередньо сами звязувались із закордонними ринками та фабриками. В себе ж у країні вони задовольняли свої потреби безпосередньо на давній лад на власному господарстві, обминаючи міське ремесло. Дрібна шляхта та міщанство, що заселювали Правобережжя, все ще ніяк не могли вийти із старої феодальної системи натурального господарювання. А тут іще затягнулася на півсторіччя криза вивозної

торговлі — збіжжя за кордон, від чого процвітало шляхетське землеволодіння.

В таких умовах, ясна річ, економічне становище Правобережжя, не звяжаючи на свої багаті ресурси, знову зайшло у безвихідь, через відому нам господарську питомість Польщі.

§ 19. *Становище міщан та селянства за нових порядків.* Відновлювання на Правобережжі дореволюційного шляхетського господарювання та ще в умовах постійного підупаду експорту збіжжя в першій половині XVIII ст. відновлювало й старі класові відносини. Але класові відносини надто ще загострювала тепер і релігійна ненависть між католицькою шляхтою та православним селянством. До того ще під боком була гетьманщина, що вабила око хоч і куцими, проте, ще козацькими порядками. Вона й мусила приманювати до себе тих, що жили серед жахливого на Правобережжі суспільного політичного безладдя, властивого шляхетській республіці з її магнатською самовладою; вона манила тих, що на власній шкурі не відчували здалеку того, що коїлось у той час на Лівобережжі. Через це, переважно, і наростала тут класова ворожнеча між селянством та дрібним торговельно-ремісничим людом, з одного боку, та шляхетством і його невідступним історичним агентом — єврейським лихварем — з другого.

Міщанство на Правобережжі було не менше здушено тепер, ніж до революції 1648 року. Шляхетський уряд, як каже відомий історик Антонович, не залишив тут тепер ані ремесничої, ані заводської промисловости в містах, не оподаткувавши їх непосильними податками, що їх стягано деколи по два-чотири рази з того самого продукту під різними назвами й при різних нагодах. Тим-то й давався в знаки всюди загальний застій міської торговлі та міського ремества. Підупадало й соціяльне становище міської буржуазії, що часто навіть не мала давнього самоврядування й городських своїх привілеїв, а була на становищі приватних шляхетських підданих та залежала виключно від сваволі панських посіпак. Занехаяння міського виробництва та перехід до рільництва з метою все-таки найти якийсь прожиток для себе стали за буденне явище в містах. Це ще більш допомагало економічному й соціяльному поневоленню не тільки здрібнілої, але й заможної міської буржуазії. Давнє станове відокремлення її тепер втрачено і вона безпорадно потопала в масі безправного селянства.

Селянство серед важких умов колонізації й собі швидко корилося шляхті. Воно, справді, з вільних колоністів докочувалося до становища раба. Бо скоро тільки воно осідало в панському

маєтку, як одразу його душила панська сваволя, починала його виснажувати якщо не рука панського прикажчика, то орендаря. Оренда — цеб-то практика шляхти здавати свої фільварки дрібним підприємцям за плату готівкою — найхарактерніша особливість взагалі панського маєтку того часу. Вона найбільш давалася в знаки селянству своїм хижацьким характером, висмоктуючи з нього всю додаткову працю не тільки на оплачування оренди, але й на кешеню самого орендаря. Для прикладу візьмімо одну з найкращих як на той час оренд на Волині. На 36 селянських господарств у селі Борках, коло Дубна, було року 1768 всього 96 десятин при 41 волах і 15 конях; за те, крім панщини дводенної тяглої та одноденної пішої, крім різної данини, закосків, докосків то-що, пересічно все це давало на рік на кожне господарство для фільварку по 216 робочих днів. Але це село було ще одно з найменш обтяжених: звичайно панщину в ті часи відробляли про три дні, а всі роботи давали пересічно по 321 робочому дню на кожне селянське господарство для панського фільварку. На Поділлі, де йшла гарячкова колонізація в першій половині XVIII ст., було трохи легше: там багацько було таких сіл, що, як новозасновані слободи, щойно знайомилися з панщиною. Але більшість населення й тут уже починала стогнати під ярмом панщини. Орендар села Машкарева на Брацлавщині з одних 15 невеличких господарств мав щорічно сотні золотих прибутку, при чому що-року визискування, за офіційними даними, гостро збільшувалося. На суді з приводу цього визиску виявилося, наприклад, що коли року 1749 орендар привласнив собі додаткової праці підданих на 315 + 189 золотих, то 1751 року одержав він тієї праці на 590 + + 447 золотих.

Поруч панщини, крім усяких данин, що заїдали селянство, після короткої „волі" на слободі, правобережне селянство зазнало лиха ще й від піяцтва та лихварів. Всякий шляхтич ставить у своєму маєтку по п'ять-шість корчом,— оповідає нам один із сучасників,— які, немов сіті, ловлять хлопа. В цих корчмах шляхтич насаджає орендарів, вибравши найспритніших, цеб-то таких, що вміли б зручніш обманювати й поїти хлопа, та тягне всі лишки праці хлопської за горілку, доводячи населення до крайньої нужди. Ніде через те не зросло так сильно безземелля та малоземелля селянське, як саме в західній Україні, з її халупниками, загородниками й комірниками.

Що-правда, на Поділлі та Київщині на початку колонізації, ба й згодом до кінця першої половини XVIII ст., між осілим селянством не подибуємо багато безземельних. Але й осіле селянство незабаром зломила й збезземелила шляхетська оренда з її шинками, перетворивши його на голодного виробника на панську кешеню. А шляхи до цього були вільні, прості. Врешті, і саме володіння землею було в нього таке, що полегшувало його покрепачення. Погляньмо ж, як його утворювано.

Шляхетська колонізація йшла, звичайно, від панів, що раніш до революції сиділи тут по своїх маєтках. Повертаючи назад, на батьківщину, вони натрапляли зразу на гостре питання — відкіля взяти тепер робочу силу хазяйнувати. На місцях її не було, а хоч де-не-де і траплялося, то запрягати її зразу в панщизняне ярмо означало те саме, що готувати собі кінець. Доводилося тому шукати инших шляхів, щоб забезпечити собі робочі руки. Засобом до цього стали „слободи" та приманювання до них селян із західніх земель. Шляхта вхопилася гарячково за це приманювання, чи, як казали тоді, „викочування", вживаючи звичайно для цього невідступного свого агента — орендаря.

Що ж робили ці „викотці" — панські агенти, що переводили колонізацію панських слобід?

Спершу проголошували вони „слободи", цеб-то сповіщали, що засновується нові оселі, на якийсь час вільні від усяких обов'язків. Звичайно такі пільги, згідно з обіцянками, мали тривати протягом 15 — 30 років. Проголосивши „слободу", шляхтич висилав свого повірника з хлібом, горілкою, музикою чи то до найближчого містечка на ярмарок, чи на якесь церковне свято, де була надія побачити багацько народу. А народу, втікачів, чимало вешталося по Правобережжі. Прибувши на місце, такий „викотця" вбивав у землю жердку з дошкою, де написані були умови поселення, а сам, частуючи натовп горілкою й хлібом, вихваляв на всі лади не тільки свого пана, а ще й землю, що на неї запрошував селитися, словом — змальовував просто рай на землі, ще й покликуючись на підмовлених свідків. При ньому був тут таки й писар, що вписував охочих іти на „слободу".

А „слобода" була взагалі в той час за принаду для селян, що їх польський закон позбавляв права власности на землю і знав їх тільки, як поневолених хлопів. Тож і не дивно, що народу на „слободах" збиралося сила. На „слободах" спершу жилося начеб-то нічого. Пан справді давав землю, хоч і не таку, як обіцяв „викотця", але давав її до схочу.

Однак, незабаром починалося звичайну історію. Шляхтич, чи його орендар, почали вимагати чиншу, різної данини, спершу

добровільної, принагідної, згодом це повторювалося що - раз частіш і прикріше. За данинами й чиншами йшли вимоги „послужити з плугом, з косою“ на панському полі, зробити „шарварок“ коло заснованої дороги, покладеного мосту то - що. Згодом ці вимоги „послужити“ переходили на обов'язкову панщину, що до неї додавалося заорки та доорки, закоски та докоски, зажинки та обжинки, за які ми вже згадували. А данина, проте, не меншала. На це все не завжди були гроші під рукою; врешті, де їх було взяти в той час, коли не було ринку. Доводилося йти в корчму до орендаря й брати за високий відсоток позику. А тут іще то похорон трапився, то празник, то родини, то весілля. Треба горілки — знов до орендаря по допомогу — дай набір. А коли хто вліз у борг до шинкаря, то вже був пропаща людина: вже він не мав змоги ніколи вилізти з нього. Неволя, таким чином, вже була готова: в пана — за панщиною, в орендаря — за боргами. Серед тієї неволі, після короткої „волі“ на „слободі“ і став пропадати тепер безправний перед законом хлоп.

Цілком зрозуміло, що цю неволю, та ще в умовах колонізації, ніхто не збирався доброхіть нести на своїх плечах. Незадоволення палало навколо нестриманою жадобою помсти, а поки - що принагідно виявлялось у масових втечах, даючи почин мандрівному людові, що втікав од старих панів та шукав нових.

До речи мовити, саме „викочування“ давало привід до масового переходу селян із слободи до слободи. Надто загроза нової панщини не дозволяла засиджувати місця, і, скоро тільки трапилася нагода, такий поселенець збирав невеличке своє майно та „з жінками, дітьми, кіньми, волами — з усім хатнім добром“, як свідчать сучасні панські скарги, мандрував далі, шукаючи кращих умов для свого оселення. Таке загальне мандрування селян набрало в першій половині XVIII ст. масового характеру, починаючись, переважно, з Волини й Побожжя на Київщину, з Галичини — на Поділля. Саме через це ми й маємо в той час на Правобережжі безліч мандрівного сільсько - господарського пролетаріяту: наймитів, броварників то - що. Вони якраз набиралися з бездомних бродячих елементів та втікачів од панів. Надто йшли вони із західніх земель, йшли ще й з гетьманщини.

Оці мандрівні люди і є почасти пережиток революційних зворушень XVII ст., почасти новотвір сучасних відносин. Жили вони з того, що промишляли ватагами на давній козацький лад — рибальством, ловецтвом, торгуючи рибою, сіллю то - що. Вони то, врешті, наймалися на роботу на панських сільсько - господарських

промислах, то принагідно грабували панські маєтки й купецькі валки. Вони у своїй масі й створили на Правобережжі ще одну, окрему, класову групу, що вкупі з міщанством і селянством вороже ставилася до відновлювання (реставрації) шляхетського господарства та до порядків, що їх запроваджувало це господарство. Вони й готові були при всякій нагоді кинутися з одчаєм нищити ці ненависні їм порядки. А жили вони ненавистю до них не тільки через свої незагоєні спомини грубого визиску й панської сваволі, а ще більш через те, що чували себе в ролі степових бродяг, що їх без угаву переслідувано на кожному кроці шляхетським законом, який і намагався всю його невгамовану стихію силою взяти знов у покірливе хлопське ярмо.

§ 20. *Надвірне козацтво й чиншова шляхта. Антисемітизм та релігійний фанатизм.* Але ще були дві соціяльні групи, що й собі приєднувалися до класової боротьби проти тодішнього суспільного порядку. Це була маса дрібного чиншового шляхетства та надвірне козацтво. Чиншова шляхта, що сиділа на дрібних наділах панських, начеб - то була, очевидно формально, повноправна у своїх горожанських привілеях. Фактично, однак, вона була не менш економічно придушена, ніж безправне перед законом хлопство. Жила бо вона виключно „з ласки пана“, що часто - густо ставала „неласкою“, та ще й оплачувала надмірні чинші за цю „ласку“, віддаючи їх до рук панських орендарів. А ці останні инколи вважали, що зайва річ орієнтуватись у шляхетських привілеях своїх чиншовиків. Чиншова шляхта через те була подекуди в становищі хлопства, — хоч і відгороджувалася вона від нього, — через те вона вкупі з цим хлопом і ненавиділа всю цю панську „ласку“, що в'їдалась їй у шкіру та ще й тут підсолювала наболілу рану великопанською сваволею.

Що до надвірного козацтва, то воно й собі ненавиділо великопанську „ласку“, з якої жило. Надвірне козацтво було звичайно не шляхетного походження. Його безпосередньо набирали з селян та міщан на військово - посильчу службу до панського двору. Воно могло начеб - то бути найвдоволеніше з тодішнього суспільного ладу. Насамперед і переважно могли бути задоволені його верхи, що з „ласки“ одержували від панів за свою службу не тільки землю в оренду, але й цілі села. Пани — шляхта — вельми піклувалися про надвірне козацтво. Серед загальної анархії в краю воно становило єдину силу, на яку можна було спертися, щоб захистити себе перед настирливим сусідом та хоч би перед ватагами степових бродяг. Але, на лихо панам, під боком на Правобережжі була

козацька гетьманщина, де козацька братія на волі сама вже господарювала на конфіскованих від тих самих панів землях і фільварках. Це й підбурювало надвірну козаччину проти магнатів, не зважаючи на їхню ласкавість до козацтва. Оце надвірне козацтво, маючи зброю в руках, серед загальної анархії та чвар панських, не визнаючи ніякої влади над собою, крім власного пана, не від того було, щоб позбутися й цієї влади. Вона, надвірна козаччина, не від того була через те, щоб при першій нагоді кинутися із зброєю в руках проти своїх ясновельможних опікунів, щоб встановити й для себе втрачені козацькі вольності й козацьку диктатуру.

Оцю класову ворожнечу серед відновленої магнатсько-шляхетської системи ускладняли, однак, ще й инші явища. Вони й відограли вельми важливу ролю у виявленні цієї ворожнечі, подекуди протиставляючи собі в ній однорідні класові групи та частогусто єднаючи їх із владною класою.

Перше й чи не основне — це був антисемітизм. Оця частина єврейства, що являла собою дрібний торговельний апарат, відограла мимохіть якраз ролю безпосередніх агентів виродженого фільварково-шляхетського торговельного капіталу. Що до трудящої людности, то цю ролю вона відогравала вже до революції 1648 р. Якраз через торговців-євреїв шляхетний пан гнобив місто, розбивав його єдиний фронт, допомагав йому забирати в свої руки всю міську торговлю й ремество. Тепер повторювалося ту саму історію та ще в більшому маштабі. Для єврея-шинкаря, торговця-лихваря пан засновував у селі корчму, давав йому в оренду митні побори й чинші, споював через нього селянство, одбирав останні лишки його нез'їдженого хліба. Але одночасно той самий пан насильно й брутально висмоктував з цього єврея не тільки ввесь прибуток, що той його собі привласнював, а ще й його власну працю. Не випадково дано цьому дрібному агентові торговельного капіталу назву „п'явки". Він бо справді був „п'явка" в руках фільварочного пана, „п'явка", що з неї зажерливо видушувано все, навіть її власну кров.

Нещасне єврейське населення, живучи само серед жахливої нужди, бувши за посьміховисько бундючного пана і не менш експлоатоване від нього, у своїй масі цілком відповідало за свого собрата-лихваря. Воно відповідало й тепер, коли цей його собрат став у даному разі по один бік із своїм паном проти класововорожих собі груп. За ним мимохіть по тім боці класової ворожнечі стало і все єврейське населення. „Народня ненависть, — як каже М. Покровський, — завсігди звертається до безпосереднього джерела свого лиха, не намагаючись докопатися до його коріння". Так було й тепер. Антисемітизм мас, викликаний ненавистю до дрібного єврейського лихваря, ріс нестримно серед класової ворожнечі, що наростала. Він виявлявся з питомою собі дикою стихійністю й невгамовністю.

Друге основне явище в цій класовій боротьбі, не вперше також, була релігійна ворожнеча, релігійний фанатизм. В революції 1648 року проти шляхти він відограв чималу ролю. Тепер, з відновленням шляхетських порядків на Правобережжі, повернуто його знову на гасло боротьби селянства із шляхетством. Він, як раніш, так само й тепер, навіть з більшою силою, став за вивіску боротьби селянства проти шляхти, православ'я проти католицизму, захоплюючи собою все, що ставало по цей та по той бік класової ворожнечі. Насильне відновлювання втрачених прав шляхти на Правобережжі йшло бо в парі з насильним утиском всього, що не є католицьке. Адже ненависна шляхті „схизма" була за гасло революційних рухів мас проти класового гніту, прикрашеного католицтвом уже до 1648 р. Тож і недивно, що шляхта, вириваючи революцію з корінням, бралася нищити цю „схизму", що за неї так уперто трималися народні маси. Але маси не бажали коритися цьому касуванню, як і не бажали покірно схилити голову перед неволею. Відци й узялася ця вперта релігійна боротьба, відци постала і ця вперта релігійна ненависть, цей релігійний фанатизм двох протилежних клас, що його ми подибуємо в той час серед суспільства західньої України.

Такий був загальний внутрішній ґрунт, що на ньому відбулися в XVIII ст. правобережні заколоти. Додаймо до цього ще картину повної анархії серед розколиханого подіями попереднього сторіччя суспільства. Додаймо ще до цього чималі впливи відновленого 1729 року Запоріжжя, що, сидячи під боком, підтримувало боротьбу селянства із шляхтою, давало пристановище усім втікачам, бо й само час до часу скубло панів. Додаймо ще й пропаганду самих гетьманців серед правобічного населення за приєднання Правобережжя до гетьманщини. Додаймо, врешті, втручання Москви у внутрішню боротьбу в Польщі між двома партіями республіканців і монархістів — і тоді стануть нам зрозумілі всі ті умови, що серед них правобережні заколоти набірали цього питомого характеру та цього чи того напрямку.

§ 21. *Верланівське повстання.* Західньо-українські заколоти XVIII ст. проти відновленого шляхетського землеволодіння

найбільшою силою й переважно йшли на Правобережжі. На Правобережжі почалося це відновлення найпізніш, бо через півсторіччя після революції 1648 року, надто на Правобережжі, найбезпосередніше відчувалося впливи Запоріжжя — цього відновленого притулку для всіх незадоволених і пригнічених тогочасним класовим гнітом. Через це заколоти й набули на Правобережжі найжорстокіших форм свого виявлення, як ніде й ніколи більше; хоч як сильно намагалася працювати тут шляхетська рука, проте, одночасно на Правобережжі не менш сильно сиділи в пам'яті населення свіжі спомини революційної незалежности від цеї шляхетської руки. І коли ця шляхетська рука тепер рішуче падала на населення, ліквідуючи все те, що лишалося ще від революції 1648 року, то, зрозуміла річ, воно з невгамованою ненавистю протестувало проти неї й намагалося насильно звалити шляхетську диктатуру.

Паліївщина — це, можна сказати, перший етап тієї завзятої і безоглядної що до своїх проявів боротьби правобережного населення проти відновлювання шляхетського панування. Паліївщина почалася тоді, коли за Карловицьким миром 1699 року Туреччина зріклася своїх прав на Правобережжя на користь Польщі. З Польщі тоді відразу вислано для окупації краю „кількадесять хоругов і піших регіментів". Тоді на Правобережжі й розгорілася перша пореволюційна жахлива боротьба з усім шляхетством. Фастівський полковник Палій стояв на чолі того руху, що захищав свої загрожені селянські та козацькі вільності. Під Бардичевом розбили повстанці впень посполите рушення шляхти. Повстання перекидалося в Галичину, західню Волинь і загрожувало справді вимести ґрунтовно ще раз все владне панство з краю. Виручати шляхту пішли, однак, тоді гетьманці, боячись пропаганди повстання серед населення й на Лівобережжі. Палія підступом зловлено й скарано. Збезголовлену повстанську стихію польський регіментар (військовий начальник) карної експедиції, Синявський, люто приборкав 1710 року жахливими карами. Кажуть, що він „шельмував", між иншим, 70.000 населення таким чином, що обрізував їм язики й ліві вуха.

Паліївщина була вже кінцева судорога ліквідованої шляхетчиною козаччини на Правобережжі. Верланівська „революція", що була вибухла 1734 року, являла собою, проте, ще одну спробу відновити цю козаччину. Верланівською „революцією" називаємо ми нову хвилю правобічних заколотів, що дійшли свого апогею 1734 року. Вона так близько нагадує нам своїм характером спробу

повторення 1648 року. На неї зложилися два основні явища: загальна руїнницька стихія селянських мас, що протестували проти шляхетчини, та керовнича стихія — організована надвірна козаччина, що давала програму нової революційної справи.

Треба сказати, що руїнницька стихія в західній Україні не вгавала за ввесь час останнього півсторіччя. Не вгавала вона й тепер серед розколиханого анархією суспільства. Паліївщина — цей велетенський бунтарський рух селянства кінця XVII ст. та початку XVIII ст. проти землевласників — не пригас, дарма, що шляхта, придушуючи його, не перебирала засобами. Те, що Синявський люто приборкував повстання, викликало ще більшу жадобу помсти серед населення. Ця помста нестримно вибухала й далі, як масові грабіжки, підпали, вбивства. Мстились окремі повстанські ватаги, що складалися не тільки з місцевого населення, — переважно бездомного наймитського пролетаріяту, — але ще і з сили люду, що мандрував із гетьманщини, дезиртирів із московської армії, запорозьких, мазепинських недобитків 1709 року та московських втікачів-розкольників. Ватаги різно себе звали: одні — гайдамаками, це ті, що гуляли на Правобережжі; инші — опришками, це ті, що засіли в горах Підкарпаття; инші, врешті, левенцями, це ті, що грабували панів на долішньому Подністров'ї. Всі ці ватаги й творили повстанську невгамовану стихію народніх мас, що руйнувала тепер молоді основи нового законопорядку шляхетчини.

Наперед цієї розхристаної стихії починає висуватись її козацький ватажок, не зважаючи на те, що його роля на Правобережжі була вже давно цілком закінчена. Цей ватажок виростав тепер із лав надвірного козацтва. Надвірне козацтво, що замінило собою у XVIII ст. давню козаччину, було безперечно за її нащадка. Воно жило свіжими традиціями недавніх козацьких вольностей та, чуючи себе з панської „ласки" в силі, воно легко йшло і на пропаганду ще раз повторити 1648 рік.

А пропаганду цю провадилося вельми широко. З одного боку, провадили її недобитки мазепинської партії з Орликом на чолі. Ця партія, що після полтавської поразки засіла на турецькій території за Дністром, не могла погодитися з московськими порядками на гетьманщині, що прийшли після полтавської поразки на Україну, ані із шляхетськими порядками, що йшли тепер на Правобережжя. Вона через те й організувала знову свої повстанські загони. Вона й підбурювала тепер надвірне козацтво захопити вкупі владу на Правобережжі, щоб відтак підняти й гетьманщину

проти Москви. З другого боку, пропагували повстання на Правобережжі й сами гетьманці, бажаючи знову приєднати до себе втрачене Правобережжя, пропагувало і православне духівництво прикордонної смуги на Київщині.

Надвірне козацтво не від того було, щоб самому стати хазяїном у краї, все одно під чиїм зверхництвом, аби тільки не бути під магнатською п'ятою. Воно через те й собі шукало нагоди заповторити Хмельниччину. Боротьба в Польщі в той час двох партій та прихід московського війська 1734 року на Правобережжя дали прегарну нагоду до такої спроби виконати їм свої плани. Тож недивно, що, коли 1734 року на Правобережжя вступили вкупі з московськими військами гетьманці на чолі з полковником Полянко, шаргородський полковник Верлан, начальник надвірних козаків князя Любомирського, зразу кинув гасло загального повстання проти шляхти.

Повстання загорілося в одну мить. До Верлана зразу приєдналися ватажки надвірної міліції-козаків ще й инших магнатів, як, приміром, уманський полковник Писаренко, комаргородський сотник Сава, рошківський сотник Шуляч, а далі й инші козацькі загони з Брацлавщини та Уманщини. Почали повстанці заразом і спішно мобілізувати населення, організовувати повстанські ватаги в полки. Народ організовував ватаги, грабував панські маєтки, вбивав їхніх власників та орендарів, сунув хмарою в повстання. Повстанці нищили скрізь панські маєтки, в першу чергу шляхетські грамоти на маєтки й на підданих; їм здавалося, що, знищивши грамоту, знищать вони й саму неволю. Верлан протягом кількох тижнів забрав уже все Поділля, частину Волини та Київщини, здобув Броди, Збараж. Він посувався вже на Станиславів і на Львів, щоб об'єднатись і з тамошніми повстанцями.

Повстання Верлана, однак, не вдалося: московські війська після того, як шляхта погодилася вибирати на короля московського кандидата, вкупі із шляхтою кинулися втихомирювати край. Повстання зразу розбито впень. Верланові довелося тікати за Дністер, лишаючи розбурхану стихію її власній долі.

§ 22. *Заколоти 1750 року.* Верланівська революція не вперше надто яскраво виявила, як глибоко в народніх масах засіло почуття непримиренности з відновлюваними шляхетськими порядками. Вона не вперше виявила всю ту невгамованість бунтарської стихії, що не перебирала засобами нищити на всі лади свого шляхетного супротивника та його спільника. Але вона перевищила своєю стихійністю дотеперішні виявлення протесту проти шляхетчини. Вона, як ніколи, „зуб за зуб", „око за око" одплачувала за свої старі й нові кривди, одплачувала за винних і невинних. Досить буде згадати жахливу вінницьку катастрофу або корсунську та бардичівську різню, де поголовно вбивано серед нелюдських мук і без розбору всіх багатих і вбогих, скоро тільки вони були католиками. Вбивано й євреїв вкупі із шляхтою та ксьондзами.

Але це не була, однак, сама грабіжницька стихія, що, „забувши страх божий, святі закони, любов до ближнього, нападала на двори, грабувала; мучила, проливала невинну кров, довершувала вбивства, віддавалася розбою та грабункам", як про це писав сучасний волинський магнат Стецький. Без грабунків і насильства не могло обійтися в цій завзятій громадянській війні, що керувалася в масах самим голим бажанням кривавої помсти. Але основи цієї війни, її мотиви, її змагання — не самі лише стихійні грабунки, а це був прояв глибокої класової непримиренности, що для неї грабіжки та насильства були тільки зовнішнім її виявленням, якщо не додатком до цієї непримиренности.

Характеристичне в цій революції Верлана було вже те, що повстанські ватаги поза надвірно-козацькими загонами своєю основою були не тільки селянські, а подекуди навіть суто наймитського складу. Вони були подекуди навіть не знаряддя у руках недолітнього їхнього ватажка — надвірного козацтва, а були самостійна сила, яка тільки принагідно приєднувалася до цього надвірного козацтва. В цьому переконує хоч би та обставина, що навіть коли Верлана не стало, громадянська війна все-таки не вгавала й далі, хоч і не з таким розмахом, але з не меншою впертістю й завзятістю.

А вона справді не вгавала. Ще не встигли вийти московські війська з Правобережжя, ще не встигла шляхта охолонути з перестраху, вже київський воєвода Вейсбах 1735 року писав: „Знову збираються свавільні купи, нападають на двори, грабують та вбивають людей". Загони Медведя й Гриви справді стали підіймати на ноги зараз же всю Київщину. Вони до щенту знищили тоді Паволоч, Погребище, Сквиру, Таращу. Року 1738 вибухли чергові грізні заколоти на Поділлі й Брацлавщині. На Подністров'ї коло Могилева року 1740 почали вирізувати шляхту й орендарів. Одночасно стали горіти околиці Вінниці, Бардичева, Умани, Фастова, Чорнобиля, Лисянки.

Серед населення останніми часами виросли справжні бойові групи професіоналів-наскокників, так званих гайдамаків. Гайдамаки—це мозок і серце тогочасних масових заколотів. Гайдамаки

були невловимі ані для шляхетських карних експедицій, ані для численних московських форпостів, що їх поставлено на Дніпрі з метою припинити перехід гайдамаків з одного берега на другий. Основний склад цих ударних груп, що вмить виростали на многолюдні загони — це, звичайно, наймитський елемент, здебільша сільсько-господарський пролетаріят. Це ті, що зимою працювали у шляхти на винницях, броварнях, що наймитували принагідно, в кого попало, або торгували сіллю, рибою, а літом, як зазеленіє в степу, збирали ватаги й грабували маєтки, піднимали проти панів населення. Гайдамаки — це переважно тубільний наймитський елемент, що із Запоріжжям звязувався принагідно, через своє сусідство, шукаючи там собі захисту перед шляхетською погонею у скрутний час. В гайдамаках, врешті, чимало було й утікачів з гетьманщини. Оцей-то наймитський елемент перш за все надавав у своїй особі класового характеру цим заколотам. А вони не припинялися й після 1734 року, а дійшли свого найвищого розвитку в загальному русі 1750 року, коли піднято знову на ноги хліборобське населення Правобережжя проти шляхти.

Гайдамацьке повстання 1750 року й мало якраз через це характер неорганізованої руїнницької стихії. Об'єднавши в собі наймитську голоту з широкими селянськими масами, воно, як здається, не висунуло, як 1734 року, широких планів на завтра. Воно несло з собою тільки самий кривавий протест, саму жахливу опозицію проти наявного ладу, між иншим — проти повернення в панщину слобід, що якраз тоді їх масово переводили на панщинне становище.

Колонізація Правобережжя, бач, ішла не тільки в той спосіб, що хлопів переселювано із західніх земель, але й тим, що засновувано слобідських осель. Ці „слободи“ на якийсь час були вільні од панщини, а мали платити невеличкі податки; тільки згодом, через 15 — 30 років, мали перейти цілком на хлопські повинності. Тепер якраз оцей строк минав. Слободи повертали в панщину. Ось чим пояснюється й те явище в повстанні 1750 року, що, охопивши собою ще ширші райони, ніж 1734 року, воно все-таки йшло пожежею дрібних, необ'єднаних між собою ватаг, а не стало організовано до бою із шляхетним ворогом, як 1734 року. І якщо 1734 року за центр повстання було Поділля, де найсильніша була надвірна козаччина, що давала напрямок заколотам, то тепер, навпаки, центр заколотів переноситься на східню Брацлавщину та Київщину, де якраз було найбільше „слобід“ на панських маєтках.

Повстання 1750 року дуже далось у знаки шляхті. Але все-таки, хоч як стихійно воно палахкотіло, деякі, хоч і невиразні, спроби плановости в ньому найти ми можемо. З рапорту запорозького кошового московським воєводам дізнаємося, приміром, що серед повстанців заздалегідь поширювано якийсь царський наказ, що наказував „іти на ляхів“. Знаємо також, що вже року 1749 під боком Запоріжжя готувалися ватаги до погромного походу на Правобережжя. Відци й рушили вони весною 1750 року з ватажками Ляшком, Тараном, Сухим, тоді як одночасно з Київщини рушили й собі на Умань ватаги Подоляки й Носили. Безперечно, був у цих останніх план об'єднатися вкупі з ватагами, що вийшли тоді з запорозьких степів. Отже, вибух стався не випадково, однак, повстання пройшло загалом неорганізовано. Через те і шляхті вдалося зимою легко ліквідувати його власними силами й без жодних зусиль.

§ 23. *Причини Коліївщини 1768 року.* Остання у XVIII ст. хвиля правобережних заколотів на ґрунті суперечностей шляхетського ладу надійшла в 1768 році під назвою Коліївщини. Це була вже окрема фаза боротьби із шляхетським ладом, хоч назовні вона, здавалось би, була ніби повторення 1734 року. В ній були, як побачимо, подекуди нові вже завдання, що відповідали цим новим умовам, що через них ця боротьба тепер розвивалась. Але од попередніх засобів боротьби Коліївщина все-таки не одмовлялась, а, навпаки, ще більше їх підкреслила.

Попередня доба класової боротьби на Правобережжі проходила на ґрунті загального застою творчих сил краю та кризи народнього господарства. Кризи цієї не могла прикрити навіть ця вельми скваплива й багата на свої культурні засоби колонізація Правобережжя. Вона бо була по суті тільки відновлювання попереднього стану речей, що був уже раніш у Польщі. За зовнішній прояв кризи було ступеневе вкорочування експорту збіжжя із Польщі; це не могло не мати переважного значіння й для правобічних маєтків. Надто й доступ до Чорного моря шляхті був щільно замкнений і московсько-турецьким договором 1711 року, і московською колонізацією чорноморських берегів майже до самого Дністра. Цей шлях удалось одкрити лише тоді, коли Росія окупувала західню Україну наприкінці XVIII ст. і з'єднала її з цілою руською державою. Тільки тоді чорноморські шляхи відкрито і для правобережної шляхти, а одночасно покладено край і кризі правобічного сільського господарства.

Ця криза шляхетського маєтку в Польщі, а тому й на Правобережжі, зневолювала власника цього маєтку все-таки шукати

якогось виходу з цього скрутного становища. Одинокий вихід міг бути в тому, щоб: а) відкрити вільний внутрішній ринок, що міг би замінити закордонний ринок для продукції панського фільварку, б) організувати фабричну промисловість у країні, що могла б стати споживачем цієї продукції, в) організувати сільсько-господарські промисли, що могли б частину тієї продукції кинути на ринок в иншому вигляді, ніж як зерно та муку.

Останній засіб свого рятунку панський маєток практикував уже від самого початку свого повороту на Правобережжя, організуючи силу-силенну винниць, броварень, млинів то-що. Але цей засіб і пана не задовольняв, і кризи не припиняв. Продукція його сільсько-господарських промислів все-таки не мала досить збуту, через відсутність вільного внутрішнього ринку, хоч шляхта й тут пробувала найти вихід, майже насильно збуваючи горілку серед своїх підданих. Тож недивно, що шляхетський диктатор став думати й про инші заходи підняти своє господарство.

Вже з половини XVIII ст. в Польщі йде гарячкова дискусія в справі налагоджування фабричної промисловости. Почали навіть фактично пробувати налагодити цю промисловість, закликати з-за кордону на фабрики кваліфіковану робочу силу, в першу чергу — для текстильної промисловости. Разом з цим польський сейм 1764 року виніс ще й готову постанову про скасування торговельних і промислових привілеїв, утворив навіть окрему скарбову комісію, що мала дбати за виконання цієї постанови. В Умані — торговельному центрі Правобережжя — з особливою врочистістю відсвятковано тоді ці моменти. Одночасно почали говорити про обмеження прав шляхти над її підданими, щоб дати змогу останнім набувати економічної купівельної спроможности.

Ця економічна дискусія мимохіть висувала, таким чином, ще й політичні питання переустрою Польщі. Все це не могло не дійти до мас і не сколихнути їх. А саме тоді польський монархізм почав знову ставати до бою з польськими республіканцями. Підтримували його міста, а також і Росія. Селянство почало в цих умовах і собі сильно ворушитися, надто що визиск наймита й хлопа дійшов уже до краю, коли і наймит, і хлоп з вільних людей стали за справжніх рабів. 1767 року в Тарнові відбувся навіть потайний з'їзд селянських представників, що організував на свій лад хлопську партію — конфедерацію для боротьби із шляхтою. Ця хлопська конфедерація й видала маніфеста з домаганням повернути цілком волю селянам.

Все це, очевидно, не могло не вплинути на хід подій на Правобережжі. Тут у той час якраз точилася вперта боротьба між великопанською партією — панською конфедерацією республіканців — та монархістами, що об'єдналися підчас радомської конфедерації. Надто взялися знов уперто пропагувати гетьманці за приєднання до гетьманщини Правобережжя; на чолі цієї пропаганди стояв переяславський біскуп Линцевський та ігумен мотринецький — Яворський. Пропаганду цю як-найширше провадилося не тільки серед низів населення, а серед надвірного козацтва. Чутки про відновлення козацьких вільностей на гетьманщині з нагоди Катеринської комісії 1768 року дуже вабили правобічні козацькі кола, вабили своїми рожевими надіями на відновлення цих вольностей і на Правобережжі, в межах Переяславського договору.

§ 24. *Коліївщина 1768 року.* На такому ґрунті й вибухла Коліївщина, як з'єднання визвольних настроїв надвірного козацтва та сподівань селянства. Очевидно, все це з'єднання йшло під козацько-православною вивіскою та й не без участи Запоріжжя, де зібралося все, що задихалося під п'ятою шляхтича. Що московське військо прийшло на Правобережжя боротися з панами-конфедератами, це знову стало за нагоду для підготованого вибуху. На чолі його стали тепер два ватажки: Залізняк, як наймитський ватажок селянської стихії, та Гонта, як представник міщанської й козацької вольности. Під Уманню об'єдналися між собою основні ударні сили нового революційного руху: селянсько-гайдамацькі загони Залізняка, що вийшли із Київщини, та козацькі загони Гонти з Умани. Але московське військо й помирена з ним шляхта спільно кинулися душити підняте повстання. Насамперед, вони захопили в свої руки підступом обох ватажків руху, Залізняка й Гонту, після чого взялися втихомирювати населення. Ліквідування повстання, масові екзекуції окремої комісії, що судила повстанців, осівши в Кодні на Волині, нечувані своєю жорстокістю — такі кари являли жахливий кінець невдалого повстання, що покоління довго згадували його з острахом. Недаром серед населення прокльоном стали слова: бодай тебе свята Кодня не минула. Ватажків скарано також не по-людському: Залізняка на свій лад скарав московський уряд, вирвавши носа й заславши Залізняка до Сибіру, Гонту на свій лад замучила шляхта.

Так закінчився новий, короткий, але нечуваний своєю помстою вибух правобічного посспільства.

За мету повстання на Правобережжі 1768 року безперечно був план відновити стару козаччину на Правобережжі під зверхністю

Росії. Але цей план підчас того, як його виконувалося, ніс із собою стільки демократичних гасел, суперечних московському дворянсько-крепацькому ладові, що Росія мусила зразу поставитися рішуче проти його здійснення. Неграмотний наймитський ватажок Залізняк стоїть на чолі цих гасел, селянсько-наймитських змагань, що мали за мету скинути з себе шляхетське класове ярмо. Недаром комісар Стемковський, що придушував повстання, вважав за доцільне видати маніфеста до безграмотного хлопства, де переконував його в тому, що його, хлопство, „утворив уже сам бог для підданства, що бог не дав йому нічого спільного з иншими людьми, крім самої душі". Недаром у цьому маніфесті він погрожував, що воно, хлопство, „мусить бути вірне й слухняне своїм панам, мусить платити належні податки їм та орендарям і не перешкоджати селитися жидам по селах, містечках та містах". Недаром комісар закликав покаятися за те, що „нікчемною рукою вбито кілька тисяч шляхти, управителів, комісарів, писарів і адміністраторів", що „стільки знищено оборонних замків, будинків, міст, містечок і сіл, не згадуючи вже про костьоли й церкви".

Маніфест Стемковського та ще й подібний наказ цариці Катерини II, такого самого змісту, до населення Правобережжя були справді негайні. Серед повстанських бо кіл ширилося Залізнякову „Золоту грамоту", де за маніфестом Тарновської конфедерації говорилося: „Коронні обивателі, що живете в панських і духовних маєтках! Наступив час вирватися з неволі, звільнитися від ярма й тягарів, що їх ви терпіли донині від ваших панів . . . Тож приєднуйтеся до тих, що бажають вчинити вас вільними та наділити правами й свободою. Тепер бо прийшла година вимагати рахунків од вашої влади за всі кривди й муки, за всі невимовні здирства . . . Кидайте ваші доми, жінок та дітей ваших, не будете жалкувати за це, коли знову з ними побачитеся! Бог дасть вам перемогу, і ви станете всі вільні, як пани, коли вигубите змієве насіння ваших панів, що дотепер висисають вашу кров!"

З цього приводу треба ж було якось протиставити свої гасла Залізняковим пропагандистам, після того, як план повстання не вдався. Це й намагалися зробити маніфести Катерини й Стемковського.

Коліївщина 1768 року була остання масова спроба повернути козацькі вільності на Правобережжі. Це, однак, не вдалось, як не вдалися селянсько-наймитські, на той час, визвольні змагання. Востаннє невдалися також і заміри декого з гетьманців

приєднати Правобережжя до гетьманщини. Не вдались і сподівання Запоріжжя відновити стару козаччину на свій лад у межах Правобережжя. Скінчилося все це тільки нечуваною різаниною шляхти та єврейського населення в Умані; за цим прийшла черговa, так само нечувана, масакра повстанців у Кодні. Поневолене населення покірливо потонуло в ярмі крепацтва на довгі десятиріччя, втративши незабаром і одвічного свого спільника — одвічно бурхливе демократичне Запоріжжя. Бо і його 1775 року змела з лиця землі колонізаційна політика відновленого у всіх його правах московського торговельного капіталу, з його дворянсько-крепацьким ладом.

Україна остаточно тепер почала новий етап свого життя з новими класовими відносинами, з новими класовими змаганнями, залишаючи для нащадків самі тільки традиції й спомини свого козацько-гайдамацького минулого, заховані в народній творчості.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ДЕКАБРИЗМ НА УКРАЇНІ

§ 25. *Поява промислового капіталу на Україні.* Декабризмом називаємо в Росії й на Україні першу спробу підняти буржуазну революцію. Як колись козацька революція була революцією, що її створив торговельний капітал, так промисловий капітал намагався й собі вчинити революцію, але вже не дворянську, а буржуазну. Декабризм не тільки в Росії, але й на Україні був перша спроба підняти у нас таку буржуазну революцію.

Буржуазним, цеб-то капіталістично-промисловим, суспільством називаємо такий лад, що в ньому немає вже дворянсько-крепацьких відносин, а панує капіталістичне виробництво, цеб-то виробництво з найманим робітником, виробництво, що в ньому немає вже силуваної праці крепака, а є, про людське око, добровільний продаж, коли робітники продають свою робочу силу. В цьому новому виробництві, що переважно працює на ринок, перед веде вже машиново-фабричне виробництво. В ньому стоять одна проти одної нові класи, що їх раніш ми не бачили, це — буржуазія і робітництво (пролетаріят). Дворянство не грає вже головної ролі: владу з його рук бере буржуазія, цеб-то підприємці-промисловці. Селянство одходить вже на середню лінію між пролетаріятом і буржуазією: незаможне йде, звичайно, разом з пролетаріятом, а заможне — з буржуазією. Громадський лад стає ніби-то демократичний, цеб-то до влади допускається, про людське око, широкі маси населення через своїх представників — хоча на ділі владу має само маєткове, вже не станове, панство — буржуазія, купуючи собі голоси від народніх представників та ухвалюючи закони, що їй до вподоби.

Такий лад складалося на заході Европи вже з часів Великої французької революції 1789 року, в Англії навіть іще раніше — з часів англійської революції 1648 року. В Німеччині та Австрії він уперше запанував у половині XIX ст. після революції 1848 р.

Погляньмо тепер, яку програму ставив цей лад уперше в нас, як його здійснювали та на якій основі розвивали.

Україна вступила в XIX ст., як країна переважно хліборобська, хоч і фабрична промисловість завоювала була собі вже тоді деяке місце. 1807 року, приміром, було в нас у Катеринославській губерні 16 фабрик, у Київській — 50, у Подільській — 39, у Чернігівській — 47, у Полтавській — 50, у Харківській — 33, у Херсонській — 18. Серед цих промислових підприємств, що до них ми не включаємо горілчаних, вже тоді пробує себе визначити важка й гірнича промисловість. Після перших кволих кроків цієї промисловости з нагоди виявлення 1722 року покладів кам'яного вугілля в Лісичанському і Грушівському районах, уже наприкінці XVIII ст. бачимо рішучі спроби цього визначення хоч би з факту заснування в Луганському 1796 року першої ливарні.

Початок XIX ст., зокрема наполеонівські війни, принесли однак із собою новий розвиток молодого промислового капіталу. Принесли його ціною деякого занепаду сільського господарства. Приєднання Росії за Тільзитським договором 1807 року до блокади Англії, що була один із головних, поруч Франції, споживачів українського збіжжя, підірвало українську збіжжеву фабрику. Війна 1812 — 1815 років ще більшим лягла тягарем на торговлю збіжжям. Коли ж остаточно військова завірюха скінчилась, з'явилися для неї нові, непередбачені перешкоди. Насамперед на европейському ринку з'явився грізний американський конкурент із своєю пшеницею, що з ним даремно намагалась боротися спеціяльно заснована 1820 року Одесько-Чорноморська Торговельна Кампанія. Надто Англія майже одночасно проголосила свої хлібні закони, що не пускали закордонного збіжжя до країни, якщо воно було дешевше від власного. А тут, як навмисне, в західній Европі у двадцятих і тридцятих роках ціни на збіжжя через урожай дуже знижено: ще 1821 року центнер пшениці на берлінській біржі оцінювано в 6,63 марки, жита — в 4,15 марки, а вже 1825 року пшениця коштувала в Берліні 4,17 марок, а жито — 2,65 марок. Вивіз збіжжя через те значно дальше падав; коли року 1816 вивезено з Одеси хліба на 9.708.474 карбованців, то року 1820 — вже тільки на 3.685.240 карб., а року 1828 вивіз упав до 931.190 карб.

Але й на внутрішньому збіжжевому ринку справа була не краща. Низькі ціни за кордоном ще більш понизили і без того низькі ціни на місцевих ринках, бо збіжжя на внутрішні ринки приставлялося більш, аніж його можна було спожити. Можна ще

було поміщикові на старий лад шукати виходу, продукуючи горілку, що її викурювалось би з непроданого хліба. Але й тут йому не щастило, бо з фінансових міркувань року 1819 заведено горілчану монополію, яка мала полатати державний добробут. Це вбило останню надію поміщика. А тут ще заїдали його несплачені борги з часів наполеонівських війн.

Зрозуміла річ, що в таких умовах торговельний капітал захитавсь у своїй основі — поміщицькому господарстві, так що, зовсім не перебільшуючи, можна повторити за одним сучасником 1830 р., що останнє, справді, перебувало „в самом ничтожном и бедственном состоянии“.

Иншим шляхом зате пішла українська фабрична промисловість, як і взагалі вся тогочасна руська промисловість. Блокада Англії, головного постачальника закордонних фабрикатів не тільки в Росію, але й на Україну, та наполеонівська війна дуже сприяли далі зростати фабричній промисловості в країні. Вона росла надзвичайно швидко в ті часи. Особливо на Україні помітний був цей ріст.

Протягом 1813 — 1825 років число промислових підприємств збільшилося на 77,8%. Багацько спричинився до того росту маніфест 1822 року, що за ним обмежено привіз закордонного краму до краю, мовляв: „разрешение привоза всех иностранных мануфактурных изделий с продолжением времени обратиться может в стеснение собственной промышленности“. Саме через це ми мали на Україні року 1813 вже 365 фабрик, року 1825 — 649 фабрик, а 1832 року — 779 фабрик.

Разом із розвитком фабричної промисловости на Україні, тому якраз на Україні, серед її народнього господарства завойовував для себе що-раз більше громадське значіння й капіталістичний спосіб виробництва. На Україні, не зважаючи на заведення крепацтва, робоча сила все-таки на 50%, якщо не більше, навіть не була втиснена в крепацьку експлоатацію, а вільно гуляла поза поміщицьким підданством. В результаті цього на Україні вже наприкінці XVIII ст. й на початку першої половини XIX ст. наймана праця, навіть у сільському господарстві, відогравала чималу ролю, особливо на півдні, в серці збіжжевої фабрики, де тільки 3,97% нараховувано покрепаченого населення. Тут і фабрика виключно жила з найманої праці заробітчан, що сунули сюди хмарою підчас косовиці та жнив.

Українська фабрична промисловість не була й раніш крепацька, як, наприклад, у Росії. Вчинила це подекуди протекційна

політика Росії, що закликала вже наприкінці XVIII ст. до організації підприємств на Україні всякого, хто бажав працювати в галузі промисловости та мав під рукою відповідний капіталець. Звичайно, такі охочі були — купець, ремесник, менше поміщик, зайнятий своїм хліборобським підприємством. Колонізаційний похід московського капіталу на Україну кидав заразом сюди що-раз нову масу охочих на бариші купецьких підприємців, що мали повні кешені, але не мали робочої сили. Турбуватися про цю робочу силу, мавши повні кешені, нічого було на Україні: вільного люду, охочого на заробітки, було досить і так. Тож не дивно, що за таких умов на Україні росли начеб-то з-під землі якраз купецькі та капіталістичні фабрики.

Але й дідична поміщицька фабрика не одмовлялась од найманої праці. Економічна вигода від найманої праці в умовах української дійсности була остільки очевидна, що й вона переходила на цей шлях, приймаючи на роботу навіть власних підданих, як вільнонайманих, „коим за роботу поденно с весу платится по уговору“. Отже, капіталістичний спосіб виробництва вже на початку XIX ст. завойовував собі у нас, на Україні, сталі основи. Як виявлення цього, треба ще згадати про те, що в Харкові засновано року 1817 навіть окреме товариство „Филотехническое общество“, що мало завдання — пропагувати капіталістичний спосіб виробництва також і в хліборобстві.

§ 26. *Нові класові ускладнення.* Але, в міру розвитку фабричної промисловости, для капіталістичного способу виробництва якраз на Україні ставало затісно в рямцях тогочасного дворянсько-крепацького устрою. Незабаром стали відчувати гостру потребу скасувати крепацьке право, чого й почав домагатися капіталістичний спосіб виробництва. Для нього незабаром не ставало робочих рук. Покрепачена частина населення на 100% майже була зайнята тяглом на хліборобських підприємствах та сільсько-господарських поміщицьких промислах, перш за все — на горілчаних. Вільну від крепацтва частину населення скваиливо разбирали таки ці самі поміщицькі підприємства, переважно південно-українські латифундії. Доводилося всілякими заходами приманювати до себе ще й заробітчан із російських губерень. Не дивниця ж, що лібералами що до селянського питання стали навіть такі українські магнати з півдня, як Кочубей, що протягом 5 літ (1798 — 1803) агітував за полегшення для селян, або як Румянцев, що 1802 р. подав цареві Олександрові записку про „постепенное уничтожение рабства“.

Тісно ставало у дворянсько-крепацькій системі молодому капіталізму, та ще тісніше було його носієві-буржуазії. Дворянсько-крепацька система, з її становою ріжницею, почасти вихована вдома, почасти занесена наприкінці XVIII ст. з Росії, не зважаючи на деякі привілеї для буржуазії, як, наприклад, право купувати маєтки, вільно займатися промислами то-що, не зважаючи на ту увагу царату, з якою воно ставилося в ті часи до купецьких підприємств на Україні, душила все-таки боляче на нову класу її соціяльним упослідженням.

Якраз оце соціяльне упослідження нової суспільної класи й настроювало її вороже до цього устрою, що душив її політичну волю дворянською диктатурою. Вона перша й поставила через те питання про скасування тієї диктатури в напрямку демократизації управління. Праця харківського професора Якуба „Основи поліційського законодавства та поліційських установ", науково доводила потребу скасувати крепацтво. Харківський учений, проф. Шад, у своїй праці 1819 року „Інституції права природи" ще настирливіше ставив питання про здійснення природних прав особистої волі кожного громадянина, без ріжниці його стану.

Але сама буржуазія не могла зважитися на рішучіші виступи за свої права. Надто малі й кволі були ще її сили, щоб вона могла сама про себе важитися на рішучий виступ проти дворянського самодержавства; до того й засильні були її звязки з цим самодержавством, особливо на Україні, щоб зразу зраджувати свого самодержавного опікуна. Самодержавство фінансувало ж тут народини тієї буржуазії, оточувало її ніжні сили протекційною політикою, і виступити одверто проти нього на зразок французького побратима надто було рисковно. Буржуазія й почала оглядатися через те за спільником для себе, та ще й за таким спільником, що дозволяв би використати себе, як рухома бойова римська башта для пролому у дворянсько-самодержавній фортеці. За таку башту й стали деякі ліберальні кола самого дворянства.

Відкіля бралось політичне вільнодумство деяких дворянських кіл у Росії взагалі, а на Україні зокрема?

По-перше, це був висновок унутрішніх суперечок самої дворянської диктатури. Дворянську диктатуру остаточно оформлено в її зовнішній формі, як руське самодержавство, вже в попередньому сторіччі. Разом із довершенням дворянських привілеїв дарчим листом 1785 року, що його силу поширено й на „малоросійськое" дворянство, довершено остаточно й процес формування самодержавного абсолютизму, що його основи захищав у науці

наш таки „хахол", Теофан Прокопович, у праці „Правда воли монаршей". Недаром Катерина II разом з дарчим для дворянства листом розіслала поміщикам даром цю працю колишнього мазепинця, пригадуючи їм на питому природу дворянської диктатури.

Але удержавлення організації землевласницької класи в формі самодержавного абсолютизму уже наприкінці XVIII ст. обюрократило дворянське самодержавство. Прийшло до того, що замість дворянського режиму напівбюрократичного, напіввиборного типу, утворено незабаром режим жахливої поліційно-самодержавної диктатури. Бучна дворянщина, що її був порушив цей режим, покінчила з автором цього самодержавно-поліційного режиму Павлом, задушивши свого самодержця 11 березня 1803 року. На царський трон сів тепер „ліберальний" Олександер І. Але жах керовничих дворянських кіл перед впливами французької революції повернув незабаром „лібералізм" Олександрів знову на лоно реакції, і за нового самодержавця виріс уже чистої води жахливий поліційний режим, куди гірший, аніж за Павла.

Два основні радники були за цього режиму: Аракчеєв і Голіцин. Аракчеєв намагався втиснути все громадське життя в бездушну казармову систему за допомогою поліції і разом з Голіциним душив громадську думку цензурою. Вже року 1807 утворено „Тайный комитет общей безопасности", щоби боротися з усяким вільнодумством. Цей комітет усю Росію пробував оточити поліційними шпиками. Надто самодержавство за порадою Аракчеєва намагалося перетворити всю Росію на єдиний військовий табір військових поселень.

Оця аракчеївщина, що виконувала цей план з питомою жорстокістю та брутальністю азіята, і була причиною, чому серед деяких дворянських кіл, переважно військових, знову виросла ненависть до поліційного самодержавства та взагалі до суспільного ладу того часу, що на ньому цю самодержавну сваволю базувалося. Подекуди власна охорона перед оцією сваволею являла зміст нової дворянської опозиції, що вивісила прапор із гаслом загальної демократії. А тимчасом реакція ще брутальніше почала втручатись у громадську думку, перевищуючи своїми утисками навіть західньоевропейську реакцію, що йшла в ті часи за прикладом австрійського міністра Метерніха.

Реакція під керуванням Голіцина кинулася геть-усяко боротися з „мнимо просвещенным врагом", що черпав демократичні гасла із Заходу. Вона взялася перевиховувати народ у релігійно-моральнім напрямку. Те, що уряд улаштовував біблійні товариства

й школи, становило один із засобів цього перевиховування. Але це ще більше дратувало ліві кола давньої дворянської опозиції, що не пішла услід тим, хто ще сам недавно так голосно говорив про вроджені права людини, а тепер сгавав заклятим ворогом цих прав.

Хто ж був у лавах оцих лівих кіл давньої дворянської опозиції?

Це була та частина давніх дворянських вільнодумців, що її найменше інтересували класові інтереси поміщика і що найменше з ними була звязана. Це були переважно небагаті землевласники, що збанкрутували через війну і що жили тепер здебільшого з одних офіцерських та чиновницьких посад. Саме вони набралися вільнодумства підчас війни з Наполеоном і не могли погодитися з тим, що затикано їм горло аракчеївською палкою та що їхні думки підслухували поліційні шпики. На заходи реакції вони й відповіли по-західньому — організували таємні товариства, що мали завдання — поширювати та навчати демократичних гасел із західньо-европейських революційних рухів, як гасла для майбутнього переустрою Росії. До них приєднувалася подекуди ще й колишня українська старшина, яка ще мріяла про свої втрачені автономні права. До них приєднувавсь також і дрібний козацький дворянин, безземельний шляхтич, службовець або приватний службовець великого магната, словом — всі ті, що, користуючися на папері з деяких станових привілеїв, на ділі були за посміховисько при дворах їхніх аристократичних братів.

В оцьому-то зубожілому здекласованому поміщикові і дворянинові, запеклому тепер ворогові палкового режиму, що скваппливо засвоював собі всі західні ідеї лібералізму, що їх принесла була французька революція, і знайшла буржуазія свого спільника та представника своїх інтересів. Це був такий спільник, що мав, звичайно, не тільки зброю у своїх руках, а ще й незабуту гордість у почуваннях, викохану в умовах свого, колись соціяльного першенства, мав гордість, що підбурювала його зненавидіти до живого свою станову братію та її владу — аракчеївську палку. В армійських офіцерських колах і засів, переважно, дворянський революційний рух того часу, єднаючись із нерішучим купцем. В армії він заснував і свою базу, сподіваючись її кинути в разі потреби на виступ проти поліційного самодержавства.

А в армії легко можна було провадити революційну пропаганду. Армія в той час — це була не менше вимучена аракчеївщиною жива частина суспільства, ніж селянство крепацтвом того часу. Не випадково ж так часто і грізно відбувались у ті часи

військові заколоти. Згадати хоч би грізний бунт серед бозьких поселян, в 1818 році, де 64 салдатів засуджено на смерть, або ще грізніший бунт 1819 року в чугуївських поселеннях, де 175 бунтарів присуджено спершу на смерть, а потім на тисячну „вулицю" палок. Армія в той час — це був живий звязок із західньо-европейською революцією, що її доводилося цій армії втихомирювати. Не дивниця ж, що армія стала не тільки за базу для революційного руху дворянської опозиції, але ще й за школу цього руху. Пестель, один із проводирів декабристів на Україні, цілком не перебільшив, коли перед слідчою комісією заявив, що в армії „політичні книжки у всіх на руках, по школах учать політичних наук, вісті політичні всюду поширюється". Він говорив правду, кажучи, що всі випадки 1812 й 1815 років, а також попередні й пізніші, що перевернули стільки престолів, знищили багацько царств, прогнали царів — все це призвичаїло армію до революцій і можливої користи, що їх вони із собою приносять".

Але була ще одна суспільна група, що готова була йти на виручку буржуазії — це селянство. Дві основні групи селянства характеристичні для соціяльних умов того часу: це — вільне, непокрепачене селянство, дрібно-власницькі нащадки козацтва, і вільні колоністи, з одного боку, та крепаки й різні підданці — з другого. Перша група селянства переважала на Лівобережжі та на півдні України, друга — на Правобережжі. Першій групі жилося ще так-сяк, але другій групі, що становила більшість дрібної хліборобської маси, доводилося вельми скрутно. Це помічалося особливо на Правобережжі, де й земельне забезпечення було менше, ніж по инших районах, і де панщина більше давалась у знаки, ніж де-инде. Тут, справді, поміщицька економія не лишила вільною ні одної хвилини мужицької праці, не використавши її для себе. Панщинних норм не було, була тільки сама практика підприємця, яка й накладала довільно на „хлопа" не тільки „головні", але й „додаткові" повинності у формі різних „років", „пригонів", „ґвалтів", „шарварків", „даремщин", „толок", „фурманок" то-що. До того ще й поміщик та посесор-орендар кинувся тут іще збезземелювати крепака. Для поміщика, а ще більш для посесора-орендаря було вигідніше перевести „хлопа" на „місячника", цебто посадити його коло себе, дати йому постійну натуральну пайку й примусити ввесь час працювати на себе, ніж згодитися на те, щоб цей „хлоп" із свого господарства обробляв панщину.

Але й на Лівобережжі не краще, якщо не гірше, жилося крепакам, хоч наприкінці XVIII ст., за Павла, поміщикам дозволено

декретом 1797 р. потребувати від підданих триденної панщини. Через що й тут можна сказати, що селянське хазяйство, являло собою підневільне сільсько - господарське виробництво, що в ньому дві третини продукту віддавано поміщикові, а тільки одну третину виробник залишав собі. І тут сваволі поміщиковій над крепаком не було краю. В маєтностях колишнього ліберала Кочубея нівечення крепаків доходило до того, що тільки де в кого можна було знайти власну худобину та реманент, земля лежала необроблена, бо її господарі працювали три чверти року в панському маєтку. Бували иноді випадки, що крепаки працювали по п'ять день на тиждень на поміщика, приміром, як це було на Чернігівщині.

Покрепачення селянства дійшло, взагалі, в той час свого краю. Поміщик зосередив у своїх руках право не тільки розпоряджатися працею своїх крепаків, що їх він міг довільно відривати од землі, переводити в місячників і дворових, віддавати на службу в инші руки, призначати на панщину, переводити на оброк, приписувати до фабрик та заводів. Він ще розпоряджався й їхньою власною особою, продавав їх поодинці й цілими сем'ями, робив дівчат своїми наложницями, карав досхочу різками, батогами і „кнутом и плетью" за найменші провини. „Поміщицька сваволя що до крепаків, не має меж, і не має ніяких засобів її припинити — писав у той час навіть такий, як Воронцов, новоросійський генерал - губернатор. Знущання феодального поміщика не припинились, а нужда без упину росла, ставлячи що - раз більше селянство у безвихідь. В подільських маєтках Каменського дійшло до того, що крепака ні в чому не можна було відрізнити від раба.

Але й непокрепаченому селянському населенню ставало де - далі скрутніше. Рекрутські набори й високі податки що - раз більше душили колишнє реєстрове козацтво. Голодні роки, дроблення козацьких хліборобств, відсутність реманенту та заборгованість кидали його в економічну підлеглість поміщикам, загрозливо втягуючи його в підданство й крепацтво. Не випадково якраз в районі колишніх козацьких вільностей так поширюється секта духоборів, що являла собою протест проти неминучого поневолення. Не випадково на Україні на початку XIX ст. справа „ищущих козачество", була розлилася такою широкою хвилею. Колишні козаки масою кинулися забезпечувати себе потвердженням від уряду, що вони люди вільні, не крепаки. А це й виявляло боротьбу козацтва проти нестримного власного покрепачення. І коли крепак ненавидів свого поміщика за своє рабство та готовий був

піти на все, щоб визволитися від нього, то вільний хлібороб - козак шукав і собі всяких засобів, щоб одсунути од себе загрозливу примару цього рабства.

Тож не дивно, що випадків одчаю - протесту проти поміщицької диктатури подибуємо знову чимало за тих часів. Незабутні традиції козацької й гайдамацької боротьби знову піднимали тут і там селянство на надсильні протести проти брутального насильства з боку новітніх рабовласників. Виявленням цих протестів була, приміром, трагедія Каменського, що його вбили власні піддані, було організовання п'ятирічного впертого опору кочубеївських підданих на Полтавщині, що одмовлялись од послуху своєму панові, були врешті хвилювання серед козацтва в 1819 році, що скінчилися виселенням на Чорномор'я декількох десятків тисяч незадоволених. Все це недвозначно свідчило про те, що придушена стихія готова була вибухнути знову пожежею заколотів проти жахливої експлоатації. Буржуазія без труднощів могла скористуватися з тієї стихії проти самодержавства та найти свого спільника для власної мети. Те, що самодержавство організовувало козацьке рушення 1812 року на Україні проти Наполеона, могло бути йому дуже з руки, воно бо відсвіжило дуже старі традиції козацької волі й зміцнило пригаслі почування власної сили серед селянської маси.

§ 27. *Національний момент у революційній боротьбі.* В такий спосіб підготовлялося ґрунт для нового революційного руху не тільки на Україні, але й у всій Росії, що написав дворянською рукою на свойому прапорі гасло буржуазно - демократичної революції. Але буржуазія поки - що сама на авансцену ще не виступала, як самостійна суспільна сила. Вона ховалася до часу за плечима дворянської опозиції. На Україні, зокрема, вона ховалася за дворянську опозицію, хоча більш, ніж у Росії, наступала вона на теперішній лад. Особливістю цього її наступу було ще й те, що вона до тогочасного революційного руху приєднувала ще й національне питання. Сприяли цьому не тільки відомі вже нам умови української економіки на початку XIX ст., але й умови самодержавної політики на Україні.

Українська владична класа, як відомо, вельми спричинилася до утворення самодержавної влади на Україні. Але якраз вона перша й почала відступати, коли ця влада почала незабаром касувати ці лишки її прав, що залишилися ще після гетьманщини. Приборкана становими й економічними концесіями, вона погодилася була свого часу навіть на скасування гетьманщини. Але,

коли самодержавний абсолютизм розвинувся на поліційну диктатуру й почав тиснути також особисту волю українського пана, та ще й у додаток 1819 року скасував його право на вільне ґуральництво, замінивши його на горілчану монополію, останній почав згадувати знову старі добрі часи гетьманщини.

І що дужче насідав тепер на нього поліційний режим, то більше обертався він на автономіста, ба навіть на сепаратиста. Щоправда, цей сепаратистський рух притягав до себе тільки декого з „малоросійського дворянства". Частина владної класи на Україні почувала себе все-таки на одному шляху із самодержавством, і дехто з цієї класи, як наприклад, Кочубей, був навіть один із його стовпів. Але все-таки друга частина стала в опозицію до цього самодержавства. Висовуючи знову питання про автономію України, вона захоплювала цими своїми гаслами про автономію і декого з руських радикалів. Навіть у ліберальних московських колах подибуємо відгуки цього автономницького руху, так званого козакофільства. Згадаймо, хоч би Пушкіна і його поему „Полтава", написану 1828 року.

Оця-то частина українського дворянства, що не пішла слідом таких, як Кочубей, та не стала в лавах запеклих реакціонерів, виявляла геть-усяко свої симпатії до старої автономії козацької, кохалася в її минувшині, оспівувала її демократизм і республіканізм, згадуючи козацько-шляхетські вольності нещодавно минулого. Вона ще марила подекуди навіть про фактичне відновлення цих козацьких вольностей. В її лавах найшлося в ті часи не тільки чимало дрібних землевласників-поміщиків, але й багатих українських магнатів. Такий був князь Безбородько, що 1796 року добився відновлення на Чернігівщині давніх виборних судів-городських, земських і підкоморських; такий був князь Репнін, лівобічний генерал-губернатор, на початку XIX ст. відомий сепаратист і козакофіл, що навіть перед урядом ставив справу відновлення гетьманату з козаччиною на Україні.

Оця національно-поміщицька опозиція й собі ніяк не могла погодитись із самодержавним режимом, що топтав ногами останні рештки її давніх козацьких прав. Граф Капніст не випадково провадив 1791 року від її імени переговори з пруським міністром Герцберґом у справі допомоги на випадок повстання на Україні проти Росії. Коли ж почалася франко-руська війна (1812 р.), симпатії цієї опозиції зразу повернулися в бік Наполеона і Франції, що від неї вона сподівалася добути собі самостійність. Організований у Петербурзі „Особый комитет для дел, заключающих измену",

вмістив у своїх матеріялах за той час багацько яскравих проявів цих наполеонівських симпатій. Так, наприклад, костянтиноградський поміщик Мочуловський прилюдно висловлювався, що Наполеон розчавував Росію, полтавський магнат Лукашевич пив тости за перемогу Наполеонову, волинський поміщик Чайківський зібрав навіть чимало козаків на допомогу Наполеонові. Не випадково Наполеон спершу склав плана походу на Україну, вивчав історію козацтва та возив із собою „Енеїду" Котляревського. Щоправда, Наполеон все-таки вирішив не пробувати долі Карла XII, роздушеного 1709 року під Полтавою, але непримиренність української опозиції з самодержавством у звязку з Наполеоном все-таки стала для нас за історичний факт.

Наполеонівська невдача не припинила автономницьких змагань української дворянської опозиції. Поліційний режим аракчеївщини підтримував її дальше. Підтримувала її також і фіскальна політика, що завела року 1819 монопольне право на горілку та подвірне оподаткування поміщицьких селян після 1812 року. Політика змосковлювання, що касувала навіть слово „Україна", годувала й собі дворянську опозицію на Україні автономницькими й козацькими мріями та задумами. Не дивниця ж, що ця опозиція знайшла своє місце й серед поширених масонських лож на Україні, організуючись у цих ложах з політичними програмами. Правда, ложі вже 1822 року позакривано, через їхню неблагонадійність, але національна опозиція одразу знайшла собі притулок — в нелегальних таємних товариствах.

Одно з таких товариств, що виросло з масонських лож та об'єднало в собі українську автономницьку дворянську опозицію, і було „Малороссийское Общество". Заснував був його ще року 1819 Лукашевич, боришпільський поміщик. До складу цього товариства входили, між иншим, такі магнати, як князь Репнін, С. Кочубей, брат сподвижника Олександра І, Тарновський, Олексіїв та инші.

Лукашевич, як свідчать матеріяли судового слідства, носився з ідеєю широкої пропаганди української автономности. Він склав навіть з цією метою особливий катехізис, що викладав програму товариства. Що назване товариство мало такі завдання, цеб-то пропагувати український сепаратизм, і справді провадило таку пропаганду, в цьому переконують нас також і свідчення на суді таких декабристів, як Пестель, Бестужев-Рюмін, Волконський, Давидов. Вони потверджують також існування звязку цього товариства з українськими автономістами й на Правобережжі, що

об'єднувалися з польськими автономістами є, між иншим, в київській ложі „об'єднаних слов'ян“.

Автономницька дворянська опозиція на Україні від перших років XIX ст. браталася з тогочасним визвольним рухом у Польщі, браталася на основі спільних слов'янофільських ідей. Ідеї ці ставили за своє завдання визволити пригнічені слов'янські племена з підлеглости Росії, Туреччини, Німеччини та Австрії, об'єднавши їх у єдину федеративну демократичну слов'янську республіку. Ідеї ці, що їх висував у той час визвольний рух, так польський, як і український, готуючися до боротьби з московською колоніяльною політикою на Україні та в Польщі, були, як сказано, в революційних змаганях не нові. Ми їх подибуємо у нас від початку XIX ст., ба навіть вже в XVIII ст. Але тепер вони особливо поширилися. Що вони існували, це будило приспалу громадську думку на Україні знову до життя та захоплювало не тількі ліві дворянські кола українського суспільства. Це захоплювало ще більше й передусім ті кола, що не були звязані з поміщиками дворянами. Це були ті кола, що серед них, переважно, росла справжня буржуазна думка і виховувався в нас справжній радикалзім. Це були ті кола, що де-далі захоплювалися буржуазним демократизмом, то більше, що дужче розвивалися елементи капіталізму на Україні. Але якраз серед цих кіл шукав передусім свого ґрунту й молодий український націоналізм, якраз серед них шукав він і свого бойового штабу вкупі з польським капіталізмом. Якраз серед цих кіл на Україні присвоювалося не тільки всі гасла французької революції, але ще й революційного слов'янофільства

За перший виступ українського націоналізму серед оцих лівих — справжніх демократичних кіл, треба вважати вже видання „Енеїди“ Котляревського (1798 р.). Це — перша, хоч і квола, спроба, що протипоставила українські народні маси владній класі, а разом із цим українську націю — московській. Вчинила вона це протиставлення в художній, шутливій формі, перелицювавши старі римські перекази на українсько-козацький лад. Вже це одно, що „Енеїда“ та вслід за нею вся українська література того часу стала вживати народньої мови, замість руської та церковної, що, замість панського, описувало життя-буття трудящих мас — уже це одно вказувало на згадане протиставлення. Правда, багацько з тих, що творили це українське літературне відродження, були навіть монархісти (сам Котляревський був монархіст). Правда також, що більшість їх уже надміру

ідеалізувала козацьку бувальщину, але це не перешкоджало їм одночасно протиставити тогочасні українські трудящі маси змосковленим панським колам. А це протиставлення й пішло з того, що цікавитися вони стали життям-буттям цих мас, перш за все селянства, хоч і описували його у своїх творах надміру самими вимріяними фарбами, як це робив, приміром, Квітка-Основ'яненко.

Перший виступ української демократичної течії, як здавалося, не пішов далі літературного виявлення своїх настроїв. Сам Котляревський у своїй „Енеїді“ хоч висміював владну класу, проте „політику“ начеб-то дбайливо обминав. Сказати щось більше, ніж оспівувати українське село, з його хатками й вербами, дівчатами та тополями, ця течія начеб-то не спромоглася. Але розвиток політичної думки на Україні на початку XIX ст. втягував, однак, і її що-раз більше в „політику“, зневолюючи декого з цієї течії переходити від оспівування українського села до складання перших політичних програм.

Що воно було так, пригадаймо собі ще раз полтавську масонську ложу, з якої виросло „Малороссийское Общество“ з його програмою політичної автономії України. Уже в цій ложі поруч панської, так би мовити, аристократичної організації, була ще своя, демократична. Складалася вона з дрібних урядовців, нижчих офіцерів то-що; належав до неї й сам Котляревський. В 20 роках XIX ст. її ще більше втягнено в політичне життя. З неї в той час і вийшли ті, що вкупі з польською демократією склали першу політичну програму революційного слов'янофільства.

§ 28. *„Південний Союз“ Пестеля.* На Україні в 20 роках XIX ст. вся опозиція проти самодержавного поміщицького ладу виросла вже на загальний революційний рух за буржуазну революцію. Але не одним шляхом ішла вона, а трьома шляхами. На одному з них були ті, що склали „Малороссийское Общество“ — дехто з українського панства. На другому була польська, а поруч їх стояла й українська демократія, що вкупі з ними мріяла про відновлення демократичної Польщі, об'єднаної з Україною в федеративній спілці. На третьому, врешті, були ті, що здійснювали плани руської демократії на Україні. Про них оце ми й скажемо.

Як сказано, молода буржуазія того часу прямувала до капіталістично-буржуазного ладу. Не маючи рішучости виступити самостійно, вона шукала собі спільників між дворянською опозицією того часу та між селянством. Але на Україні інтереси цієї буржуазії подекуди розходились. Ті бо, що репрезентували інтереси

руської буржуазії на Україні, міркували, що треба утворити бодай демократичну, але єдину неділиму Росію. Ті ж, що репрезентували українську та польську буржуазію, мріяли також про те, щоб визволитись із панування самодержавно-поміщицької Росії й утворити слов'янську федеративну республіку. Розходячись що до своїх програм, національні групи буржуазні й утворювали свої національні об'єднання.

Руська демократія на Україні й утворила таку свою організацію „Південний Союз" в 1822 році, що до неї пристало чимало й українських революціонерів. А пристали сюди навіть такі, як брати Муравйови-Апостоли, нащадки старого українського гетьманського роду. Самий „Південний Союз" виріс із спільної для всієї Росії політичної організації — „Союза Благоденствия", що його засновано вже року 1819. „Союз Благоденствия" ставив собі за мету пропагувати між освіченими колами ліберальні думки, а саме потребу державної реформи в напрямку утворення конституційної монархії та скасування крепацтва. „Союз Благоденствия" працював переважно серед другої української армії, але мав чимало своїх прихильників і в Московщині.

В „Союзе Благоденствия" швидко, одначе, назрів розкол між двома течіями. Одна група, що працювала у Великоросії, складена з високих офіцерів та багатих поміщиків, додержувалася все ще давньої програми „Союзу". Зате друга, демократичніша, що працювала на Україні, ставила тепер за своє завдання вчинити в Росії таку революцію, щоб скасувати не тільки самодержавство, але завести ще й республіку, скасувати ще й поміщицьке землеволодіння. Провідники першої були такі, як Микита Муравйов, кн. Трубецькой та инші. Ватажки другої були військові офіцери, як Пестель, Сергій Муравйов, Бестужев-Рюмін та инші.

1822 року у звязку з цими розходженнями розколовся „Союз Благоденствия" на дві окремі організації з окремими програмами — на „Північний" та „Південний Союз". „Північний Союз" став на шлях угодовства з поміщиками, на шлях поміщицьких ліберальних реформ. „Південний Союз" пішов у напрямку буржуазної демократичної революції. Але хоч „Південний Союз" і ставив собі дуже радикальну програму майбутньої революції, що він її готував, все-таки він, принаймні, здебільша орієнтувався на єдину неділиму капіталістичну систему, на єдину неділиму Росію. Очевидно, що в „Південному Союзі" автономницький український рух не міг мати й не мав першого місця, хоча фактично члени його виховувалися на практиці цього українського автономницького руху. Треба сказати, що полтавська масонська ложа, з Новіковим на чолі, була перша школа для багатьох членів „Союзу". З цієї школи вийшли не тільки такі українофіли-революціонери, як відомий філософ-математик Михайло Остреградський. Сам Пестель, автор програми „Союзу", викладеної в „Руській Правді", був учень Новікова й полтавської ложі що до республіканських ідей. Його бо „Руська Правда" й становила розроблення проекту конституції, що її склала була полтавська автономницька організація. Це, однак, не перешкодило Пестелеві пропагувати ідею проголошення Росії „единым и нераздельным государством, отвергающим совершенно всякое федеративное образование, устройство й существование".

Воно й не могло бути инакше в лавах тих, що не тільки звязані були переважно з носіями інтересів руського капіталу на Україні, але й сами здебільшого вийшли з руських кіл, хоч були й між ними такі, як нащадки гетьмана Апостола. Але, треба визнати, ця на Україні руська націоналістична течія була куди революційніша від української поміщицько-автономницької течії. Бо коли остання мріяла про свою вільну Україну з українським панством та й годі, то „Південний Союз" перейнятий був цілком революційною буржуазною ідеологією. Вона через те й не могла погодитися з поміщицькими думками „Північного Союзу". Заглибока бо була ріжниця думок між радикалізмом змовників республіканців з півдня та угодовством конституціоналістів із півночи, хоч останні в національному питанні все-таки ближчі до інтересів українських автономістів, аніж члени Південного Союзу. „Північний Союз", як знаємо, був проти єдиної неділимої Росії, а за автономію всіх племен, в тому числі й українського, в конституційній Росії.

Але й заглибока була ріжниця між ними та українськими автономістами, щоб об'єднатися вкупі з ними заодно. Змовницький республіканізм „Південного Союзу", що об'єднав коло себе невеличкі кола здебільшого руської військової аристократії другої армії, не ставив бо у свій план справи автономії України, чого домагалися такі, як Лукашевич то-що. Надто „Південний Союз" опинився також на окремому шляху й супроти української дрібнобуржуазної демократії. А сталося це не тільки через те, що він все-таки не міг вийти поза межі інтересів московського капіталу на Україні, що їх він репрезентував і на Україні. Сталося це й через те, що заглибока була ріжниця взагалі між програмою й практикою цього Союзу та радикальними

демократичними гаслами представників української буржуазії, здебільша, як сказано, дрібної.

Які ж були розходження між одними й другими? Хто ж були ці змовники з „Південного Союзу"?

Вже те одно, що члени цього „Союзу" провадили свою пропаганду виключно серед невеличкої кількістю військової аристократії, що різко одмежовували себе не тільки від мас, але й від нижчих чинів в армії, недвозначно вказує на аристократично-буржуазний характер цього „Союзу". Пестель начеб-то був противник „аристократії багатств", але фактично робив він це тому, що вперто критикував ліберально-поміщицькі думки проєкту конституції „Північного Союзу". Але це не було виявленням взагалі ворожого його ставлення до нагромаджування капіталів. Навпаки, коли Пестель марив про соціяльну рівність, про цілковиту свободу промислів, про націоналізацію землі, то якраз через те, що це й мало стати за суто буржуазні засоби для капіталістичного нагромаджування. А про нього й марили саме декабристи з „Південного Союзу", зокрема Пестель. Через це Пестель і не порушував ніде основ приватної власности взагалі на засоби виробництва, хоч і розробляв проєкт скасування приватної власности на землю.

Що-правда, чимало з майбутньої есерівської програми було в „Руській Правді". Приміром, проєкт переділів і рівних наділів усуспільненої половини землі між горожан близько нагадує нам цю програму. Але ж це був тільки якраз один із засобів знищити тогочасний феодалізм та й годі.

Надто й аристократична поведінка членів „Союзу", хоч би й самого Пестеля, в їхній пропаганді недвозначно вказує на те, як далеко на ділі всі вони були від справжньої демократії. А ця поведінка була в тому, що члени „Південного Союзу" не звязували своєї пропаганди з революційним рухом широких мас. Революцію вони сподівалися вчинити самою змовою серед вузького кола офіцерів. Навіть такий, як Муравйов, до останнього дня не прийняв до „Союзу" ні одного незначного офіцера чернігівського полку, де сам працював. Пестель і собі ніколи не збирався працювати з нижчими чинами та гнобив чимало салдатів. Видатний член „Союзу" Тізенгаузен був також переконаний, що досить підпоїти салдатів, щоб потягти їх до повстання, яке „Союз" готував на весну 1826 року. Про те, щоб провадити пропаганду між селянським населенням, членам „Союзу" й не снилося, хоч земельне питання стільки уваги знайшло для себе в „Руській Правді" Пестеля.

Такі були члени „Південного Союзу". Хоч куди лівіша була їхня програма, викладена в „Руській Правді", що її написав був Пестель, ніж програма вчителів їхніх — українських автономістів, або хоч би й руських їхніх побратимів з „Північного Союзу". Але на Україні, треба визнати, не була вона справжня демократична програма.

Справжню, всебічну, демократію на Україні того часу являли собою в тогочасному революційному русі ті, що єдналися, не зважаючи на національність, в „Товаристві Об'єднаних Слов'ян".

§ 29. *„Товариство Об'єднаних Слов'ян"*. Програму боротьби за утворення федерації-республіки визволених слов'ян ми подибуємо в тогочасному революційному русі вже до заснування „Товариства Об'єднаних Слов'ян". Вже на початку XIX ст., ба навіть раніше, бачимо цю програму, як гасло політичної боротьби з руським самодержавством. На початку XIX ст. поширювалося її переважно серед польських революціонерів на Правобережжі, що собі набиралися козакофільських настроїв. В польській літературі того часу була зародилася навіть окрема так звана „українська школа", що виспівувала словами Мальчевського, Гощинського то хто добрі старі козацькі часи. Вона й провадила масову агітацію серед українських кіл за поворот цих часів у спілці з Польщею. Згадати хоч би одного з таких агітаторів, Падуру, що пройшов уздовж та впоперек Україну з метою пропаганди. Федеративна її думка знайшла була своє окреме оформлення на Україні вже в заснуванні року 1818 в Києві ложі „Об'єднаних Слов'ян". Тепер вона ще ширше пускала коріння серед загального революційного заворушення двадцятих років XIX ст. З цієї течії й виросла незабаром політична організація „Товариство Об'єднаних Слов'ян", що його були заснували року 1823 на Волині брати Борисови.

Вже самий особовий склад цього „Товариства" переконує нас у справжньому його демократичному характері. Погляньмо тільки на нього: ось брати Андрієвичі, Яків та Гордій, обидва підпоручники 2 артилерійської бригади; брати Борисови, один — одставний підпоручник, другий — поручник; Яків Драгоманов, Іван Горбачевський — також поручники тієї ж артилерійської бригади, сини вбогих дворян; вкупі з ними Павло Вигодовський — канцелярист волинського губернатора, мужицький син з Проскурівського повіту; ось Юліян Люблинський — зубожілий дворянин з Волини; Красницький — відставний поручник з Новгороду-Волинського; Ковальський — поручник полтавського піхотного полку; Кирєїв Іван — прапорщик восьмої бригади, коло них — Ілько Іванов, провіянтський службовець, син ремесника з Житомиру й т. д. Публіка,

як видно, не так-то вже „благородна“ і соціяльним походженням, і соціяльним становищем, щоб могла рівнятися з графами й князями з „Північного Союзу“ та полковниками й иншими високими чинами з „Південного Союзу“. Це були, справді, люди, що від перших днів своеї молодости „терпели нужды, унижение, лишения, голод и холод“, люди куди инші соціяльними навиками від своїх друзів із „Північного“ й „Південного Союзу“. Це були люди, що жили справді почуваннями й бажаннями, мріями й сподіваннями трудящої маси. З лав цієї маси їх вийшло багацько, і через це були це люди „з маленькими еполетами й без імени“, люди, що як не сами на собі зазнали, то бодай відчули найбільш не тільки все лихоліття самодержавно-поліційної диктатури, але й диктатури класової, диктатури можновладства, диктатури „имущих над неимущими и разоренными“.

Не дивниця тому, що цій публіці куди ближче було до радикального демократизму, ніж поміщикам-автономістам із „Малороссийского Общества“ та аристократичним радикалам із „Південного Союзу“. Вона і втворила через це справжню масову організацію, справжню демократичну програму, хоча й не мала її так гарно написаної, як „Південний Союз“. Через оцю демократичну природу „Товариство Об'єднаних Слов'ян“ і надалі, навіть після свого об'єднання з „Південним Союзом“, ішло окремою стежкою, відділене від нього різними поглядами що до програми революції та її тактики. Врешті й сама назва цього „Союзу“ свідчить про те, що погляди цього товариства мусили бути инші, порівняно до поглядів декабристів з „Південного Союзу“.

І справді було так. Перше, що відрізняло „Об'єднаних Слов'ян“ од „Південного Союзу“, це — національне питання. „Товариство „Об'єднаних Слов'ян“ протиставляло націоналістичній руській ідеї „Південного Союзу“ свою ідею всеслов'янської революції й федерації. Воно марило про те, щоб об'єднались у республіканських автономних формах усі слов'янські нації на рівних правах в одну могутню державу, що її кінець сягав би від Чорного до Балтицького та від Білого й до Адріятичного морів. Вже це одно вказує, як далеко попереду стояла ця група революціонерів що до своїх змагань.

Але й саму революцію обидві сторони по-різному розуміли. Члени „Південного Союзу“ вважали, що революція — це шлях боротьби згори, це — аристократична революція, де має рушити під паличною командою сіра бездушна маса салдатів і простолюду. Вони ховалися під покров навіть релігійного фанатизму,

щоб ним маси зрушити до бою за їхні гасла. З переговорів С. Муравйова з Горбачевським 15 вересня 1825 року наочно видно, якого значіння надавали члени „Південного Союзу“ релігійній пропаганді, що, на їхню думку, „всегда будет сильным двигателем человеческого сердца“.

А „слов'яни“? „Слов'яни“ вважали, що потрібна не революція згори, під наказ військових командирів, якого сліпо має виконати слухняна, сліпа та бездушна маса. Вони вважали, що потрібна революція знизу, революція свідомих мас. Жодного перевороту не можна здійснити без згоди й участи цілої нації — читаємо у споминах одного з визначних діячів „слов'ян“ — Горбачевського. Хоч військові революції можуть швидко дійти своєї мети, однак наслідки їхні дуже небезпечні — каже він — вони бо стають не колискою, а могилою волі, що від імени її їх доконується.

Така тактика „слов'ян“. Всенародня революція — основа цеї тактики. Всеслов'янська братська федерація визволених народностей на ґрунті широкої демократії — ось їхня програма. Релігія, на думку „слов'ян“, це — засіб пропаганди не за революцію, як це думали члени „Північного“ та „Південного Союзу“, а засіб проти неї. Натомість релігії спиралися вони на широке самоусвідомлення мас про неминучість революції й конечну потребу нового укладу, яке й має стати за дієву силу в майбутньому перевороті. Але для цього насамперед треба, щоб кожен із учасників в цьому перевороті сам раніше позбувсь усіх старих пережитків. „Намагайся розвязати всі пережитки, а станеш людиною тоді, коли почнеш бачити й у сусіді твоїм людину“ — це перша вимога для цього усвідомлення. „Об'єднайся з твоїми братами, що від них відколола тебе несвідомість твоїх предків“ — ось друге основне їхнє гасло, як вимога для тих, що провадитимуть революційну пропаганду. І на цих основних вимогах, що їх вони вмістили у своїх „Правилах“, які склав Борисов, „слов'яни“ справді базували всю свою працю. Через те „слов'яни“ і спирались у своїх підготовленнях до революції перш за все на широкі трудящі маси. „Вони, — як каже Горбачевський, — в першу чергу і вживали всяких можливих заходів підготувати до справи своїх підвладних, стараючись злитися з ними в одно, поріднитися з ними своїми думками й бажаннями“.

Але на одній пропаганді „слов'ян“ в армії не кінчалося. Бувши демократами в цілковитому розумінні цього слова, вони й селянство намагалися притягти до справи революції. І тут ставили вони собі за мету довести пропагандою ці маси до того, щоб вони боролися навіть не з хвилинним ентузіязмом, а завсіди, при всякій

нагоді, захищаючи свідомо „отыскиваемые свои права". Оскільки справді „слов'яни" досягли в цьому напрямку приєднання до справи селян — важко сказати. Але те явище, що серед селянства в той час ішло широке підготовлення до нової гайдамаччини, що мала вибухнути на весну 1826 р., йшло за допомогою окремих військових пропагандистів — перебраних за царських „флігель-ад'ютантів", все це, безперечно, мусило мати звязок із „Товариством Об'єднаних Слов'ян", з їхньою пропагандою революції.

А ми знаємо, що названі селянські заколоти якраз починалися в районах основної пропаганди „слов'ян", цеб-то на Волині, Поділлі й Київщині. Оскільки ж селянство розпропагували ці „флігель-ад'ютанти", инколи і з рядових салдатів, видно з того, що селянські заколоти все таки з весною 1826 року прийшли. Правда, селянське повстання, залишене на призволяще, після поразки декабристів, не вдалося, не набуло навіть широких розмірів. Але все-таки мусило воно бути досить загрозливе, коли царська влада вважала за потрібне вжити цілої низки заходів з метою втихомирити селян. Між иншим, царський уряд був видав маніфеста до селян 12 травня 1826 року, що його й наказано читати протягом шости місяців кожної неділі по церквах, торгах та ярмарках. А скільки працювали над утихомиренням селянства військові суди, про це й не згадувати!

Широкий з природи демократизм, непримиренність з усяким гнітом людини над людиною, боротьба з національною неволею та релігійними пережитками, врешті, віра в революційну силу мас — ось основні риси „слов'ян" в їхніх революційних змаганнях. Молоді, гарячі люди, не звязані ані маєтком, ані посадами із владною класою, „слов'яни" були за зразок революціонерів того часу. Всю свою увагу звертали вони не на змовницькі хитрощі революційної аристократії з „Південного Союзу", а на справжню непримиренну із владною класою боротьбу. Вони поривалися до бою справді за всіх пригнічених, не спиняючися ні перед якою перепоною. Через те між ними й членами „Південного Союзу" й надалі стояла непроходима стіна, навіть після того, як об'єднались обидві організації. Через те члени „Південного Союзу" й дивилися з острахом на нових спільників, бо в них, мовляв, „нет страха, нет преград, в душе которых и было одно слово действовать с наступлением каким-то бешеным и с отчаянием". Через те й не дивно, що „слов'яни" сами фактично взяли всю справу що до підготовки повстання на Україні в свої руки на свій лад і готувалися стати до бою та захопити в свої руки владу, не чекаючи навіть, коли „Північний Союз" зробить переворот у столиці.

Недаром Муравйов-Апостол з „Південного Союзу" пригрожував застрелити Горбачевського на випадок власного виступу „слов'ян". Не випадково він застерігався, мовляв, що цупко треба „этих бешеных собак „славян" держать в руках".

Це були люди, що й на суді держалися сміливо, заявляючи, що вони робили все те, що „здравый разум может внушить при беспристрастном и прилежном рассмотрении вещей". Вони бо були переконані й тепер у слушності власної справи, „твердо уверены, что отечество забыто и что скрывается какой-то тайный отечественный враг, который все несчастья насылает для пагубы соотечественников". Це були люди, що перед судом не видавали своїх співзмовників. Вони й перед суддями твердо заявляли, що судді „напрасно стараются разыскивать всех тех, кои к этому причастны". Вони не просили ласки, сміливо дивилися смерті в вічі, заявляючи на суді, що не вважають за провину „жертвовать собою для того, чтобы жизнью своею и кровью освободить своих соотечественников от угнетений, которыми они мучаются". „Я с удовольствием передаю себя строгости законов" — заявив на суді один із „слов'ян" — Андрієвич. „Для меня, собственно, нет счастья, но в счастьи народа я был бы счаслив" — казав він. „На смерть взираю с большим хладнокровием, нежели на страдание сочеловеки" — впевняв він своїх катів, бо був певний того, що „благоденствующие потомки почтут мою смерть".

Такі були організації декабристів на Україні. Одні й другі готували буржуазну революцію в нас, одні й другі прагнули повалити поміщицьку владу, скасувати крепацтво. Але кожна з них думала про це на свій лад, хоча всі йшли за спільним планом. Плани їхні розвіялись, однак, раніш, аніж пощастило серйозно підготувати виконання їх. В Петербурзі, нинішньому Ленінграді, розбито план повстання „Північного Союзу" вже року 1825, в місяці грудні. Не вдалася спроба й на Україні підняти армію до бунту: на нівець пішли й тут об'єднані заходи „слов'ян" та „Південного Союзу". І тут придушено в січні місяці 1826 року бунт чернігівського полку, що перший пішов на бій із самодержавством. Його розбито в кривавій сутичці з вірним цареві військом під Білою Церквою.

Шибениці Петропавлівської фортеці та сибірська каторга, вкупі з жахливою „вулицею шпіцрутенів", — таке було криваве закінчення революційного здвигу декабристів в Росії та на Україні.

Але те, що задумали декабристи, не згасло з їхньою смертю та з їхнім засланням, як не згасла нова хвиля революційної боротьби, що наступала чорною хмарою на обрії тогочасного громадського життя.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

КИРИЛО - МЕТОДІЇВЦІ

§ 30. *Внутрішня політика 30 — 40 років на Україні.* Щойно покінчив самодержавний Микола з декабристами, як над головою його ще грізніше пронісся ураган нової революційної хвилі. Польське повстання 1830 — 31 років, що захопило собою й Україну, і було цією хвилею. Русько-турецька війна була вельми сприятливий момент, що з його нагоди й знялась ця велетенська повстанська завірюха в Польщі. Крім відбудування польської державности на основах демократичної республіки, ставила вона подекуди ще за своє завдання здійснити українсько-польську федерацію, що до неї мали увійти пригнічені всі ті племена слов'янські, що їх душилось у кайданах Австрії та самодержавної Росії. Широко планована революція, однак, не вдалася. Поразка прийшла навіть раніш, аніж можна було її сподіватися. Повстання придушив року 1831 генерал Паскевич після недовгих та впертих боїв у Польщі й на Україні.

Що до України, то ватажкам повстання в цьому районі не вдалося навіть зібрати до бою поважних повстанських відділів. Що-правда, на Правобережжі були організовані досить численні повстанські ватаги, але й вони не могли чинити надовго опір царському війську. Селянство, що на нього покладали повстанці стільки надій, не підтримало повстанського руху, не підтримало через те, що надзвичайно сильно пішла серед нього чорносотенна релігійна й національна пропаганда. Окрема відозва уряду до українських селян, оголошена 19 травня 1831 року, де обіцяли дати селянам волю й землю, наколи виловлюватимуть повстанців, одкинула їх зразу від революційної пропаганди. Селянство й кинулося на цей заклик уряду виловлювати повстанців, „старавшихся столь заманчивыми обещаниями склонить их в пользу восстания". Щоб іще більш настроїти селян проти повстанців навіть пущено в маси чутку про намір уряду видати наказа „об обращении малорусских казаков к первобытному их состоянию".

Повстання декабристів та, ще більше, повстання 1830 — 31 років вельми налякало самодержавну реакцію в Росії. Реакції треба було тепер подбати за всяку ціну забезпечити себе на майбутнє перед подібними неприємними несподіванками. І вона взялася всіма силами довести це забезпечення до кінця. З одного боку, манила вона багате купецтво, щоб роз'єднати його з „мнимо просвещенным врагом", що його витівкам приписувано крамоли з 1825 і 1830 років на Україні. З другого боку, дворянська реакція, з нашим таки землячком, „світлішим князем" Кочубеєм на чолі, повела рішучий наступ на всяку вільну думку, беручи під своє пильне око всі ті кола, що скомпрометували себе в її очах і через змову декабристів, і через польське повстання. З тією метою передусім скупчено верховне управління державою в окремих відділах „собственной его величества канцелярии", що ним керував безпосередньо сам Микола I. Цей бо „коронований жандар" і вирішив, що організація поліційного догляду в країні є основна й найважливіша державна справа. Щоб перевести в життя цей догляд, Микола I вже 25 червня 1825 року видав наказа про відкриття „окремого корпусу жандарів".

Реакція з Миколою на чолі вирішила тепер ще пильніше взяти під свій догляд усяке друковане слово, ще більше загострити чуйне око дотеперішньої поліційної цензури, що її заведено положенням із 1828 року. З метою контроля видань і продажу творів словесности, науки й мистецтва, які, мовляв, шкідливі для віри, держави, добрих звичаїв і чести горожан, уже 1832 року запроваджено справжній терор над усяким друкованим словом, над наукою, над громадським вихованням. Суспільство ще більш скручено новим режимом, аніж за аракчеївщини. „Православ'я, самодержавство, народність" — ось три основні гасла скручення, що його запропонував тоді цареві гр. Уваров у своїй докладній записці; їх і покладено в основу не тільки на час миколаївського режиму, але й на час усієї дальшої політики руського самодержавства.

На Україні це зміцнення самодержавної реакції особливо далося в знаки. Але якраз на Україні найглибше й розцвітав революційний рух. Через те й пропонував той самий гр. Уваров все-таки, зокрема на Україні, „усугубить все меры предосторожности, дабы отделить от плевел доброе семя".

Через те й на Україні додержувано всіх можливих на ті часи „мер предосторожности". Насампеpед остаточно послаблено давній козацький елемент на Лівобережжі. Мобілізованих

з лівобічних полків, що втихомирювали польське повстання, просто погнали на поселення на Кавказ — 12.500 козаків, чим до решти знекровлено опозиційні українські кола, попередніми бо роками (1820 — 1825) вже вислано, і то вдруге за часів Олександра, 26.627 козаків з їхніми родинами на Кубань, та ще й мобілізовано полтавських дівчат та жінок для виселенців. Одночасно звільнено з посади генерал-губернатора Лівобережжя кн. Репніна, відомого козакофіла й українського автономіста. Крім того, заборонено 1835 року навіть вживати для Лівобережжя слово „Малоросія". Щоб остаточно знищити на Україні ґрунт для поширення революційних задумів, реакція пильно взялася позбавляти козацьких та дворянських прав усю цю худородну дворянську масу, що з неї переважно дотепер виростали революційні думки. На одному Правобережжі київський генерал-губернатор викреслив із дворянських списків 64.000 дворянської дрібноти.

Все це йшло до того, щоб цілком покінчити з усякими, навіть зовнішніми, ознаками української окремішности від Росії, мовляв, „в России не должны быть терпимы отдельные самостоятельные части". На пропозицію того ж таки київського генерал-губернатора Бібікова, що у своїх записках 1839 року особливо доправлявся скасувати рештки української автономности, бо останні, мовляв, підтримують на Україні сепаратизм та дурно пригадують давні часи самостійности, наказом Миколи I з 21 серпня 1840 року припинено працю окремої кодифікаційної комісії. А вона якраз працювала під головуванням харківського професора Данілевича над справою впорядкування українського законодавства. Також скасовано всі ті окремі закони, що ними керувалася дотепер так Лівобережна, як і Правобережна Україна. Для міста Києва це скасування переведено вже року 1835, коли в нього одібрано магдебурзьке право. З тією ж метою, на пропозицію генерал-губернатора Бібікова, наказом 23 червня 1839 року скасовано й греко-уніятську церкву на Правобережжі, а всіх уніятів одним розчерком пера повернено „на лоно єдиної православної церкви".

Але реакційні заходи самодержавного режиму знищити всякі умови революційного руху, в тому числі й національного, ледве чи могли його зупинити. Перестарілі бо суспільні форми своїми суперечностями стали на перешкоді цьому припиненню. Надто тепер на кін революційної боротьби замість дворянської опозиції у спілці з селянством виступили нові соціяльні сили, що з'явилися на авансцені, як безпосередній уже агент і організатор

революції. За оцього нового організатора революційної боротьби й ставала тепер інтелігенція, що з нею самодержавна реакція вже й раніш боролася, як із „мнимо просвещенным врагом". „Коварство" „Об'єднаних Слов'ян" дало вже деякі докази, оскільки небезпечний був цей новий ворог — куди небезпечніший від дворянської опозиції, хоча він не мав тоді цього суспільного знання, що з нього користувалася дворянська опозиція доби Олександра. Зате це був справжній „мнимо просвещенный враг", та куди чистішої породи своєю буржуазною ідеологією, ніж була дворянська опозиція. І цей новий „просвещенный враг", справжній носій буржуазної ідеології, та ще в її справжньому демократичному оформленні, вперто починав наступати тепер в ім'я тієї ідеології на самодержавний режим та його суспільний лад. Але тепер справді наставали й инші часи, що поставили цього „врага" на перший план соціяльно-політичного наступу проти самодержавства та зробили з нього справжнього носія революційних течій на довгі десятиліття.

Що ж це були за умови?

§ 31. *Шляхи розвитку капіталізму в другій половині XIX ст.* Доба Миколи I була доба високого економічного піднесення не тільки України, але й цілої Росії. Навіть поміщицьке господарство, що переживало кризу майже до кінця 30 років, починало в цю добу поступати вперед. Що-правда, заборгованість і відсутність капіталів все ще душили його безупинно. Але, починаючи з 30 років, оцей збанкручений поміщик знову почав іти вгору й латати свої діряві кешені. Загальна криза почала виявляти своє знесилення вже наприкінці 30 років. Вивіз збіжжя, ця основа поміщицького підприємства, за 1838 рік піднісся вдвоє порівняно з вивозом 1836 року та вдвоє вище за середній вивіз протягом останніх п'ятнадцяти років. Але дійсну революцію на збіжжевому ринку викликало скасування збіжжевих законів в Англії та, головно, неврожай у західній Европі 1846 — 1847 року. Поміщицький маєток починає тепер працювати на ринок енергійніше, ніж будь-коли. І дивно було б, коли б це не відбилося на внутрішнім ладі цього маєтку. Велике сільське господарство з кріпацької праці стає що-раз буржуазніше: в ньому де-далі більшу ролю починає відогравати капітал. Захоплений капіталістичним процесом, поміщик де-далі позбувається своєї феодальної консервативности в цих умовах. Його, як ніколи, інтересує питання організації сільського господарства, інтересує соціяльна політика цього господарства. Він не тільки пильно обмірковує

питання організації ринку збуту для власного підприємства, але вельми цікавиться й планом заснування української залізничої мережі. Він починає що-раз глибше обмірковувати, як йому далі бути з крепацькою системою, що кайданами на ногах ставала тепер для його торговельно-капіталістичної еволюції.

Але не менш, ніж у сільському господарстві, що з хліборобського ставало промислове, пробивав собі шлях капіталізм і в тогочасній фабричній промисловості. Що фабрична промисловість, до того капіталістична, взагалі росла, це дуже відчувалося в ті часи. Коли в 1825 році було у нас 649 фабрик, то через двадцять років їх стало 1655. Найперша, подекуди бурхливо, почала виростати цукрова промисловість. На неї жадібно накинувся не тільки поміщик 1830—40 років, але й вільний підприємець, деколи сам із мужиків. Нагромаджені бо торговельним капіталом гроші все-таки треба було кудись примістити. Наколи це не вдавалось у сукняній промисловості, то стали пробувати в цукровій. За приклад такого приміщення нагромаджених торговельним капіталом фондів може нам бути головна того часу фірма Яхненка й Симиренка.

Брати Яхненко, сами крепаки із Смілянщини, та їхній зять Симиренко, крепак із Городища, що їх батько викупив на волю, склали протягом десятьох років мільйоновий маєток, орендуючи млини та торгуючи збіжжям. Якраз під той час на Україні розгорілася цукрова гарячка. Вона так захопила українських підприємців, що навіть письменник Грицько Квітка-Основ'яненко заснував у себе завод, а поет Гребінка не міг з цієї нагоди не висловитися із захопленням про національну промисловість. В оцю-то промисловість і пірнула фірма Яхненка й Симиренка. В 1840 роках вона одержала з-за кордону машини, майстрів, через що цукрове виробництво, що його ця фірма організувала, виросло до небувало високої, на ті часи, техніки. Заповзятливі визволенці вибудували на західній лад при своїх цукрових заводах ще й машинобудівельний завод, що мав завдання виробляти сільсько-господарські машини, пароплави, фабрично-заводські машини то-що. Заводи фірми Яхненка в Городищі та Млієві стали незабаром справді за зразок для сучасних фабрик не тільки своїм удосконаленим устаткуванням, але й зразковим на прочуд порядком і на фабриці, і в цілому робітничому городку.

Ріст капіталістичної промисловости за тих часів могутньо впливав на зміну світогляду тодішнього українського суспільства. Хоч як намагалася реакція тримати непорушно старі феодальні традиції — згадаймо, наприклад, що секретним порядком наказувано з Петрограду на місцях пильно стежити за поміщиками, що пробують звільняти своїх крепаків од панщини й переходити на найману працю — новий капіталістичний порядок підходив тепер уперто з усіх боків, підходив нестримно й по соціяльно-політичній лінії, не тільки по економічній, підходив на плечах навіть самих поміщиків, дотеперішньої опори феодального устрою. А це й викликало низку нових, непередбачених раніш суперечностей.

Але ще була одна нова умова для загострення революційної боротьби того часу, що була ув'язана з ростом капіталізму на Україні. Це масове визначування з-поміж патріярхальної селянської гущі дрібних крамових підприємств, капіталістичних підприємств. Це визначування виявилося насамперед на широкім відокремленні від цієї гущі ремесника-кустаря. Великого значіння набрав у ті часи дрібний виробник товару в ремеслі, а ще більш — у кустарному промислі, та ще й такого, що подекуди загрозливу став провадити конкуренцію проти великої фабричної промисловости. Але цей дрібний товаровий виробник ріс не менше жваво й у сільському хліборобсько-промисловому підприємстві. Сприятливий ринок вів за руку на капіталістичний шлях не тільки поміщицьке господарство: він вдирався в селянську хліборобську гущу, організуючи поруч поміщицького й селянське початкове нагромаджування. Позбавлене прав на примусову крепацьку працю, росло воно на наймитській системі експлоатації, росло й на орендній системі, не маючи широкої змоги набувати землю у власність. Ринок організував і випроваджував, як то кажуть, „у люди" що-раз нові глитайські господарства, і то деколи типово-буржуазного характеру. Зразків такого випроваджування „в люди" заможних кіл селянства, навіть покрепаченого, з боку торговельного капіталу чимало маємо для того часу. „Монополия богатых в сильнейшей степени,— записав один із сучасників у своїм щоденнику,— бедность неимущих земли ужасна. Притом у остальных вся земля заложена у разных людей, у наших и дядинкиных, и у козаков".

Отже, цей новонарожденний глитай, як і кустар та ремесник, що його викохав торговельний капітал, — оцей оспіваний чумак того часу, так масово поширений на Україні, — і собі тепер починав що-раз більше ворогувати з поміщиком. Він ставав непримиренним ворогом крепацького ладу, що обмежував його економічне „самовизначення" своїми феодальними кандалами. А голос цього представника дрібного капіталу, що загрозливо прагнув до конкуренції на ринку з великим підприємцем, що-раз більшого набирав

суспільного значіння. Що-правда, росла швидко в ті часи й міська буржуазія, але вона все ще ховалась, навіть більше, ніж будь-коли, під крила дворянської реакції. Хоч як сильна була в ті часи її економічна міць, вона (буржуазія) все ще не зважувалася сама виступати проти свого самодержавного патрона, що викохував тепер її на свої кредити, зберігав її під крилами своєї протекційної політики. Що-правда, швидко ріс тоді й пролетаріят.

Пролетаріят ріс у нас двома напрямками: сільсько-промисловим і фабрично-індустріяльним. Годувала й виховувала його однаково і українська фабрика, з її капіталістичним способом продукції, і українське поміщицьке збіжжеве підприємство своїм наймитством та заробітчанством. Але сама ця нова класа ще не оформила себе у власній програмі, не самовизначила себе, як класу робітничу. Засильні бо були ще звязки тієї нової класи з її селянською ідеологією дрібного власника, ба навіть із старим патріярхальним побутом.

Отже, першу скрипку в революційному русі і цього разу довелося грати не городській буржуазії, а дрібній, насамперед сільській буржуазії. Вона-то, вкупі з інтелігенцією того часу, і стала за основну рушійну силу тогочасної боротьби за буржуазну революцію: перша — часто через свою крепацьку підлеглість, друга — через тогочасний поліційний режим.

§ 32. *Офіційне слов'янофільство. Мочеморди й балагули.* Яким же шляхом розвивалася тепер громадська думка на Україні у своїх змаганнях до буржуазної революції?

Як уже сказано, в Росії й на Україні в той час ішло братання великої буржуазії з самодержавством. Економічні ласки самодержавства не могли не вплинути на це тимчасове братання між непримиренними з природи історичними суперниками за владу, не могли не викликати в головах буржуазної класи взагалі угодовських настроїв, так характеристичних якраз для буржуазії миколаївської доби. Самодержавний режим адже не даром так пеклувався економічними її інтересами, що й не випадало та й не можна було цій буржуазії відгризатися вовком на свого патрона.

На тлі цього братання руської буржуазії з поліційним режимом подекуди й виросло в Росії своєрідне офіційне слов'янофільство, яке щільно об'єднало себе з гаслом „самодержавство, народність і православ'я". Це вже не було старе революційне слов'янофільство, що ми бачили його в „Товаристві Об'єднаних Слов'ян". Це було вже таке гасло визволення слов'ян, що намагалося упідлеглити їх усіх руській державності, руському самодержавству.

Польське повстання 1830 років виховало його. Національна впертість одмежування руського громадянства від Заходу, що блиснула була полум'ям уже на другий день після наполеонівського походу на Москву, якраз і підготовила безпосередньо ґрунт для офіційного панславізму. Своєю ідеєю об'єднання всіх слов'ян під геґемонією Росії панславізм прямував тепер наявно до протиставлення себе германо-романському світові. За ним-то заховалась уже тоді ця імперіялістична політика руського торгово-промислового капіталу, що згодом так недвозначно виявилася була в усій східній політиці Росії, зокрема — в її змаганнях за Костянтинопіль. За ним-то й виростала вже в ті часи спеціяльно організована від міністерства закордонних справ русофільська пропаганда серед західніх і південних слов'ян, що жили в австрійському та турецькому підданстві.

Оцей-то офіційний руський панславізм захопив був декого і з українського громадянства. Польське повстання викликало виявлення цього панславізму і з боку декого навіть із українських культурників-лібералів попередньої доби. Так, наприклад, П. Артемовський-Гулак, автор відомого твору 1818 року „Пан та Собака", став тепер „совершенно официальным сыном отечества; он являлся правительственно-официальным везде и на лекциях своих по русской истории высказывал усвоенные им вполне николаевские принципы самодержавия, православия и народности". Так само офіційними слов'янофілами й царефілами стали Квітка-Основ'яненко („Листи до земляків", 1839 р.), Метлинський, Корсун, Маркевич, Бодянський та инші носії української культури того часу, що „бесконечную и подлую лесть", як казав Шевченко, виспівували самодержавству й тим, що з нагоди повстання 1830 р. „видавили весь жир із ляхів".

Воно й зрозуміло. За нових економічних умов дехто з українського панства не міг ухилитися від переоцінки старих своїх поглядів. В багатьох давня їхня національна непримиренність захиталася. За мріями старого козакофільства цього панства тепер з'явилися думки про історичну самобутність і своєрідність руського самодержавства, що під ним тепер уособлювали вони всеросійську націю, без ріжниці, на окремі племена, що в ньому бачили вони серце й мозок сучасного слов'янства. Угодовство миколаївської доби й тут відограло свою ролю. Два гасла дало воно тепер для українського панства: перше — це „хоть бы наша Малороссия осталась чуждой всяких переворотов", друге — це, що „бог и государь видит нас и не оставит без покровительства и помощи".

Таким чином цей офіційний панславізм, що його в Росії проповідували Погодін, Хомяков, Аксаков, Кошелєв та инші, найшов себе прихильників і на Україні. Назвати можемо його в українській дійсності того часу „малоросійщиною". Всі бо такі слов'янофіли, як Бодянський, Метлинський, Квітка, Артемовський, не перестали бути козакофілами, не перестали любити свою „Малороссию", але вони любили її тепер крізь офіційний панславізм. Руське самодержавство, руська державність стали для них за той Рим, куди мають влитися всі слов'яни, що з ними доля, на їхню думку, звязала навіки й Україну.

Не можна, однак, заперечити великого значіння й цього українського офіційного слов'янофільства для розвитку української громадської думки того часу. Під впливом його ми бачимо в ті часи великий культурний здвиг на Україні, що дало вельми сприятливий ґрунт для дальшого розвитку українського культурного життя. Харків став за центр цього культурно-національного здвигу, що, осереджувано його коло харківського університету, заснованого 1805 року. Вже раніш Харків був за такий центр: в добу Олександра виходило там чимало періодичних видань, хоч і під руською вивіскою, але з українським змістом, як „Украинский Вестник", „Харьковский Демократ", „Украинский Журнал" то-що. За Миколи I, всупереч реакції, завдяки слов'янофілам, культурницьке українське життя видимо зростає. 1831 року починає виходити „Украинский Альманах", року 1835 — альманах „Утренняя Звезда", присвячений виключно українському культурництву; такого самого характеру в році 1841 з'являється „Сніп", український новорочник, що його „закрутив Олександер Корсун", „Молодик" Бецького та року 1839 — „Южно-русский сборник" Метлинського. Оце культурницьке життя України, годоване слов'янофільством, найшло, нарешті, своє пристановище і в одкритому в Києві року 1835 університеті.

Як уже сказано, частина української думки опинилася, хоч і з деякими застереженнями на своє минуле, в одному возі з руським офіційним панславізмом. Але була ще одна частина, і то частина навіть тодішнього українського панства, що, навпаки, все ще жила мріями української автономности. Це були лишки з оцього, все ще непримиренного з новою дійсністю, здебільша українського феодала, типу Лукашевича, Родзянка, Скоропадського, Закревського, Тарновського, Капніста та инших. В українській культурі того часу він уже ніякої ролі не грав, але про український сепаратизм не переставав думати, ніяк не мігши погодитися з бюрократичним руським централізмом. Але й ця частина українських автономістів починала ступнево ламатися в новому економічному процесі. Це ламання й виявилось у так званому „мочемордстві". Вперті самостійники та автономісти, загалом широко освічені люди й ліберали, що все ще не кидали свого панського „вільнодумства", склали гуртки „мочеморд" — начеб-то і п'яниць, а радше — вільнодумців і хлопоманів; це було не що, як продовження старої дворянської опозиції проти самодержавства. Отака-то була друга громадська течія на Україні того часу; виникла вона почасти в наслідок своєрідної, в ті часи, громадської політичної зневіри колишніх самостійників. „Мочеморди" організувались у п'яницькі начеб-то гуртки, але на п'яницьких зібраннях своїх голосно говорили про „майбутню українську республіку", на публічних зібраннях пили за майбутнє української революції та за українську республіку. Проводир товариства „мочеморд" був Віктор Закревський. У складі цього товариства були такі вільнодумці-пани, як брати Капністи, що пропагували, за приміром свого батька, ідеї визволення селян та англійську демократію, або Де-Бальмен, друг Шевченка, засланий за революційну пропаганду на Кавказ. Були, врешті, серед них і такі, як хлопоман Скоропадський, що, як про нього писав Шевченко, „у світі ходить між панами і п'є горілку з мужиками та вільнодумствує в шинку"; був серед мочеморд і відомий уже нам козакофіл князь Репнін.

Що „мочеморди" справді „вільнодумствували", свідчить хоч би й те, що Шевченко, який так неприязно взагалі ставився до офіційних слов'янофілів-козакофілів та до українського панства, присвятив все-таки цим „мочемордам" чимало теплих споминів, ба навіть одному з них, Якову Де-Бальмену, свою революційну поему „Кавказ".

Такий подекуди характер, як і „мочеморди", мало й правобережне „балагульство". Тоді як „мочемордство" находило своїх прихильників якраз серед багатих потомків козацької минувшини, то „балагульство" 1830 і 1840 років поширялося серед худородної молоди та дрібних поміщиків, загородної шляхти то-що. Оця своєрідна хлопоманія, за словами сучасників, являла собою на велике згіршення панів-поміщиків того часу начеб-то звичай мандрувати, бешкетуючи, від села до села, від міста до міста на мужицьких возах, в мужицькій одежі, з мужицькими навичками й піснями на вустах. Проводир такого „балагульства" був Антін Шашкевич, жартівливо прозваний „королем балагулів". На ділі балагульство було за один із маскованих засобів додержувати

звязків між собою революційним підпільним гурткам того часу на Правобережжі, що їх організувала „конарщина“,— про що буде мова зараз, — було маскованим засобом тогочасної пропаганди між селянами революційних гасел.

§ 33. *Конарщина.* Невдача повстань 1830 років не припинила революційної діяльности колишніх повстанців, не припинила не тільки в Польщі, але й на Україні. Що повстання не вдалося, це змушувало переглянути дотеперішні революційні основи, щоб не повторяти давніх помилок. З такою метою і з'явився, між иншим, відомий лист А. Міцкевича „До галицьких приятелів“ (1832 р.). В ньому Міцкевич рекомендував тогочасним пропагандистам більше демократизувати революційну пропаганду, зокрема що до селянства; до останнього, на його думку, слід би наблизитися пропагандистам навіть своїм буденним життям, а не тільки обіцянками волі й землі.

Одночасно революційна еміграція польська вирішила тоді щільніше звязати себе з Україною. Року 1832 оця революційна еміграція за допомогою Йосипа Залевського заснувала навіть окреме „Товариство литовських та українських (руських) земель“, яке й мало завдання організувати для майбутнього повстання селянську партизанщину на українських землях. А таке повстання вже підготовлялося на 1833 рік. Воно й тепер не вдалося: повстанців, що перейшли з Галичини на Волинь і Поділля, виловлено та повішано, але польської революційної пропаганди на Україні не припинено. В Берні вже року 1834 засновано „Молоду Польщу“, що мала провадити цю пропаганду далі. „Молода Польща“ й собі велику увагу звернула на українські землі.

На Правобережжі заходами Конарського за завданнями „Молодої Польщі“ й виникла ціла низка конспіративних організацій. Всі вони звязані були з революційними організаціями в Польщі, а передусім — у Литві. Всі вони проповідували революційно-демократичні гасла, що їх викладено в окремому часописі „Молодої Польщі“ під назвою „Пулноц“, видаваному від 1835 року в Парижі під редакцією Яна Чинського. Ці гасла й являли собою програму нової революції, що її підготовлювала „Молода Польща“ на українських, польських та литовських землях.

Балагульство й становило одну з відмін цієї пропаганди на Україні, що була щільно звязана з „конарщиною“. Ухвалено, що для зближення з людом треба поперед усього взяти собі такі форми, які впадали б в око. А щоб ширити принципи товариства, порозумiватися між собою або перевозити емісарів та папери, влаштовано поштові станції і розподілено обов'язки втаємниченим у справу членам товариства, що їх жартома прозвано „балагулами“. Балагули й наладжували ці звязки та ще й вели пропаганду, щоб вижити із шляхетських домів геть усю розкіш; зректися дорогих убрань, карет, ліберій, добірних страв, навіть вина. Така була „балагульщина“.

Не випадково посипались арешти на голови „балагулів“ з нагоди одкриття „конарщини“ в 1838 року, при чому сам „король „балагулів“, А. Шашкевич, чудом врятувався від такої самої долі, що спіткала Конарського, якого повішено у Вільні року 1839.

Але „балагули“ були тільки допоміжне явище для „конарщини“. Сама вона мала окремі свої підпільні організації. Ці організації становили першу спробу перенести на український ґрунт гасла не тільки „Молодої Польщі“, але взагалі гасла західньо европейського утопічного соціялізму.

Вплив західньо-европейського утопічного соціялізму на Україні почав сильно відчуватись у нас уже в 30-роках. Захоплювалася ним переважно університетська молодь, що за тих часів здебільша виходила навіть не із дворян, а з инших станів. Оця-то студентська молодь не тільки сама сильно цікавилася західньо-европейськими революційними ідеями, а ще й проповідувала їх, поширюючи нелегальну літературу. Не випадково переведено в харківському університеті ревізію весною 1836 року, коли намагалися виловити заборонені „комуністичні“ книжки, та не випадково підчас ревізії в березні того самого року знайдено в харківського професора Т. Ф. Степанова і в студента того ж таки університету С. Пеша „книгу, содержащую весьма вредное учение Сен-Симона“. Щоправда, поширювання цих ідей під безупинним доглядом жандармерії могло відбуватися надзвичайно повільно, але цьому до помочи ставали тоді якраз оці „балагули“. Вони-то й помагали поширювати ідеї, що їх пропагували підпільні гуртки Конарського, широко розкидані на Правобережжі у другій половині тридцятих років.

А вплив лівих революційних течій Заходу на Україні ріс помітно, як на ті часи. Дрібний капітал на Україні захоплювався цим впливом, бо йому доводилося боротися не тільки проти власного великого підприємця, але й проти московського конкурента, фабриканта й кустаря, що забігав і сюди на Україну та заливав місцеві ярмарки своїм крамом. Через це зміст цього руху, що його виховувався під впливами західньо-европейських течій, брав напрямок і на національне питання.

Пропаганда революційних гасел на Україні і ставила через те за мету домогтися вже не тільки самої слов'янської, але й світової федерації визволених народів, з'єднаних із собою громад і племен, з умовою забезпечення цілковитої волі одиниці та економічного зрівняння „найбіднішої й найчисленнішої класи населення з багатіями". Провадити її на Україні взяла на себе в 1830 роках якраз „конарщина". Вона провадила її під керуванням Каспра Ценглевича в Галичині, а на Україні, що її Конарський пройшов вздовж і впоперек, протягом 1835—1838 років, особливо виявилась її невтомна праця в поширюванні цих ідей. Бардичів, з його єврейськими ремесниками, та Київ, з його бурхливим студентством, стали за центри велетенської організації, що нараховувала у своюму складі на Україні близько 300 конспірованих пропагандистів. Організація мала навіть свій окремий „жіночий гурток" для спеціяльних завдань пропаганди серед жінок. Пропагандисти йшли на села між народ, бралися за найпростішу працю і всюди проповідували свої ідеї. А ці ідеї були такі. Скрізь у світі панує економічна нерівність та експлоатація, надто ж серед селянства є ця нерівність та експлоатація. Класу так упосліджених селян — казали „конарці" — ділиться ще на хазяїнів і наймитів. Хазяїн має хату і шматок землі на вжиток. Наймит же — нещасливець: він не має ані захисту, ані шматка землі. То він працює, то він робить панщину, одержуючи тільки те, що йому хазяїн наділить. Бідак навіть женитися не може, бо на що утримуватиме жінку, чим вигодує діти. Такі ж нещасливі й дівки — служниці хазяйок, і вони, надмірно працюючи, не мають притулку... Але дарма пани будують в'язниці... Де одні панують, а инші служать, де одні розкошують, а инші терплять, де одні користають з освіти, а инші тонуть у темряві — там нужда, помста, одчай подадуть людині головню, сокиру, меч. Зорганізуймо суспільність на принципі братерської рівности, так закликали всіх конарці, щоб кожен, помірно працюючи, мав достатнє забезпечення, щоб нікому не збувало на задоволення необхідних потреб, поширмо освіту й виховання на всіх — і настане щастя на землі.

Такі ідеї проповідувала „конарщина". Але організація її недовго проіснувала. Графиня Браницька з Білої Церкви впізнала Конарського в час одної з його мандрівок. Року 1837 його заарештовано й повішено у Вільні в 1839 р. Тепер почався розгром „конарщини", що зуміла утворити свою базу і в далекій Одесі, в Кам'янці, Кремінці, Житомирі то-що. Особливо потерпів київський університет з приводу цього розгрому. Що-правда, організатор київської групи, Гордон, зміг якось втекти, але 35 студентів заслано в салдати, університет закрито на рік, а всіх инших студентів, числом близько 240, розігнано в инші міста й заборонено вертати назад до Києва.

Масові арешти та заслання учасників „конарщини" припинили на якийсь час на Україні революційну пропаганду. Але не притихла з ними сама хвиля революційної думки. Вона шукала знову на Україні свого ґрунту, доки найшла його в організації Кирило-Методіївського Братства.

§ 34. *Кирило-Методіївське Братство*. Такий був ґрунт і таке оточення, що серед нього виросла ідеологія Кирило-Методієвського Братства. Основна властивість цієї організації — те, що вона виросла якраз у часи найгострішого перелому в українській економіці, перелому з капіталістичним ухилом, виросла серед якраз найзагостреніших за першу половину XIX ст. внутрішніх суперечностей між дрібним і великим капіталом та між національними капіталами на Україні. Дрібний торговельно-промисловий капітал у Росії тоді взагалі бундючно натискував на великого підприємця, подекуди з успіхом перемагаючи його. Одночасно й на Україні цей дрібний капітал вперто змагався: по лінії національній точилося змагання між українським та руським дрібним підприємцем — продуцентом товару. Через те, з одного боку, довершувалося тоді єднання великого українського підприємства з руським, оформлюючи себе під знаком спільного великодержавного панславизму. Але, з другого боку, єднався та організувався ще щільніш дрібний національний український капітал, що йому загрожував великоруський капітал. На цьому ґрунті й виросло українське революційне слов'янофільство 40 років, всупереч офіційному слов'янофільству. На цьому ґрунті й засвоєно та й ще більш розвинено революційні слов'янофільські гасла „Товариства Об'єднаних Слов'ян".

Ідеологія кирило-методіївців і взялась якраз здійснювати після „конарщини" ці гасла, накреслюючи їх, однак, виразніше від попередників по національній лінії. Але тепер дрібний український капітал, що раніш виступав принагідно одним фронтом, вкупі з польським, виступив уже сам. Після останніх спроб спільного виступу за часів „конарщини" він сам пробував тепер руками власної інтелігенції взяти провід боротьби у свої руки і, за прикладом „Молодої Польщі", в центрі революційно-слов'янофільської пропаганди на Україні поставити самого себе, як майбутнього господаря України. Поруч „Молодої Польщі" він і поставив через

те тепер гасло „Молодої України". Це гасло „Молодої України" ставив він і в Галичині. І там, принагідно з революційним рухом, ішло національне відродження, як суто дрібнобуржуазне. Після свого літературного самовизначення в 1837 році, що виявила була „Русалка Дністрова" М. Шашкевича, цей дрібний капітал в австрійській революції 1848 року намагався навіть політично себе оформити. Він організував там свої „руські ради" по всіх важливіших містах Галичини та заснував у Львові „Головну Руську Раду", щоб протиставити себе польському буржуазно - поміщицькому рухові. Він домагався для себе окремої автономії у східній Галичині, окремого самоврядування в одділеній від польської частини Галичини з національним соймом, з національним урядом. Він ставив це питання і на слов'янському з'їзді у Празі, де розглядалося питання слов'янської федерації, домагаючись, щоб його визнано в цій майбутній федерації. Він уже тоді в брошурі В. Подолинського „Слово перестороги" прилюдно заявляв, що „хоче України вільної, незалежної"... і що „нічого не зможе здержати його від загального змагання в Европі". „Не замовкнемо",— читаємо в цій брошурі,— хіба Европа замовкне, всі бо хочемо бути вільні та рівні з иншими народами".

Що - правда, у своїх політичних домаганнях він пішов там проти польського революційного руху і єднався з австрійським урядом. В Галичині через те національне самовизначення українського дрібного капіталу,— а там український справді був тільки дрібний капітал,— по суті й природі революційне, в даних умовах відограло дещо контр-революційну ролю. Шукаючи бо в австрійському феодалізмі опертя проти польського капіталу, воно допомагало австрійській реакції бити польську та взагалі австрійську революцію, за що й одержало історичне прізвище „тірольців сходу". Але все це не одбирало все - таки в галицького націоналізму того значіння, що його набрав він, як революційний націоналізм, змагаючись за своє самовизначення. Змагання бо до самовизначення недавнього національного капіталізму і там, проте, йшло вперед, хоч і заховалося під знаком австрійської реакції. Воно теж виявляло, що приспані у віковій неволі маси пробуджено і що ці змагання підняли з летаргічного сну народню думку й почуття.

Оце змагання відродити українську народність, що вмирала під батогом шляхетної неволі, відродити самобутню літературу, визволити селянство — широкою хвилею розлилось і на руській Україні 40 - х років. І на руській Україні ці націоналістичні гасла

швидко набували ясної форми федеративної спілки слов'ян, що в ній кожна народність мала зберегти свої особливості поруч загальної особистої й громадської волі. І тут росло також переконання, що тільки в такий спосіб Україна може підвестися із занепаду та зберегти свій власний, так несправедливо і безжально дотепер під ноги кинутий побут.

Оця національна революційність та дрібнобуржуазна революційність і нашла своє історичне місце в слов'янофільській програмі кирило - методіївців.

Революційні події 1820—1830 років були те безпосереднє джерело, звідки виникла ідеологія кирило - методіївців. Але виховувала цю ідеологію революційна сучасність. „Молоді люди" харківського та київського університетів, що були заснували Кирило - Методіївське Братство, вчасно почали перейматися гаслами революційного слов'янізму. Вони ж бо жили якраз серед самої гущі, де ці ідеї поширювалося в той час. Костомаров, один із основоположників Братства, до 1840 року виховувавсь у харківському університеті, де віддавна дуже віяло радикалізмом. Серед тамошньої професури і студентства поширювалося вчення Сен - Сімона та й инших західніх носіїв буржуазно - революційної думки, якраз за часів студентського життя Костомарова в цьому університеті. Чи могло це не мати впливу на складання світогляду майбутнього організатора Кирило - Методіївського Братства? А перебування Костомарова якийсь час на посаді вчителя гімназії в Рівному на Волині, в цьому осередку „конарщини", чи не могло годувати його дальше всім цим, що ним жив Костомаров у Харкові?

Засвоювати революційні гасла того часу доводилося легко майбутнім братчикам. Всі ж бо вони не були „високої породи". Сам Костомаров не хто, як син крепака та покритки, байстря від багатого поміщика Воронізької губерні. Костомаров так і залишився крепаком, хоч незаконно й носив прізвище свого справжнього батька. Візьмімо инших: Шевченко — колишній крепак, Гулак — незначний урядовець, сам навіть не з дворянської сем'ї; такий самий урядовець і Навроцький, Куліш — учитель, Андрузький — студент київського університету; такі й инші члени Братства; і тільки обидва брати Савичі та врешті Білозерський — одинокі, і то незаможні, поміщики серед братчиків.

Оці - то „молоді люди", оця - то справжня дрібнобуржуазна інтелігенція пильно виховувалася на літературі Сен - Сімона, Фур'є, Луї Блана та инших. Вона й кинулася підчас миколаївської реакції й собі готуватися до „великої справи", що якраз тоді стала нависати

над Европою, підготовляючи революційну бурю 1848 року. А що всяка революційна боротьба складає у своїх планах перш за все захоплення революційною класою політичної влади в свої руки (це ми бачили й на декабристах), то й оці „молоді люди“ всю свою революційну енергію повернули передусім у бік соціяльно-політичних, а не економічних сподівань і мрій.

Програма Брацтва й поставила в першу чергу питання про завоювання політичних прав для себе і своєї класи, як класи дрібного ремесничого та селянського капіталу. Через це по суті ідеологія кирило-методіївців стала за програму української буржуазної революції, за програму прийдешнього українського капіталізму, хоч начеб-то програму цю й не можна було відривати від питомого цій добі українофільства та козацького романтизму. З ним бо ріс революційний дух, з ним і виховувалося його на Україні вже від перших днів його появи, з ним щільно сплелися і в наших братчиків їхні соціяльно-політичні міркування в красиву біблійну ідею українського слов'янофільства, з питомою рисою самобутности, ба навіть ворожого подекуди ставлення до капіталістичного Заходу. Але ж і народницький соціялізм так само ідеалізував козацьку бувальщину з її общиною, як і кирило-методіївці. Він бо виходив з цього, як і кирило-методіївці, що ця спільна община не заражена ще західньо-европейським капіталізмом, а через те вона — єдиний основний і здоровий осередок майбутнього вимріяного соціялізму.

§ 35. *Програма кирило-методіївців.* Кирило-Методіївське Брацтво ставило собі завдання утворити демократичну слов'янську федерацію. Україна в цій федерації мала стати вільною республікою, де ввесь лад малося скласти за зразком запорозької общини, за зразком козацької демократії. „Книга битія українського народу“, що її ніби-то написав Костомаров, становила фактично програму „Молодої України“, як „Руська Правда“ Пестеля — у декабристів. Також були ще у Брацтві „Правила“ та „Устав“, що доповняли „книгу Битія“.

„Общество будет стараться об уничтожении всякой племенной и религиозной вражды и распространять идею о возможности примирения разногласий“; „общество будет стараться заранее об искоренении рабства и всякого унижения низших классов“ — читаємо в „Правилах“. З „Уставу“ довідуємося, що „каждое племя должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство сограждан по их рождению, вероисповеданиям и состоянию“ та що „правление, законодательство, право собственности и

просвещение у всех славян должны основываться на христианской религии“. В „Прокламації до братів українців“, що її видали з метою поширення братчики, читаємо таке: „Ми приймаємо, що всі слов'яни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу й свою громадську справу“... „Щоб був один Сойм, або Рада слов'янська, де б сходилися депутати од усіх Речей Посполитих і там розважали би й порішали би такі діла, що належали б до цілого Союзу слов'янського“. „Щоб у кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода, щоб станів не було зовсім. Щоб приймано депутатів й урядників не по роду, не по достатку, а по розуму й освіті, народнім вибором“. Така була загальна програма київського „Украино-Славянского Общества“, як офіційно названо на судовому слідстві Кирило-Методіївське Брацтво.

Брацтво, засноване десь наприкінці 1845 року, не вспіло, однак, як слід оформитися на цій програмі. Серед братчиків було стільки окремих поглядів, подекуди навіть суперечливих, скільки взагалі було учасників в цій організації. Через те взагалі ледве чи можна назвати „братчиків“ одноцільною організацією. Кирило-методіївці, що за патронів для своїх слов'янофільських ідей взяли собі перших слов'янофільських просвітителів Кирила та Методія, не встигли за короткий час вирости на готову одноцільну організацію. Вся історія з „Украйно-Славянским Обществом“ що його розгромлено весною 1847 року, не вийшла через те за перші, початкові кроки своєї діяльности. Тим-то й пояснюється, між иншим, ту обставину, що в цій організації зійшлися спершу люди подекуди навіть із протилежними думками на справу.

Дві основні групи бачимо серед Кирило-Методіївського Брацтва: праву — умірковану, угодовську, та ліву — непримиренно-радикальну. Перша з них — це ті, що клали в основу науку Сен-Сімона. Найвидатніший серед них був професор руської історії київського університету М. Костомаров, один із авторів основних положень програми кирило-методіївців. Костомаров і вніс із собою в товариство цей дух Сен-Сімона з його оновленим християнством, з його вченням про ролю „аристократії духа“ в майбутньому суспільстві. Костомаров, що дав федералістичну теорію в русько-українській історії, в Брацтві проповідував демократичне слов'янофільство, мовляв, що ця ідея має в основі „стремление целого племени славянского выйти из вековой запоздалости, даровать каждому из славянских народов собственное развитие, при помощи других родственных наций, и всем вместе братскою

семьею принять живейшее участие в движущейся сфере образованности человечества". Через це якраз він тонув у романтизмі своєї бувальщини й самобутности, протиставляючи її „гнилому Заходові", хоч і черпав скваpливо відти його революційні ідеї.

Революціонер у програмі, Костомаров у тактиці був за реформу, не за революцію. Шлях до майбутнього суспільства бачив він у „переконуванні освічених кіл про неминучість та доцільність безкласового ладу". Такий самий, але правішого ухилу, був іще один визначний діяч та основоположник Братства — В. Білозерський, поміщик із Полтавщини та вчитель у полтавському кадетському корпусі.

До правої групи „умеренной партии" належав ще Андрузький, студент київського університету, автор конституції майбутнього державного устрою, що її викладено в „идеале государства", зложеному тим же Андрузьким.

Подекуди такі самі, як і Білозерський, були й инші, як „горячий любитель южно-русского языка" Оп. Маркевич та Новицький. Такий самий був і Куліш, хоч у ньому ще найменше було тоді цього українофільського романтизму, що його бачимо в Костомарова, за те чимало найусвідомленішого буржуазного націоналізму.

Всі вони — оці братчики з правого крила — тягнулися й собі до утопічного соціялізму через тогочасні умови, але мріяли про нього обережно, сподівалися реалізувати його пропагандою проміж освіченими колами того часу. Революційний скок лякав їх своїм бойовим процесом; вони бажали якось обійти його й без бою — сумирно та непомітно перескочити з царства неволі й рабства в царство сподіваної свободи.

Ліве крило київського гуртка — оці „неумеренные", за висловом Андрузького, були поклонники теорії Фур'є. Це були ті, що якраз одкривали, як Шевченко, оцю „завісу народнього життя", що за неї „так страшно й солодко" було заглянути братчикам із правого крила.

Гулак — кандидат дерптського університету, фактичний основоположник Кирило-Методіївського Братства, перший був серед лівої групи. Це був справжній революціонер, що виховався під впливами ідеології „конарщини" та виразно її запроваджував серед кирило-методіївців. Гулак був у київському гуртку серцем тієї радикальної його половини, що готувалася робити повстання, знищити царську сем'ю й силою завести демократично-республіканський устрій. Вплив ідеології Гулака на „братчиків" взагалі був величезний.

Гулака можна через те вважати, справді, за серце й за фактичного ватажка всієї організації. Він і на слідстві так тримався, як її ватажок.

Другий представник лівого крила „братчиків" був небагатий поміщик із гадяцького повіту — Савич; про нього Костомаров заявив, що він завернув голову собі французьким комунізмом і вважав за можливе, що людське суспільство дійде того, що все буде начеб-то спільне, навіть жінки.

За третього видатного представника лівої течії київського гуртка треба вважати Тараса Шевченка, хоча про останнього, як і про Куліша, найменш є даних про їхнє членство у Братстві. Але, незалежно від цього, Шевченко мав, безперечно, в ньому центральне місце. Вже до заснування „Украино-Славянского Общества", коли в Києві існував невеличкий гурток революційної молоди „Комуна", що з неї виросло Кирило-Методіївське Братство, Шевченко в цій „Комуні" був за вчителя її членів що до революційних гасел. Серед „братчиків" він виріс на співомовця непримиренних класових суперечностей того часу та навіть став за провісника майбутньої соціяльної революції.

Шевченко із своєю „мужицькою філософією" був перший у нас із тих, чия думка докочувалася деколи до геніяльної ідеї майбутнього комунізму й соціялістичної революції. Відомо ж бо, як Шевченко, роздумуючи над значінням машини для розвитку суспільства, писав у своєму „Щоденнику", що вона росте не днями, а годинами, та що у швидкому часі вона „пожере кнути, престоли й корони, а дипломатами та поміщиками закусить, полакує, як школяр цукерками". Відомо ж бо, що Шевченко у своїй повісті „Прогулка с удовольствием и не без морали" писав на той самий мотив, що „ідея комунізму — не сама тільки порожня ідея, не голос вопіющого в пустелі, а є цілком здатна до справжнього прозаїчного життя".

Очевидно, що Шевченко ще не справжній соціяліст, навіть не в такому утопічному розумінні, як у західніх утопістів-соціялістів. Це радше співець мужицько-наймитської рівности, ніж комунізму виробництва, хоч би й на взірець західніх утопістів. Але все-таки гасла Шевченка — це гасла суспільної безкласовости без експлоатації меншого брата, гасла ладу без хлопа й пана, що про неї співав він молодим уже в „Гайдамаках".

Але не тільки це одно відрізняло Шевченка від инших „братчиків". Не тільки одна ідея майбутнього комунізму одрізняла Шевченка серед загального утопізму „братчиків", що вкупі зводив

їх до боротьби за визволення селянства. Шевченко одрізнявся серед „братчиків“ ще й через оцю свою невгамовану бунтарську стихію українського села, що він її висмоктав з материнської груди, через оцю непримиренну класову революційність українського наймита — цього провісника майбутнього пролетаріяту. Шевченко — непримиренний ворог угодовства й мирної пропаганди. Шевченко — класовий революційний бунтар. І це одрізняло його ще більш від усіх його друзів, навіть від такого, як Гулак. Для Шевченка єдиний вихід із сучасности — це непримиренна кривава революція з усім, що душить „меншого брата“. Класове почування експлоатованого „меншого брата“ виховало оцю революційність у колишнього крепака. Воно й вчинило те, що Шевченко перший не тільки викрив справжню природу козацької бувальщини, але находив і викривав усю класову суть і серед сучасности.

Такі були братчики. Хоч які радикальні були погляди їх, хоч яка революційна була їхня програма, все-таки соціялістами в нашому розумінні вони не були. Не був соціялістом в нашому розумінні і Шевченко, ще менше були соціялістами инші члени „Украино-Славянского Общества“, ще менш соціялістична була їхня програма. Це була своєю природою радше буржуазна програма, як буржуазний природою був увесь утопічний соціялізм і західніх їхніх учителів. Сама ідея комунізму, що її проповідували такі люди, як Шевченко та Гулак, що її визнавали почасти такі люди, як Костомаров, на ті часи становила радше програму касування поміщицько-крепацьких порядків, встановлювання буржуазного ладу, ніж будування соціялізму. Це була програма дрібного виробника, що в боротьбі з великим підприємцем почав думати про такий лад, що за нього цього підприємця не було б, а була тільки сама маса дрібних вирівняних між собою виробників. Це була, врешті, програма національности, що становила націю й що базувалась якраз на оцей дрібний капітал дрібного виробника, який протиставив себе великому чужому капіталові.

Але деякі зерна соціялізму все-таки в цій програмі були. На лівому крилі Брацтва вони виступали наявно й цілком виразно. Те, що „братчики“ з лівої групи думали про революцію, те, що вони мріяли скасувати експлоатацію, те, що вони за майбутній лад мали усуспільнення засобів виробництва — це й були окремі зерна соціялізму в їхній буржуазно-національній програмі. І це якраз і споріднялo їх із соціялістами. Це якраз і діяло те, що хоч і не всі вони, а лише ліві, були все ж таки соціялісти.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ХЛОПОМАНИ

§ 36. *Селянські суперечки у крепацькому суспільстві.* Виступ кирило-методіївців являв собою після декабристів чергову звістку, що дворянсько-крепацький лад захитався в нас у своїй основі. Безперечно, в основі цього хитання стояло насамперед питання про скасування крепацтва. Цілком не перебільшивши, сказав один із учених того часу, що якраз це питання, це „крестьянское дело поставило нашу историю так, что ей два исхода: реформа или революция“. І справді, самодержавна феодально-крепацька система з розвитком капіталістичного засобу дійшла тепер до того, що всім почало вже здаватися, що ось-ось і розірветься вся ця система, і революція в крові її потопить, „пожере кнути й корони та поміщиками тільки закусить, поласує, як школяр цукерками“. Про це, справді, думало все тогочасне суспільство. Вистане нагадати тільки безліч проєктів „улучшения быта крестьян“ того часу, що ними заповнювано всю тогочасну пресу. Про це думав, лякаючися примари революції, і сам всевладний „самодержец всея России“, Микола І, турбувався цим також і його нащадок Олександер II. Не випадково ж наприкінці 50-х років так приспішував останній „негласные комиссии“ и „секретные комитеты“, яко мога швидше кінчати проєкт скасування крепацтва, „не откладывая дела под разными предлогами в долгий ящик . . . ибо, — як об'ясняв він причину цього приспішування, — положение наше таково, что медлить нельзя“.

В основі всіх цих думок, справді, була одна справа — селянська, як основна справа того часу. Це була вісь дальшого розвитку капіталізму в нас, що ліз не тільки крізь двері й вікна, але й крізь незчисленні щілини спорохнявілої крепацької системи. Вона ж була й одинокий хлипок, що через нього можна було випустити всю цю стихійну силу, яка з усіх боків розпирала перержавілий самодержавний казан.

Саме цей „вопрос“ не на жарти ставав що - раз загрозливіший, ставав загрозливіший не тільки для самої крепацької системи виробництва, але й для цілої самодержавної організації, що сиділа на цій системі, та для тих, в чиїх руках була ця організація. Загрозливість ця ставала то небезпечніша, що нестримно йшла широкою стихією з глибокого дна, від цих саме „низів“, що були щільно одгороджені становими перегородами від усього тогочасного „суспільства“. А ці низи, як це наявно показує статистика сільських заколотів за першу половину XIX ст., що - раз виразніше виявляли свою готовість здійснити революційне віщування Шевченка.

Як сказано, розвиток капіталізму всередині крепацької системи, що нестримно втискався в міжпатріярхальну селянську гущу, крепацьку гущу, родив цю загрозливість, що її відгроджувала революція цілому тогочасному ладові. Він бо організував серед оцієї селянської гущі з її натуральним господарством, поруч поміщицького нагромаджування, ще й селянське, глитайське й разом із цим закликав його до „самовизначення“, до визволення з крепацького ярма. Він бо, врешті, закликав і всю иншу, цеб - то середняцьку селянську масу до звільнення їхнього хазяйства від крепацтва, ваблячи її мріями „самовизначення“ на власній земельці, працею власних вільних рук. Він, врешті, закликав і всю незаможницьку масу боротися проти крепацтва, щоб самовизначити свою робочу силу, заколисуючи й її надією, що ось, мовляв, пощастить вийти, як то кажуть, „у люди“. Ось через що за провідне гасло для боротьби селянської маси всього того часу став загрозливий клич „земля і воля“, що лунав у всіх селянських заколотах. Це було гасло визволення дрібного селянського господарства з крепацької неволі, це був клич придушеної крепацтвом робочої сили на право свого самовизначення в капіталістичному виробництві. Це був, нарешті, клич заможницьких селянських кіл того часу, що ставали вже на шлях конкуренції на внутрішнім ринку з поміщицьким маєтком.

А процес нагромаджування й диференціяції серед селянської гущі після 40-х років ще швидше пішов уперед. Він розвивався на очах, розподіляючи надвоє оцю гущу - цілину патріярхальну що до свого нагромаджування дрібного капіталу й робочої сили. Очевидно, що й поміщик прикладав до цього розподілу свою руку. В умовах сприятливого ринку на хліб, завдання всякого поміщицького підприємства стало — поширити власну збіжеву фабрику. Це й поривало, в першу чергу, заокруглити себе

новими посівними площами. А що це заокруглення могло відбуватися тільки коштом селянського землеволодіння, то, певна річ, останнє тепер, як ніколи раніш, дуже почало збезземелюватись. За вияв цього якраз у ті часи серед поміщиків практикувалося переводити своїх підданих на становище так званих „місячників“, що, „не маючи ані власної хати, ані землі, ані взагалі свого господарства, приміщені звичайно в умисне для цього збудованих флігелях або казармах, по декілька родин в одній хаті, за нужденні харчі й одяг, цілий рік працювали на пана з усією своєю сем'єю“.

Але й сільський глитай не спав. Користаючи із свого маєткового значіння, він „подобно развесистому дубу, который ветвями заглушает все, что около него выростает, делает нищими десятки своих соседей, порабощая их своему корыстолюбию“. Він і собі нищив селянську масу, „ибо торгующий крестьянин,— як писав один із сучасників,— есть не что иное, как ростовщик, и ростовщик из всех бессовестных — бессовестнейший, из всех бесчеловечных — самый бессчеловечный, употребляющий все хитрости и соблазны, дабы развратить крестьян и сделать их своими данниками“. Він бо „покупает все, что сосед продать может, а для него держит соль, деготь, для знакомых — сало, мясо, мел, а для друзей — вино и спокойно ждет покупщика. В таком же бедном состоянии, каково крестьянское, кто не имеет нужды? Одному нечем посолить щей, другой женит сына, и ему надобно для свята поставить вино или же недостает нескольких рублей на уплату повинностей — и всякий идет к богатому соседу, который каждому рад“.

В такий-то спосіб поділялося селянство на дві частини: з одного боку, ріс глитай, але з другого — ще скоріше пролетаризувалося селянство. Вже наприкінці 40 років XIX ст. число безземельних на Правобережжі доходило до 17%, а в деяких повітах Київщини, наприклад у Таращанському повіті — до 34%. В 1858 році одних місячників було на Харківщині — 12,61%, на Чернігівщині — 24% з усього підлеглого населення.

Оці два протилежні в селі полюси, як прояви початкового нагромаджування в сільському господарстві, і були насамперед за той „низ“, що з нього й собі виростав нестримний протест проти „старых учреждений“ в тогочасному господарстві і в тогочасному суспільстві. Глитай ненавидів ці „учреждения“, бо вони своїм крепацтвом не тільки спиняли його „самовизначення“, але й загрозливо ставилися до його поширювання. Ненавидів ці „учреждения“ і пролетаризований крепак, бо вони тримали його й тепер у становищі раба, не давали йому й тепер ніякого захисту

перед сваволею поміщиковою. І тоді, коли довкола широко складалося умови вільнонайманої праці, в той час якраз на цих „найменших братів“ виливав всю свою непогамованість поміщик, саме на них найбільше наполягав він із своїми крепацькими вимогами.

А вільнонаймана праця була дуже поширена за тих часів. Працю найманого робітника оплачувано досить добре на середньому Подніпров'ї, особливо на Київщині та Харківщині, де практиковано не від сьогодні найми робітника, перш за все до праці на бурякових плантаціях і цукрових заводах. Заробітчанство здавна вельми вславилося тут. Але найпоширеніші були за робітчанські найми в степах Херсонської та Катеринославської губерень і на Таврії. В цій степовій смузі вільнонайману працю практиковано віддавна. Сила - силенна робітників, не турбуючися про паспорти, віддавна довільно гуляли по південних степах та наймалися там, де робота дорожча та, як сказав був один сучасник, де горілка дешевша. Тепер це заробітчанство куди більш виросло. Хто тільки міг, поспішав літом на косовицю, жнива, „на Дін“, цеб - то на південний степ. З усіх усюдів мандрували величезними арміями наймити на південь,— описує згаданий сучасник,— мандрували великими й малими шляхами, з косою на плечах, парубки й дівки, ще й наймаючися по дорозі на роботу; мандрували цілими селами, кидаючи нужденні оселі; мандрували шляхами в поросі й духоті, босоніж і голодуючи — шукали важкої праці та хліба.

Оце заробітчанство, оце наймитство й була та новина, що якраз тепер крепакові, між иншим, дала відчути всебічне його рабське становище. Бо коли його вільний сусіда йшов на ці заробітки, то крепака - місячника зневолювали до праці без ніякої плати, на препоганих харчах або за плату віддавали в найми на всяку роботу иншому поміщикові. І тут, і там однаково важко доводилося жити: і дня вільного немає для відпочинку, різки сиплються дощем за найменшу провину. Знеможений, що йому уривався терпець, наймит, якщо не кидався оскаженілий на свого пана, то кидав одної ночи все й собі поспішав туди, „на Дін“, де місця багацько для праці й де сховатися можна від побою, де заховає від його пана і брат - земляк, і поміщик - підприємець, коли нависне небезпека в особі станового або справника.

Але й решта селянської маси не менше глибоко стала відчувати своє невідрадне становище в нових умовах. Жахлива панщина, знущання поміщиків та їхніх прикажчиків, непосильні оброки й дані — все це в той час так болюче било по голові цю масу серед поширюваного навкруги ринку й конкуренції. Все це

й посилювало нестримну пропаганду за незалежність дрібного, парцельного хазяйства. Тож не дивно, що терпець став уриватися. Заколоти селянські що - раз частіше почали порушувати поміщицьке господарство. Надто селянин - крепак почав іще тікати од свого пана, хоч як важко було йому розлучатися з своєю й не своєю батьківщиною. Коли надто почало колоти йому під серцем почуття вічного раба, все - таки він залишав батьківщину і мандрував у світ за очі шукати „землі й волі“, шукати умов, що серед них можна було б улаштуватися на власному господарстві.

§ 37. *Селянські заколоти 1855 — 56 років.* Найвищого напруження набули селянські заколоти в 50 роках. За випадками окремих утеч у ті часи селянство почало емігрувати масою. Половина 50 років — це доба найрозвиненішої переселенницької стихії селянської. Чутки про „землю й волю“, що одно й друге можна набути десь там далеко на півдні, вперто ходили вже й до того часу. Агентів, що їздили по селах та записували селян на цю „волю й землю“, було чимало вже в 20 і 30 роках. Але тепер до нечуваних розмірів, особливо з нагоди Кримської війни, розрослися чутки, що на Таврії англо - французи дають волю, що на Перекопі сидить цар у золотій шапці та розподіляє між селян землю; і ці чутки електризували село. Селяни залишали батьківщину цілими селами, продавали за безцін своє майно й дорібок, хапали, що під руки попало, вибивали поміщиків, що намагалися спиняти їх, та мандрували світ за очі. Навчені досвідом, вони озброювались як могли: діставали рушниці, виливали кулі, лемеші перековували на списи, коси набивали на держаки. Мандрували вони на основах військового походу: валку охороняли озброєні чоти спереду, з боків та ззаду. Виходили, звичайно, великими юрбами — по 500 і більше чоловіка. На всякі спроби припинити такий похід відповідали силою, не одступаючи навіть перед військом. Було тоді чимало випадків кривавих сутичок переселенців із військовими командами.

Влада ледве впоралася з цим рухом. Було мобілізовано нашвидку кавалерійські й піхотні частини, переправи через Дніпро й на Дністрі забезпечено сильними військовими заставами. В самій Катеринославщині припиняли цей рух: один драгунський полк, 2 ескадрони уланів та 3 батальйони піхоти. Але змагання селянства за „волю і землю“ не обмежилися самим переселенням. Вкупі з цим починалися що - раз частіше й одверті бунти проти поміщиків. Селянські бунти новою широкою хвилею прокотилися були вже в 40 роках. Але найзагрозливіше виявилися селянські заколоти в так званій „київській козаччині“ 1855 року. Вони охопили

собою майже все Правобережжя окремими виступами, а на Київщині вони набули характеру цілком планово організованої кампанії з поміщицькою владою.

Основне гасло в цій кампанії — це звичайне змагання селянської маси за своє визволення з крепацтва та й за розподіл поміщицької землі поміж громади. Але поруч бачимо ще й змагання повернути давній козацький лад громадського самоврядування. Одно й друге щільно переплелось у „київській козаччині“ в незвичайному в історії бунті селянської стихії, як в одному з організованих самосудів над перестарілим ладом.

Почалася ця завірюха на провесні 1855 року. Безпосередньо у звязку з оголошенням царського маніфесту про запис у добровільці до армії в Таращанському повіті добуто й поширювано ще давній царський наказ з 1812 року. В цьому наказі з 1812 року говорилось і про вільності для тих, що впишуться до козацьких полків. Оцей наказ і зелектризував селян. Всі почали казати, що в Таращанському повіті за вівтарем у церкві найшлась правдива воля, не та, що її читають у царському маніфесті. А тут іще й революціонери того часу почали агітувати про запис у козаки, про те, щоб брати в панів землю. Один із них, Чайківський, навіть організував козацькі ватаги, щоб боротися з самодержавством, маючи допомогу з боку Турції, що в той час воювала з Росією. Народ і посунув писатись у козаки, вимагаючи від попів привести їх до присяги на волю. Очевидно, що ніхто з попів не міг цього вчинити, бо козацької „волі“ в маніфесті не було, та й присягати крепаки за законом не мали ніякого права. Це вельми почало хвилювати населення. „А що ми — не люди в нашого царя? — говорили крепаки. — Всі попи, пани й жиди цареві присягали, а нам не дали присягати“. Проміж селян стала ходити „Золота Грамота“, що її були склали революціонери, де говорилося не тільки про те, що „земля помещиков должна быть разделена“, а також і про те, що треба звалити стару самодержавну владу. Прокламації пішли тепер од села до села. Звістки про те, що будуть брати в поміщиків землю, а їх самих вирізатимуть, як робили колись гайдамаки, що-раз далі ворушили селянство. Тривожні рапорти земських справників із Васильківщини, Звенигородщини, Сквирщини, Уманщини, Чигиринщини, з Радомисля, Балти потверджували те, що на очах росла загрозлива хвиля небувалих селянських заколотів.

А селянство, справді, виступило тепер так уперто й так організовано на шлях боротьби з поміщицькою владою, як ніколи. Під

керовництвом, звичайно, багатіїв, церковних старост, сільських писарів, одставних салдатів, унтер-офіцерів, канцеляристів, колишніх духівників то-що, селянство самочинно й самовпевнено почало переходити на волю. Всюди складано козацькі списки, організовано власну виборну владу в селі. „Громада“, як спілка оцих самочинно визволених селян, найвища тепер на селі влада, що їй зневолювали селяни коритися всіх. „Громада“ видавала накази, судила селян, одбирала в поміщиків землю, мовляв, „тепер поля і луки всі наші і все, що в панів, також наше“. „Громада — великий чоловік“, було на устах у всіх.

А „громада“ справді стала в ті часи „великий чоловік“. Порядку додержувала вона зразкового. В часи найсильнішого заколоту корчми всюди, де народ записавсь у козаки, запечатувано і, де треба було, порозстановлювано караули, щоб ніхто не бешкетував. Маєтків поміщицьких за ввесь час заколотів не пограбовано ані в одному випадку. Протягом тримісячних хвилювань ні одна річ не зникла з поміщицького маєтку, ні один поміщик не почув на собі мужицької руки, хоча всюди покасовано підданські обов'язки й повинності та одібрано в поміщиків їхні маєтки. Одним попам за те довелося перебути прикрі насильства. Причина цього та, що в селян було переконання, що попів підкупили були пани, а вони й ховають „волю“ перед селянами. Їх мучили в кожному селі неймовірно, зневолюючи добути з вівтаря „волю“, записати в козаки й привести до присяги. Їх морили голодом, не давали спати, тримали день і ніч надворі, в дощ і мороз, замикали на дзвіниці, зневолювали возити воза, били палками, кулаками, водили по колючках, роздягали догола й годинами тримали в холодній воді, волочили збитих по землі, грозили припікати залізом, ба навіть убити, при чому не обійшлося без глузувань і брутальної лайки. Цікаво, що жінки й діти не менш за чоловіків примучували попів, приговорюючи, що вони їх продали.

Така була „київська козаччина“ 1855 року. Наприкінці літа її остаточно зліквідовано: зміцнено місцеву озброєну силу — і нашвидко приставлено 16 ескадронів кінноти, 2 роти саперних, батальйон єгерського полку та артилерію. Жахливі екзекуції, салдатські кулі та штики, не кажучи вже про різки та тюрми, такий був засіб заспокоїти „козаччину“. Селянство бо ніяк не хотіло скоритися владі й на силу відповідало силою, а деколи й хитрощами. В Корсуні, приміром, коли стало на нього наступати військо з поліцією, селяни зустріли наступ хлібом-сіллю. Коли ж військо, бачучи сумирне ставлення селян, і собі мирно

вступило в містечко, селянство кинулося зненацька на салдатів з кіллям і косами. Таке траплялось і по инших селах.

§ 38. *Хлопомани.* „Київська козаччина“ 1855 року була грізне нагадування про загрозу революції серед перестарілої крепацької системи. І цієї загрози не змогли придушити вистріляні патрони й зойки вмируших і посічених різками селян. Але не менше про цю загрозу нагадувала в тогочасному русі революційна інтелігенція. Тож „страх, і страх справедливий“, як писав один із сучасників, Стороженко, опанував геть усю владну класу. Бо наколи пропаганда цієї інтелігенції пройде в низи, в народ, що в ньому владна класа вбачала „самоотвержение, ужасающее самую природу“, справді тоді вже було б пізно думати про рятунок. А боротьба цієї інтелігенції за політичний переустрій Росії не скінчилась на „Украино-Славянском Обществе“ 40 років. Селянські заколоти 40 та 50 років разом із реакцією Миколи, до краю перестарілий лад — штовхали її безупинно до того, щоб провадити й далі цю боротьбу. Як чергове виявлення цієї боротьби і постало харківське „Таємне Товариство“. Воно й народилось у той момент, коли, за словами одного з його основоположників — Петра Завадського, „всі готувалися вчинити загальний переворот у Росії, починаючи з визволення селян. Всім тоді здавалося, що підняти повстання в Росії легко й що зараз же вся Росія повстане. Треба тільки надрукувати декілька прокламацій, розіслати агентів, дати їм засоби переводити в життя намічені плани — і одного чудового ранку Росія довідається, що геть скрізь знявся страшний бунт“.

Цим бунтом була „київська козаччина“ 1855 року. В ній ми бачимо перші прояви діяльности цієї чергової політичної організації. Бо коли, з одного боку, безперечний звязок із „київською козаччиною“ маємо в діяльності М. Чайківського, то, з другого боку, бачимо ще й пропаганду з иншого революційного джерела того часу — з лав університетської молоди київської та харківської. Те, що „Золоті Грамоти“ 1855 року поширював київський студент Розенталь, безперечно є не випадкове явище, а свідчить про організовану участь тогочасної університетської молоди в селянських рухах 1855 року. Агітація харківського студента Андрія Жерліцина на Катеринославщині року 1855 за селянське повстання та за незалежність України потверджує також цей звязок. На цьому звязку, на звязку з „козаччиною“ 1855 року та з переселеницьким рухом 1856 року, і виросло харківське „Таємне політичне товариство“, як це визнає і сам Завадський Петро.

Членів у цьому товаристві, що поставили собі за мету „произвести переворот в России“, спершу було небагацько. Головні діячі серед них — Петро Єфименко, Петро Завадський, Яків Бекман, Левченко, Маркевич, Раєвський, Муравський. Ці студенти й поставили собі за мету „всеобщий переворот в России“, плануючи для неї майбутній устрій — демократично-республіканський. Знищення царської сем'ї, за що брався Петро Завадський, мало бути за початок цього „всеобщего переворота“. На перешкоді цьому стало, однак, „маленькое затруднение в том, что русский народ очень привязан к царю и все приписывает панам, а не ему“. Оце „маленькое затруднение“ й було причиною, що „в скором времени как-то само собою пришло в голову всем членам, что прежде, чем начинать всеобщее восстание, нужно приготовить к этому обществу и что приготовить его к этому возможно путем распространения либеральных идей“.

Отже питання про „всеобщий переворот в России“ було відкладено на неозначений, довший час. Члени товариства перейшли на практичнішу працю, а саме — на мирну пропаганду революції й соціялізму серед населення, насамперед — серед селян. Пропаганду, що її вирішено провадити, засновуючи серед простолюду громадські школи, бібліотеки, газети, а разом із цим поширюючи політичні листівки і прокламації „преимущественно на малороссийском языке“, поставлено незабаром широко. Крім цього, вирішено працювати й над собою, поглиблюючи „подготовление себя самих к предстоящему преобразованию“.

Працюючи в такий спосіб, харківська організація незабаром дуже зросла. Вона провадила пропаганду свою далеко поза межами Харківщини: на Полтавщині, Кремінчуччині й Катеринославщині було її досхочу; згодом почала переходити вона й на Правобережжя. Але роботу провадилось і між студентством. Для нього пробували видавати члени „товариства“ нелегальний орган — журнал харківських студентів „Свободное Слово“, організували „депутатские собрания“ з розмовами на політичні теми.

Подібну працю почала провадити в той час і київська політична організація, де працював Драгоманов, Чубинський, Красовський, Антонович та инші. В Києві бо в той саме час і собі складено таку ж студентську організацію. Після 1858 року ця київська організація й собі являла міцне об'єднання для революційної пропаганди. До неї бо влилося чимало харків'ян, що їх виключено з університету харківського 1858 року. „Товариство Андрія Первозваного“ — так назвали себе члени тієї організації, що мала

свій осередок у Києві та працювала поруч із харківською організацією.

Були два основні напрямки масової селянської пропаганди однієї й другої організації. Перший — це політично - освітня справа, другий — це господарсько - виробниче питання.

Як розвивали обидві організації свою господарсько - виробничу пропаганду, ми, на жаль, цього не знаємо. Зате знаємо чимало за працю політосвітню. Що відкрито в Києві й поза Києвом перші в Росії недільні школи для масової освіти, це становило перший здобуток їхньої діяльности. Здобуток цей мав велетенське значіння, тепер бо пропагандисти мали в недільних школах легальну можливість „к распространению в массе простого народа либеральных идей". Оці недільні школи й стали, справді, за оці „без определенных форм, без названных членів" осередки, що в них „само собою должна была образоваться пропаганда распространения везде либеральных понятий".

Такі були початки нового революційного руху серед інтелігенції; діячів цього руху ми й називаємо хлопоманами.

Харківська організація, однак, не вспіла довго розвивати свою пропаганду на селі та перевиховувати своїх нових членів на революціонерів. В 1860 році її викрито й одного за одним заарештовано ввесь її актив, позбиравши його з усіх закутків України. Висновок цього викриття, як звичайно, були тюрма, заслання та инші кари.

Розгром харківської політичної організації зачепив тільки частину української революційної молоди, в першу чергу — харківської. Бо ні харківська організація, ні київська, як центри тогочасного революційного руху серед інтелігенції, не були організації одноцільні; це був радше звязок окремих гуртків проміж собою, і то звязок зовнішній, деколи принагідний. Через це то й київські гуртки менше потерпіли від цього розгрому в Харкові. Серед цих гуртків — хоч і не всіх — ще й разом із польською революційною молоддю йшла праця й над підготовленням польського повстання, що трапилося 1863 року. Ці гуртки ще менше були формально звязані з харків'янами, через те й вийшли цілі з розгрому харківської організації. Вже до цього розгромлення деякі з цих київських гуртків об'єдналися разом для цієї справи під керуванням Київського Революційного Комітету в одну організацію хлопоманів для революційної пропаганди за справу визволення Польщі вкупі з Україною з - під Росії. На чолі її стояв, мабуть, В. Антонович, майбутній український історик. За цими

гуртками й залишалася тепер роля провадити й далі знівечену справу харківської політичної організації. Тимчасом склалися так події, що розбили роботу й цієї нової організації. То була селянська реформа 1861 року, що привела до розколу серед київських революційних хлопоманівських гуртків та знівечила й плани київської повстанської організації.

§ 39. *Земельна реформа.* Ми вже вказували на те, як загрозливо стала хитатися дворянсько - крепацька система під натиском капіталізму. Під натиском цього капіталізму на старий лад стала напирати знизу революційна стихія селянських мас, стала наступати революційна пропаганда тогочасної радикальної молоди. Але і згори став натискувати економічний процес на основи дворянсько - крепацького ладу.

Почався цей саме наступ на крепацьке господарство. Перехід на капіталістичний спосіб виробництва ставав і для поміщика за неминучу річ. Наказував йому це просто купецький розрахунок та вигода найманої праці. Не випадково ж уже в половині 40 років почали гаряче дискутувати поміщики, яка праця вигідніша — крепацька чи наймана. Зміст крепацького капіталізму був у тому, що всю землю поміщицького господарства поділялося на панську й селянську. Останню віддавалося в наділ селянам, щоб забезпечити потрібну для поміщика робочу силу. Тимчасом для дальшого ведіння поміщицького господарства потрібен був щоразу новий і досконаленіший перемінний капітал, а також і знаряддя праці. Відкіля ж міг поміщик брати одно й друге? Поширювати й удосконалювати крепацьку працю та крепацький реманент без кінця не було змоги, надто тримати цю робочу силу з її реманентом на постійному забезпеченні натурою й так було вже невигідно. А тимчасом умови ринку зневолювали поміщика все - таки не відставати що до загального капіталістичного нагромаджування, яке під боком у нього відбувалося на підприємствах, організованих на капіталістичний лад. Але не в усякого поміщика на Україні був достаток і цієї примусової робочої сили. Майже половина поміщицьких господарств терпіла взагалі голод на робочу силу, особливо підчас сезонової праці. Сюди в першу чергу належали поміщицькі лятифундії українського півдня.

Таким чином, пропаганду за капіталістичними реформами провадилося не тільки з боку дрібного, парцельного, але і з боку найбільшого поміщицького господарства. Оцей поміщицький підприємець не віднині думав у себе в кабінеті про капіталістичні реформи. Але він дуже боявся революційної стихії низів, що

зривалася з нагоди чуток про „волю“. Він навіть з острахом дивився на себе самого, щоб не дати їй понести себе на хвилях. Він вічно обманював себе, що „западной язвы“, цеб-то пролетаріяту, в нас немає, обманював себе, щоб мігги спокійно заснути ще хоч одну нічку. Він через те підтримував, де міг, реакцію проти власних інтересів, доки зміг, затикав свої вуха перед загрозливим „мнимо просвещенным врагом“, отгороджувався слов'янофільством, як міг, од „гнилого Запада“. Але, врешті, не стало в нього самого сили на дальший опір. Життя зробило своє, „київська козаччина“ ще раз бо штовхнула його боляче в бік, і він, нарешті, зважився й сам заговорити про скасування крепацтва.

Але коли його суперник — дрібний парцельний хазяїн — у своїх аргументах за „землю й волю“ брався за ціпок, сокиру та косу, то він потихеньку, лякаючися кожного свого кроку, вічно оглядаючись назад, заговорив, нарешті, по всіх усюдах несходимої імперії „об улучшении быта крестьян“. Про політичні реформи, про парламентаризм, про все, що знаменує собою буржуазний устрій, він уперто замовчав, лякаючись західньо-европейського привиду. Він насмілився заговорити тільки про селянську „волю“, ні про що більше: за розвязанням бо тієї „волі“ відкривалася перед ним у майбутньому доля власного хазяйства, що його міг налагодити капітал із викупних оплат за цю „волю“.

Саме з цих міркувань і складено 1858 року губерські комітети для опрацювання проєкту скасування крепацтва Так прийшло в нас до земельної реформи, що скасувала крепацтво. Після довгих дискусій у губерських комітетах та в центральній редакційній комісії її врешті оголошено 19 лютого 1861 року.

Основний зміст реформи 1861 року був у тому, щоб як-найбільше дати поміщикам заробити, коли розкрепачуватиметься селян, зневолити селян дорого оплатити панам і свою особисту волю, і ті наділи, що їх одділювано селянству. Формула цієї реформи була така: „десятиной поменьше надела, рублем побольше оброка“. Поміщик, власник збіжжевої фабрики, що геть усяко шукав перемінного капіталу та ще й був у боргах по вуха, не міг инакшої ставити формули для реформи. Треба ж бо було зберегти по змозі найбільше земельної площі для свого підприємства, як права на прибуткову ренту, а з другого боку — невиплатні борги й потреби капіталу грошового гонили його на викупні високі ціни. Отже, вся поміщицька маса наполягала на тому, щоб поменше наділяти землею селян та побільше брати грошей за „волю“. Через це наділи землі для селян навіть

у такій багатій на землю губерні, як Катеринославщина, не перебільшували норми 2—3 десятини на душу. На Київщині, Поділлі, Волині на все тягло погодилися дати від 4 до $8^1/_2$ десятин, на Полтавщині — по $1^1/_2$ десятини на душу, на Чернігівщині — від $1^1/_2$ до 2 десятин, на Харківщині — від $1^1/_2$ до $1^3/_4$ десятини, на Херсонщині — від $1^1/_2$ до 3 десятин. Таким чином, селянин, справді, виходив тепер на „волю“ голий, пограбований за пунктом реформи. Надто вона, реформа, не зразу й випускала його на волю. Надто селянин не ставав зразу за власника свого наділу, а тільки одержував право користуватися з землі, ставав тільки чиншовиком панської землі. Коли ж забажав бути її власником, то ще окремо мусив договорюватися про це з паном. В такому випадку йому приходилося окремо складати за високу ціну викупний договір та платити поміщикові на протязі 49 років означену законом за землю вартість. Її вираховано в той спосіб, що капіталізовано повинності на 6%. До того ж підчас реформи застосовано так звану градаційну систему: дрібніші наділи оцінювалося на викуп з десятини вище, ніж більші. В кого ж не було змоги піти на викупну операцію, той міг стати зразу власником свого наділу тільки тоді, коли погоджувався задовольнитися з одної „даремщини“, тоб-то тільки з одної четвертої частини з належного йому за законом наділу. Але й крепацтва не позбавлявся зразу селянин. На нього наложено замість панщини чимало важких „уроків“, цеб-то тимчасових повинностей праці на користь поміщиків, що й продовжувало стару панщину ще на довгі роки по її скасуванні.

То ж недивно, що така „воля“, оголошена для України окремим положенням, для селян зразу виявилася, як „вовча воля“. У селянства зразу розвіялися всі надії на сподівану волю. „Газеты безбожно лгут, — писав один із сучасників, — будто крестьяне в восторге: они разошлись из церквей с поникшими головами. Ошеломленные, они не знают, на что решиться. Недостает искры, чтобы возгорелось по всем селам лютое пламя“.

А коли само вже оголошення положення про реформу викликало такі настрої серед селянської маси, то запровадження в життя її разом з одбиранням у селян землі й кинуло оцю іскру повстання, що її так лякалися поміщики, роздмухало знову бунтарську пожежу по всій Україні. Селянство вперто одмовлялося писатися на волю, як не сікло його при цій нагоді різками поміщицьке начальство. Селяни не тільки що не писалися на волю, а ще й узялися ділити самочинно поміщицьку землю проміж

себе, впевнені, що їх обманюють із справжньою волею. Проміж селянством почалися бунти і проти влади, пішли навіть окремі прокламації, складені з часів „київської козаччини“, що їх похапцем переписувано з рук до рук. Вся Україна горіла заколотами. Так тяглося майже до 1863 року. І тільки після великих натуг якось пощастило урядові втихомирити розбурхану селянську стихію.

А безвихідність селянської стихії бунтарської стала неминуча. Революційна пропаганда, що йшла проміж селянством, вже до реформи й собі почала втихати. Через що воно так сталося — побачимо далі. Надто буржуазія, що мала стати за гегемона цієї селянської стихії, з приводу реформи та обіцянок залізнодорожного будівництва й инших економічних вигод, станула пліч-о-пліч з поміщиками проти селянства. Само ж селянство вже з природи ніякої революції вчинити неспроможне. Тож зрозуміло, що всі його потуги тепер були даремні і воно кінець-кінцем мусило скоритися перед поміщиками та їхньою озброєною силою.

§ 40. *Розкол серед хлопоманів. Невдача повстання 1863 року. Новий похід реакції.* Реформа 1861 року дуже вплинула на послаблення революційного руху на Україні серед тогочасної інтелігенції. Вже те, що уряд запроваджував цю реформу, остільки вплинуло на інтелігенцію, що навіть такі руські революціонери того часу, як Герцен та Чернишевський, і ті спершу благословляли поміщицький уряд за його зичливість до селянських мас. Всі вони схиляли голову перед „царем-визволителем“, не передчуваючи, яку „хитру штуку“ затіяв цей „визволитель“ і поміщики з реформою 1861 року. Ніхто з них не бачив, що цією „реформою“ врятував „самодержець“ і себе, і поміщиків перед загрозливою революцією мас.

Але самодержавний „визволитель“ ще й инші найшов засоби, щоб рятувати себе і поміщицьку класу перед революцією. Як уже відомо, у Польщі готувалося повстання на 1863 рік. Підготовлювання до повстання йшло і на Україні. На чолі його стояв тут київський Революційний Комітет. У підготовлюванні повстання брали участь так польські, як і українські революціонери. Одні й другі провадили широку пропаганду між сільським населенням, обіцяючи населенню визволити його з кріпацтва і наділити безземельних землею. Реформа 1861 року й випередила революційну пропаганду що до її обіцянок дати землю і волю селянам.

Але цього, як сказано, було ще мало. Поміщицький уряд узявся ще й за те, щоб розколоти революціонерів і між собою, розколоти на національному ґрунті. За засіб до цього і стало начеб-то

послаблення русифікаторської політики на Україні вже наприкінці 50 років та підтримка українців проти поляків.

Після розгрому Кирило-Методіївського Брацтва цензура і шпигунство невимовно скаженіли проти України. Не тільки забороньовано друкувати українські книжки, навіть переслідувано наукові статті про Україну, бодай і руською мовою. Самі назви „Україна“, „Малоросія“, „Гетьманщина“ були в той час уже підозрілі. Тепер послаблювалося цю русифікаторську політику на Україні. Навіть жандарське управління не перечило тепер із свого боку видавати і застосовувати в життя літературу українською мовою, мовляв, „чтобы каждый малоросс мог взять в толк на своем родном языке даруемые государем и императором милости“. Дозволила цензура навіть окремий орган „Основу“, що мав бути за осередок культурної творчости української. Само собою розуміється, що ці дрібні національні поступки українському населенню були політичний маневр самодержавства супроти поляків і польської революції, виходячи з того, що аж ніяк не треба допустити до об'єднання її з українством проти Росії. „Раз имеешь на своей стороне малороссов, можно быть вполне безопасным против поляков“ — писав тоді один із офіційних сучасників, жалкуючи, що досі дозволялося „малороссиянам бросаться в об'ятия поляков, не стараясь привлечь их симпатии“.

Оця зміна назверх ставлення поміщицького уряду до національного питання на Україні, безперечно, потягнула до нього декого з українських революціонерів. А тут ще й висіли у повітрі обіцянки цього уряду про те, що за реформою земельною гряде й політична конституція, самоврядування, що серед нього для української інтелігенції принадно всміхалися рожеві надії на майбутнє. Як можна було встояти проти цієї принади, надто, що і в справі підготовлювання українсько-польської революції дещо змінено в програмі цієї революції?

Перша зміна та, що верх у керуванні революційною пропагандою польською взяла у Польщі партія „білих“, партія поміщицько-шляхетська. Партія „червоних“, що мала дотепер у своїх руках справу польського повстання, одійшла на задній план. Центральний народній польський комітет, опинившись у руках „білих“, зразу оголосив, що для нього стоїть у програмі тільки „Польша единая, которая состоит в соединении Польши, Литвы и Русинов“. Це дуже вдарило по голові українських хлопоманів. А тут іще прийшла від цього комітету декларація що до селянської справи, що після того, як уже проголошено „Положення“ з 19 лютого

1861 року, взагалі нічого нового не давала селянам. Ще більше, в декреті цього комітету обіцювано дати наділи землі за викуп, очевидно, тільки тим селянам, що вже на ній сиділи, що ж до безземельних селян та батраків, то з них тільки ті мали одержати землю, що вступлять до лав польських повстанців.

Революція в Польщі, таким чином, схилялася на шлях суто шляхетської революції. Але за цими деклараціями ховалося ще консервативніші думки керовників цієї революції. Польська громадська думка на свойому правому крилі, — а воно, як сказано, тримало тепер у руках керму польської революції, — взагалі стояла на тому, щоб Україну вважати тільки за одну із провінцій історичної Польщі. Ідея великодержавної Польщі у своїх планах цілком не відступала од великодержавних міркувань московських націоналістів.

В таких умовах, коли що-раз більше зростав правий напрямок що до повстанських приготувань, очевидно, для українського націоналізму аж ніяк місця бути не могло поруч польської великодержавности. Київські хлопомани почали через те швидко подаватися назад. Серед київських революційних гуртків-„громад" уже в-осени 1860 року почали сперечатися на ґрунті розходжень між представниками українських і польських революційних кіл. Національний момент що-раз більше встрявав кістю між них. Розкол був неминучий.

Українські хлопомани не могли ніяк його обминути, тим паче, що український дрібний капітал та взагалі селянська маса після реформи 1861 року хоч і бунтувалася проти неї, але й одночасно почала ставитися рішуче вороже й до повстанської пропаганди, що її скупчено тепер у руках зненавиджених поміщиків. Розкол через те й трапився наприкінці зими 1862 року. Хоч як намагалася київська група хлопоманів з Василевським на чолі впливати на українських хлопоманів та їхнього ватажка Антоновича, однак вони рішуче відмовились брати надалі участь у повстанні. Українські хлопомани з Антоновичем на чолі утворили тепер окрему свою „громаду" та одночасно вийшли з Революційного Комітету, ще й видали відозву „Отзыв из Киева" (1862 р.), де вони відмежовувалися не тільки од справи повстання, але й від революційної пропаганди взагалі.

Але не всі хлопомани пішли слідами Антоновича. „Таких вдумавшихся в происходившее и понявших суть дела было немного, — згадує Б. Познанський, один із видатних хлопоманів, — большинство же не сумело оторваться от традиционной идеи

борьбы". Таких, що все-таки не зважилися на розрив, а готові були при всякій нагоді боротись із самодержавством, таких, що з червоними прапорами все-таки пішли на бій у тій справі, справді стало багацько серед колишніх хлопоманів, та не тільки на Правобережжі, але й на Лівобережжі.

Революційну пропаганду українських хлопоманів на селі після київського розколу, таким чином, не припинено. Не припинили її очевидно, ті, що вирішили боротися до кінця, окремо чи вкупі з польськими хлопоманами. Але очевидно, що в нових умовах ця пропаганда мусила на Україні скінчитися цілковитою невдачею, вона і скінчилася невдачею. На боці повстанців, які й сами тепер не дуже-то поспішали накласти головою за революцію польську, найшлися тільки невеличкі групи ремесників, офіціялістів, загородної шляхти то-що. Селянство, що для нього „Золота Грамота" нічого більш не давала, як те, що воно вже одержало за реформою 1861 року, і стало на цей раз за знаряддя в руках реакції проти революції. Якраз через це уряд так легко міг справитися з невеличкими, врешті, повстанськими ватагами.

Самодержавство і розправилося з ними немилосердно не тільки в Польщі, але й на Україні. Польові суди сотнями й тисячами присуджували на всілякі кари тих, що залишилися живі після поразки повстання. А скільки загинуло їх на Україні, і то якраз справжніх революціонерів, таких, як Потебня, що вирішив за справу йти до кінця і під Житомиром наложив головою, загинуло навіть не в бою, а у вирі селянської стихії. Важким ударом було це для революційного життя на Україні, бо гинули або йшли на заслання саме ті, що в польській революції справді сподівалися визволення країни від кайданів самодержавного дворянства та не жаліли своїх голів в ім'я цих ідей.

Поміщицька класа тепер справді могла святкувати свою перемогу. Ворог її був на всіх фронтах розбитий. Відділивши революційну інтелігенцію від селянської стихії обіцянками конституції й земельною реформою, вона справилася легко із загрозою революції. Земельною реформою вона розколола революційну пропаганду за повстання 1863 року, а, розколовши її, легко приборкала й селянську стихію, незадоволену з реформи. Буржуазія, що вигравала на земельній реформі, ще й допомогла поміщицькій класі розбивати революційного свого спільника.

Такий був перший висновок назрілого питання буржуазної революції. Справжнє розвязання цієї революції одтягнуто в нас знову на десятки років у наслідок згоди між дворянством і

капіталізмом. А тимчасом у нас запанував такий устрій, що тільки змінив свою крепацьку основу, зате, не порушуючи, залишив становий порядок із старою самодержавною владою. Її не порушила бо ані запроваджена року 1864 земська реформа, що мала бути начеб-то за систему самоврядування на місцях, не порушила й городська реформа того самого року, що давала деяке самоврядування місцям.

Перемігши загрозу революції, поміщицька класа взялась одразу наводити „порядок" на Україні, порушений підчас реформи 1861 року. Декларація групи українських хлопоманів про їхній відхід од революції не захистила українського націоналізму перед поновленим загальним наступом реакції на нього, не скасувала підозріння його в „комунізмі" і „мазепинстві". Навіть ліберальні дотепер руські кола — і ті з лайкою почали тепер нападати не тільки на українських революціонерів, але навіть на мирних українських культурників. Для самодержавної реакції цей загальний „ропот" руського націоналізму був вельми з руки, і вона тепер ще скаженіше, ніж раніше, накинулася переслідувати всякий український рух, називаючи його мову „уніятсько-польським наречием", забороняючи на цій мові усяке українське культурне будівництво, називаючи це „изменою и предательством".

Через те й закрито „Основу" наприкінці 1862 року, закрито й недільні школи. Почасти й під впливом цього цькування тепер уже всі, навіть неофіційні, кола навкруги кричали, що „для сохранения общественного спокойствия правительство должно обратить особое внимание на малорусские националистические выходки и принять широкие меры к прекращению зла в самом его начале".

Останнє й не забарилося зараз же поспішити з цими „мерами". Вже 8 червня 1863 року міністр унутрішніх справ Валуєв послав „по высочайшему повелению секретное отношение в министерство народного просвещения", в якому й говорилося, що „никакого малорусского языка не было, нету и не может быть". Надто поставлено перед урядом вимогу, щоб, „принимая во внимание, — як писав Валуєв, — настоящее тревожное положение общества, волнуемого событиями, сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы в печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; с пропуском же книг на малорусском языке как духовного содержания, так и учебных вообще, назначаемых для первоначального чтения народа, приостановить".

Одночасно цар Олександер II був видав рескрипта на ім'я замісника голови „Государственного Совета" кн. П. Гагаріна, щоб розробити план загального походу реакції. Окрема комісія й розробила цей план. Стовпи реакції: вславлений своїм „успокоением" північно-західніх земель граф М. Муравйов, шеф жандармів граф П. Шувалов, міністр освіти граф Д. Толстой, міністр унутрішніх справ П. Валуєв, міністр державного маєтку А. Зеленой, кн. В. Долгоруков та граф В. Панін і склали такого плана. А в плані цьому таке говорилося:

„Надо вновь восприять ускользнувшую власть".

„Необходимо устроить полицию так, чтоб она была в состоянии обнаружить то, что совершается в среде общества".

„Следует принять меры к искоренению в учебных заведениях существующего в них в настоящее время вредного направления".

„Нужно энергически поддерживать и восстановлять дворянство и землевладение, так как без этих элементов, консервативных и здоровых, не может существовать правильно организованное общество".

„Для восстановления власти необходимо устранить притязания журналистики. Свобода печати не совместима с нашим образом правления..."

План цей і став тепер за основу всієї внутрішньої політики самодержавства на всю епоху „царя-визволителя".

Тож і не дивно, що з новим походом реакції, замість сподіваної волі, тепер на Україні знову настали старі, безвиглядні часи. І серед цих умов навіть для культурницьких змагань колишніх революціонерів виросла гнітюча пустка:

„Голе, голе наше поле,
Де ж ви, ясні квітоньки?
Позгасали, поспадали,
Як на небі зіроньки.
І стебло пересохло,
Як билинка, полягло" —

так писав у своїх „Співомовках" співець тієї гнітючої пустки — Степан Руданський, схиляючись у зневір'ї від надій минулих днів.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

НАРОДНИЦТВО 70 РОКІВ

§ 41. *Пореформова економіка.* Заповіджена реформа 1861 року начеб-то мала, як усім здавалося, скасувати ці всі умови, що на них базувався в нас до того часу дворянсько-крепацький лад. Перша з цих умов була панщизняна система господарювання, друга — самодержавна влада поміщицької класи. На ділі, однак, цього не сталося, хоча реформа 1861 року була підкопала головну з цих умов, а саме панщизняну систему.

Але й сама пореформова економіка недалеко відійшла від тієї системи. Вже перші роки переходу від феодальної до капіталістичної системи господарювання виявили це, і виявили недвозначно, що цей перехід навіть у нас на Україні тільки поверховий. Мрійливі надії суспільства на нього розвіялися зараз же на другий день після реформи, розвіялися серед бурхливих селянських заколотів, що перші протестували проти обманної політики дворянсько-поміщицької реакції. Де-далі це розвіювання ще більш справджувалося. Де-далі і що-раз більше вияснялося, що в нас касування феодальної системи у виробництві тільки в тому, що замінено реформою на ступневе вростання цієї феодальної системи в капіталістичну.

Історія з пореформовим господарством у нас — найкращий показчик цього ступневого вростання феодалізму в капіталізм. Хоч як виразно намічалось у нас уже до реформи шляхи росту буржуазно-промислового виробництва, пореформова економіка по-старому залишила феодально-поміщицьке господарство як основу для своїх підприємств, а ще й його самого припинила дещо на шляху його вростання в буржуазно-промислове підприємство. Фабрична промисловість і після реформи не спроможна була завоювати собі в нас права першенства в системі народнього господарства. Більше за це, не зважаючи на дуже розвинене залізниче будівництво наприкінці 60 і протягом 70 років, вона терпіла за ввесь

той час одну невдачу за одною, що позбавляли її подекуди навіть того значіння, що вона його завоювала собі в 50 роках. Уже криза кінця 50 років вельми підірвала була її значіння. Реформа 1861 року не витягла її з цієї кризи. Окремі галузі фабричної промисловости підупадали й далі. Приміром, сукняну промисловість на Україні вельми скорочувалося, як це показує статистика правобережних губерень. Що-правда, наприкінці 60 і початку 70 років підвищено з нагоди будівельної залізничої гарячки инші галузі фабричної промисловости, підвищено подекуди навіть сильно вгору, але вже наприкінці 1872 року, у звязку із західньо-европейською кризою, знову бачимо черговий гострий її занепад. Правда також, що на Україні все-таки вперед пішла за той час і справа з гірничо-заводською промисловістю. Продукцію приміром, чавуну на Україні що до росту загальноруської продукції, збільшено до того, що 1877 року вона дала 6,5% тієї продукції, тоді як 1867 року вона досягла ледве що 0,3%. Засновано на початку 70 років, і нові величезні промислові підприємства, як, наприклад, „Новороссийское общество каменноугольного, железного и рельсового производства“ на Катеринославщині, власність фірми Джона Юза, та металургійний завод Пастухова на Донеччині.

Вугільна промисловість на Україні безперечно й собі виходила вже в 60 роках за межі первісного свого дрібного й місцевого характеру. За першу половину 70 років збудовано в нас багацько капітальних шахт, що в них працю організовано вже за всіма правилами тогочасної гірничої техніки. Через це Донецький басейн ставав навіть до конкуренції з Домбровським басейном. Його продукція мала вже в 1850 році 43% загальноімперської здобичи мінерального палива. Швидко вперед ішла також цукрова промисловість, що в 1866 році мала самих парових заводів уже 63, із загальною кількістю робітників — 23.848 чоловіка.

Але загалом увесь цей зріст серед періодичних криз був млявий, і фабрична промисловість у нас до половини 80 років ніяк не могла вийти за початкові свої межі й лишалася позаду сільсько-господарського виробництва. Очевидно, що за кволого росту фабрично-заводської промисловости сільське господарство не могло прискорити свій перехід до буржуазно-промислового виробництва. До того ж воно перебувало серед важкої кризи, що ще більше спиняла його на шляху капіталізму. Йому на лихо виріс на Заході непереможний конкурент із своїм постачанням збіжжя в Европу, виріс американський підприємець. На европейських ринках ціни на збіжжя через те на очах падали. В Англії, приміром,

за 1000 пудів пшениці плачено в 1871 — 1875 роках пересічно по 246,4 марки, а в 1876 — 1880 роках — по 206,8 марки. Українська пшениця й собі падала: коли за пуд її плачено в першій половині 70 років по 144 коп., то в другій половині — уже по 134 коп. А тут іще забракло з реформою даремної робочої сили й даремного селянського реманенту. Наймати робітника доводилося за дорогу ціну, бо колишній крепак у найми до свого пана за будь-що не поспішав, а йшов працювати на залізницю. Один ще був порятунок — здавати голодному на землю хліборобові дрібні шматки свого маєтку в оренду, та це ледве чи рятувало поміщика.

Само собою зрозуміло, що до таких умов про переміну феодального способу виробництва на капіталістичний і мови бути не могло. Криза поміщицького господарства так била його власника по голові, що він, доїдаючи останні капітали, одержані від викупних операцій, переставав про цю переміну думати, а турбувався насамперед про те, щоб якось самому прожити. І це питання забезпечення для поміщика прожитку та існування, що виявлялося в оренді поміщицької землі, і ставало за ґрунтовну перешкоду скерувати поміщицьке господарство на капіталістичні рейки. Воно й було через те причиною, що в цьому поміщицькому маєтку все ще животів старий феодальний спосіб виробництва. Бо за що ж инше було це здавання від поміщика в оренду землі в роздріб селянам, як це у нас часто-густо практиковано не тільки на Чернігівщині, Волині та Київщині? Це було, безперечно, некапіталістичне підприємство поміщика, коли він, здаючи свою землю в натуральну чи грошову оренду в роздріб селянам, гибів на натуральній і грошовій ренті. Але й землю обробляв він свою часто-густо не на капіталістичний лад; за браком живого інвентаря у себе, доводилося йому того часу часто-густо обробляти її не найманою працею, а на „спілку" з селянином, „за сніп", „за копу", його ж таки інвентарем, його робочою силою. В цих випадках і залишалось у нас на Україні багацько місця для відробітної системи, замість капіталістичної, з найманим за гроші робітником. Хоч і як славилася Україна ще й до реформи своїм капіталістичним способом продукції в галузі хліборобства, хоч і після реформи, як це показує загальна статистика, на Україні переважала капіталістична система над відробітною, проте остання й тут тривко все ще стояла на ногах за перших десятиріч після реформи. Що-правда, південний та південно-східній райони України відробітної системи не знали і не могли знати. Але в инших районах, цеб-то на Лівобережжі й на Правобережжі, де селянин кидався серед земельної тісноти на всі боки за шматком землі, відробітна система ще довго і тривко трималася поруч капіталістичної. Таким чином, поміщицьке хозяйство й на Україні не вийшло цілком із феодального способу виробництва. Відробітна система й на Україні стала за продовження цього феодального способу експлоатації, що про неї писав Ленін, мовляв: „отработки — это прямой и непосредственный пережиток барщины". А суть цієї барщини, як казав Ленін, була в тому, „что помещичьи земли обрабатывают крестьяне своим инвентарем. Известная под именем испольщины форма хозяйства есть одна из разновидностей отработков. Помещик выступает еще не как предприниматель-капиталист, владеющий деньгами и всей совокупностью орудий труда, а в качестве ростовщика, использующего нужду крестьянина и приобретающего его труд землею".

§ 42. *Нове загострення класової ворожнечі.* Отже, не бувши очищена цілком у революційний спосіб од панщизняних пережитків, а тільки за реформою пристосована до капіталізму, пореформова економіка й стала за той ґрунт, що на ньому почали рости нові класові суперечності.

Селянство найбільше бо і безпосередньо терпіло від цієї пореформової економіки. Селянські сподівання найменш здійснилися після реформи. А ці сподівання йшли до того, щоб, вивласнивши в революційний спосіб поміщицьку землю, поділити її між селянством. Це значило — утворити вільний шлях до організації буржуазних підприємств у селянському господарстві, фармерських господарств. Через те ці сподівання селянства й були сподівання буржуазного змісту. Тимчасом поміщики дали на це відповідь у реформі таку, що принесла з собою не буржуазну революцію, а ступневе вростання в капіталізм, та ще й по шляху, як казав Ленін, „мучительной кабалы и экспроприации крестьянства". На цьому-то шляху ступневого вростання в капіталізм та оцієї „мучительной кабалы и експроприации крестьянина" й виростає нова класова ворожнеча у нас між поміщицькою класою та селянством.

І ось ця „мучительная кабала и экспроприация" страшенно стала душити селянство в умовах пореформової економіки. Душити стала вона не тільки з боку поміщика, але й з боку глитая-хазяїна. Глитай виформовувався у нас, як знаєм, вже до реформи 1861 року. Реформа 1861 року надзвичайно зміцнила це формування „хазяїна". Градації підчас викупних операцій становили перший прояв цього зміцнення. Хазяїнові-глитаєві дісталася тоді

краща земля та обійшлася куди дешевше, ніж його односельцям. За реформою 1861 року пішло земельне розмежування. Воно й дало глитаєві змогу ще більш виділитися серед сільської громади. Через усякі бо митарства та крутійства до первісного наділу 1861 року глитаєві „дорізували" тепер межові комісії з вільного громадського фонду по кілька, ба навіть по кільканадцять десятин. Оцей-то глитай і собі продовжував поневолювати незаможницькі шари сільського населення, поневолювати не гірше за поміщика. Відробітки, здавання з других рук незаможному селянству в оренду землі, лихва, оце й були основні засоби „мучительной экспроприации" селянства з боку глитая.

На ґрунті цих відносин селянська маса тонула в новому покрепаченні, пролетаризувалася на очах. Але разом із цим серед оцих відносин, серед змагань все-таки й самому „вийти в люди" ще більш мусила вона жити нестримною ненавистю супроти тих, що, маючи землю в руках, виводили її так часто на підневільного наймита. Разом з бажанням „вийти в люди" росло, таким чином, ще й змагання скинути з себе взагалі ярмо нової експлоатації. Відціля ще міцніш росло змагання селянства скасувати феодальну власність на землю, в першу чергу — вивласнити поміщика та його додаток — глитая; ще міцніш росло змагання до „чорного переділу", як засобу визволити себе з експлоатації. Відціля за цілий пореформовий період селянство так уперто й ждало свого „слушного часу", щоб довести спробу „київської козаччини" з 1855 року аж тепер до кінця.

Куди ж прямувало оце змагання? Воно йшло, як каже Ленін, туди, куди взагалі йде буржуазна революція в галузі хліборобства, а саме до „уничтожения помещичьих латифундий, уничтожения всех крепостнических и кабальных приемов эксплоатации, расширения свободного крестьянского землевладения".

Змагаючись у такий спосіб, селянство стало через те основою й до намагань розвязати й иншу суперечність пореформового ладу, суперечність між самодержавною диктатурою та буржуазно-демократичними сподіваннями. А до цього здавна, як знаємо, й змагала інтелігенція, представник буржуазії, буржуазного ладу. Вона (інтелігенція) і стала тепер одна за головного носія змагань до цього ладу та ще й за такого, що свої змагання звязав за одно з селянським питанням.

Що-правда, наша промислова буржуазія вже до реформи, як і тепер, залишалася осторонь цих змагань. Вихована під протекторатом торговельного капіталу та його агента — дворянського самодержавства, вона й тепер не наважувалася на політичний виступ супроти свого патрона, що цілком задовольняв її економічні інтереси. Її руські кола, на Україні зокрема, тягли в одну руч із дворянським самодержавством. Але ватажок буржуазних змагань і боротьби за визволення низів із феодальної експлоатації був все-таки конче потрібний, оскільки неминуче знову назрівала буржуазна революція, що її якраз висовувала дрібна буржуазія у своїх змаганнях проти поміщицько-глитайської експлоатації. За цього ватажка й стала через те тепер інтелігенція, надаючи й тепер питанню буржуазної революції та класової боротьби експлоатованих мас характеру дрібнобуржуазного хлопоманства, прикрашуючи свої гасла, як і раніше, подекуди утопічно-комуністичною вивіскою. Політичний лад став бо такий, що неминуче мусив висунути саму інтелігенцію, як речника буржуазної революції. Він і висунув її, як політично найпригноблелішу від цього ладу частину всього громадянства, що його пригнічували політичні суперечності пореформової доби.

Революційна інтелігенція 50 років, як це ми бачили вже на наших хлопоманах, спершу начеб-то й пішла була у своїй масі на компроміс із самодержавством, закинула початкові свої плани політичної революції, захопившись опортунізмом реформатських сподівань. Але щойно реформа почала виявлятися у властивому своєму змісті, щойно перші прокотилися селянські протести проти цієї нової неволі, почали відразу відходити найвразливіші на нову реакцію інтелігентські кола, почали відходити на старі революційні позиції. Вже всеросійська організація „Землі і Волі", що її засновано 1862 року, і заклик Чернишевського та Герцена до молоди йти пропагувати в народ, були оці перші сигнали загального відвороту інтелігенції від угодовства. А поворот радикальної інтелігенції на старі революційні позиції був неминучий. Маневр бо дворянства — згода торговельного капіталу на конституцію — зараз же на другий день після реформи скінчивсь, а з ними геть зразу кудись поділись і ці, начеб-то ліберальні настрої нашого дворянства, що були напередодні реформи.

Постріл студента Каракозова в Олександра II 1866 року став тільки за нагоду повернути реакцію. Почалася вона, само собою, на полі освіти. Вже 26 травня 1867 року уряд був дав окремі урядові правила для університетів, що мали за своє завдання припиняти інтелігентське вільнодумство вже на шкільній лаві, особливо обмеживши доступ в університет недворянським елементам. Але реакція не обмежилась однією школою. Увесь

самодержавний апарат був мобілізований після 1866 року до боротьби з вільнодумством, хоч би де й у якій формі його виявлялося. Питання суворої цензури, як засобу перевиховати публічні настрої у пресі, поставив був міністр внутрішніх справ Валуєв на суворі самовільно-поліційні рейки. Одночасно вкорочено постільки сильно й права земства, що це вкорочення ставило фактичне скасування й цієї незначної земської конституції.

Наколи так розходилася реакційна оргія взагалі в Росії, то на Україні вона подвоїла свою репресивну політику. На Україні бо, крім такої течії, як нігілізм, що з'явивсь у той час у громадській думці й поведенції, як заперечення цілого старого побуту й старого ладу, була ще одна загроза, не менш небезпечна для реакції, ніж „західньо-европейські язви". Це був уже цей відомий нам український „сепаратизм". Щоб вирвати з корінням цей „сепаратизм", Олександер II ще раз 17 травня 1876 року „высочайше повелеть соизволил", щоб „не допускать ввоза в пределы империи без особого на то разрешения главного управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых на малорусском языке", щоб „печатание и издание в империи оригинальных произведений на том же наречии воспретить" та щоб „воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатание на таковом текста к музыкальным нотам".

§ 43. *Підсилення революційного руху.* Що ж за причини були в основі цього підсилення реакції на Україні?

Ми вже вказали вище, що так звані ліберальні настрої владної класи підчас реформи були тільки маневр її, щоб урятуватися перед загрозою революції, що нависла напередодні реформи. Коли ж ця загроза минула після 1863 року, реакція повернула знову назад, щоб за старою практикою боротися з усяким вільнодумством, зокрема боротися на Україні з її автономницькими змаганнями. Але тут ще инші були причини, що зневолили цю самодержавну реакцію підсилити, подвоїти свої заходи у боротьбі з усяким вільнодумством. Деякі з цих причин ми вже знаємо; це ріст нового незадоволення серед селянства проти нового поневолення селянської маси і чергова поява українського націоналізму.

За нову причину було те, що на коні тогочасного громадського руху почала виступати робітнича класа з власною програмою. Про те, за яку загрозу ставала ця робітнича класа для тогочасного ладу, скажемо згодом. Але тут доведеться все-таки згадати про те, що ця загроза мусила бути дуже велика, якщо

владна класа так уперто стала боротися проти західньо-европейської „язви пролетаризації". Вже бо тоді самодержавство вжило рішучих поліційних заходів супроти всякої пропаганди серед пролетарської класи, а заходи ці мусили бути негайні, якщо зважити, що ця нова класа, класа робітнича, почала не тільки страйкувати, але й складати власну програму революційної боротьби. Те, що в Одесі виросла вже 1875 року готова політична робітнича організація — „Южно-Російський Союз" — уже це одно показує нам, якою загрозою ставала ця нова громадська класа для поміщицького ладу. А тут іще почалися грізні робітничі заколоти, як, приміром, у Харкові 1872 року, в Юзівці 1875 року, в Одесі 1878 року та в Києві 1879 року. Названі страйки й заколоти мали не тільки суто економічний, але й політичний характер. А вже виразно політичний характер мав голосний у ті часи і вельми бурхливий харківський заколот 1872 року, що, відбуваючися організовано протягом трьох день великодня, розгромив харківську поліцію, та не поступився навіть перед військовою силою харківського гарнізону.

Важливу причину, нарешті, становило й те, що поруч цих перших робітничих заколотів (незабаром за ними широкою хвилею розлилися нові) хвилюватися почала також і інтелігенція, перш за все — студентство. Угодовство з часів реформи тієї інтелігенції минулося зараз же на другий день після реформи: замість нього росла тепер нова опозиція проти самодержавного режиму. Ця опозиція довела, між иншим, до того, що майже одночасно з першими робітничими страйками в Одесі вибухли весною 1871 року заколоти й серед студентів Новоросійського університету. Заколотами цими керував відомий згодом народоволець, тоді ще студент III курсу юридичного факультету, Желябов. Року 1875 весною виникло сильне політичне хвилювання й серед студентів київського університету, що повторилося 1878 року. Через рік вибухли в місяці листопаді заколоти студентства на ґрунті сутичок між професурою і студентством одночасно і в харківському університеті і в харківському ветеринарному інституті. Підчас заколотів справа дійшла до сутичок з військом, що йому студенти не схотіли скоритися. Харківські заколоти були вельми бурхливі й тривали майже тиждень.

Одночасно з цим уже в перших виступах опозиції інтелігенції проти самодержавного режиму виявляються спроби організувати боротьбу з тодішнім режимом. Як уже знаємо, 1862 року засновано нову організацію „Земля и Воля". Де-далі з'являються ще й инші організації подібного характеру. Студентство в першу чергу давало

почин таким політичним організаціям. Першим почином для таких політичних організацій з'являються такі організації, як студентські каси взаємодопомоги, що звичайно об'єднували коло себе найопозиційніше настроєне студентство. В одеському університеті заснування студентської каси взаємодопомоги припало вже на 1866 рік. Разом із цим інтелігенція, в першу чергу молодь, береться пильно вивчати справу революційної боротьби. Праці західньо-европейських соціялістів, роботи Чернишевського, Герцена, Лаврова, Бакуніна, поеми Шевченкові, революційні відозви 60 років — все це стало за насущний хліб тогочасної молоди на Україні. Організація Першого Інтернаціоналу та Паризька Комуна вливала своїми гаслами безконечні надії в серця молодих непримиренців з тогочасним режимом. І що дужче ріс реакційний режим, то глибше й ширше захоплювали ці гасла тогочасну молодь.

З другого боку, наростання скрізь революційної хвилі, а з нею й революційної діяльности, безперечно, штовхало реакцію що-раз дужче утискувати громадянство. Надто боротьба з національним рухом на Україні штовхала чорносотенну реакцію станути з усіма своїми засобами проти суспільства. Вже участь цього руху в підготовлюванні повстання 1863 року призвела до того, що навіть руські слов'янофіли, і ті стали закликати руське суспільство взагалі до протидії цьому рухові. „Негарно мається в нашій Україні,— писав один із них, Аксаков.— Селянство незадоволене, і це вдвоє, вчетверо нас ображає. Як же це можливо? Як же це сталося? Хто цьому винен? Як могло православне, вірне Русі і руському цареві селянство руське бунтуватися? Що нам робити? На Волині!— ось що нам треба! Треба всім, що мають крихітку вільного часу, в кого ще живе руське почування та руський сором, спішити на Волинь, на Поділля, на Київщину, зайняти посади мирових посередників і відновити братерську спілку, воскресити віру в руське ім'я. Треба розбудити дрімаюче руське туземне, хоч і немноголюдне, громадянство, треба зберегти народ од поляків та од недостойних руських діячів, від їхньої облудної інтриги,— тоді оживленому руському серцю не страшні будуть галицькі зграї, ані замисли ополячених туземців".

Але новий похід русифікації на Україну, що пішла в самі низи, не стримав у нас національного руху, а ще й зміцнив його. Недаром читаємо в офіційному звідомленні за той час, що „идеи сепаратизма, идеи автономии Украины, которые занимали пылкие головы с 1856 года по 1861, теперь обнаружились с особенной силой", що „идея сепаратизма послужила основой для

распространения революционного движения, которое отличалось крайним упорством, тем более что поле деятельности для украинских анархистских банд было обширно и плодоносно среди зажиточного населения, в богатой стране и в центре значительной массы рабочего люда, населявшего многочисленные фабрики и заводы этого края".

Реакція остільки стала докучати українському рухові, що в опозицію до уряду стали навіть такі люди, як Антонович, що року 1862 зрікалися революційного руху взагалі. І вони тепер революціонізували своє аполітичне культурництво, і вони тепер за молоддю похитнулися на своїх аполітичних позиціях, що їх зайняли вони в київській „Громаді", почииаючи з 1862 року. Всі вони тепер, як доносив один із провокаторів, „люди з дуже високим громадським положенням, хоч сами й не пропагують, але співчувають цілому революційному рухові та завжди готові помагати йому як засобами, так і своїми силами розумовими, звязками й протекцією... Всі вони визнають неминучість революції, що без неї нічого гарного бути не може... Всі вони через те, що люблять свою Україну більше, ніж Росію, то й помагають перед усім тим, що пропагують на Україні та ще й малоруською мовою".

Проти оцього-то національного руху українського, що ховався й собі за революційні гасла, і пішло зміцнення реакції. Пішло воно не тільки по всій Подніпрянщині, але почало також протискуватись і за кордон, у Галичину, що з нею цей рух був у звязку. По той бік бо Збруча, в Галичині, в той час одбувався такий самий процес, як і по цей бік Збруча. І там, у Галичині, по скасуванні панщини 15 травня 1848 року селянство не визволилось остаточно з феодальних утисків дідичів. І там вони налягали на нього не тільки непосильно оподатковуючи, але й придушуючи цілком селянську посілість на вузеньких смугах, без вигону й палива та заїдали лихварством і пропінацією, ц.-т. виключним правом продукувати й продавати горілку. І там, як і на Подніпрянщині, відбувався той самий процес класової боротьби на селі та виникали такі самі змагання класових відносин, як і по цей бік Збруча, одночасно набуваючи національного характеру.

Була в тому одна тільки ріжниця, що на Подніпрянщині ці класові відносини розвивалися в умовах самодержавної реакції, а на Подністрянщині — в умовах куцої конституції з 1863 року та австрійського парламентаризму. І там, як і тут, виключно сама інтелігенція ставала за носія буржуазних змагань селянства з тією

ріжницею, що в Галичині за цього носія було ще й попівство; воно й собі ставало подекуди за одно з селянством до лав опозиції проти владної класи, тоді як на Подніпрянщині воно цілком стало за знаряддя поміщицької реакції. І там, на Подністрянщині, і тут, на Подніпрянщині, цей інтелігент — представник національного дрібного капіталу — з жахом дивився, як цей національний капітал стогнав під ярмом все ще феодальної експлоатації, як він важко боровся за своє визволення, разом з цим і пролетаризувався, загрожуючи що-раз більше порідити свою масу. І там, і тут український інтелігент шукав усіх можливих засобів, щоб урятувати його від жахної для нього пролетаризації, бо для нього ця пролетаризація була не процес формування робітничої класи, а народження нужди й босяцтва, злиднів та еміграції. І там, як і тут, шукав він цих засобів, щоб організувати трудові артілі, хліборобські общини, шукав їх, нарешті, у славетному „чорному переділі", на „трудових началах", об'єднуючи, таким чином, і там своє розуміння політичної буржуазної революції з революцією економічною в сільському господарстві.

Проти цього-то національного руху в Галичині руське самодержавство й почало шукати стежок, щоб наступити на нього. Такою стежкою й було утворення в Галичині москвофільської партії проти народницької — націоналістичної. А треба знати, що до 1866 року за незначними винятками, вся галицька інтелігенція йшла під українським національним прапором в ім'я проголошених уже 1848 року „інтересів 15-мільйонового українського населення". Тепер вона наявно розкололася. Під впливом руської пропаганди та ще й на ґрунті повороту до реакції почався цей розкол в Австрії. Одно її крило, так звані „старорусини", праве крило, вже 1866 р. оголосило окрему декларацію, що її склав редактор „Слова" Дідицький, Наумович і ще дехто і що нею відмахнулося воно зразу од своїх дотеперішніх українофільських тенденцій в ім'я єдиної руської нації від Карпат до Уралу. Тепер оці так звані „старорусини" галицькі вже наявно стали за політичну москвофільську партію в противагу галицьким „народовцям" українофілам і на слов'янському з'їзді у Празі 1868 року вони ще раз про це прилюдно заявили. Оцю-то партію москвофілів і використовувала тепер руська реакція проти українського „сепаратизму" по той і по цей бік Збруча. Само собою розуміється, що й ця політика руського самодержавства загострювала становище на Україні та сприяла ще більше зростати революційній думці взагалі та зокрема революційному українському націоналізмові.

§ 44. *Народницькі ідеали й ходіння в народ.* Серед отаких умов формувалося цей оновлений революційний світогляд, що, прагнучи до буржуазної революції, виростав серед українських радикальних кіл того часу на ідею народницького соціялізму й народницької революції, виростав на ідею, що мала свій корінь у тогочасних економічних змаганнях селянства та політичних ідеалах інтелігенції. Український національний рух, що й собі спирався на ці змагання та ідеали, став за невідділиму частину цього світогляду у нас на Україні.

Організовувати на Україні нові революційні гуртки під гаслом народництва почали вже наприкінці 60 років. Це була спроба радикальної молоди оновити дореформові революційні гасла, що їх до реформи 1861 року довершено в українському хлопоманстві. За революційними гаслами Чернишевського, Герцена, Бакуніна йшло ще оновлення. На початку 70 років ми мали на Україні вже чимало таких гуртків, що ці гасла поклали в основу свого світогляду, вважаючи, що ціла Росія не потребує свого розвитку через капіталізм, а що вона силою самої селянської стихії перейде безпосередньо на соціялізм та ще й соціялізм селянський, обминаючи тим самим і формування робітничої класи, і пролетарську революцію. Працю свою що до здійснення цього селянського соціялізму, ці гуртки провадили спершу так, що пропагували цей соціялізм поки-що серед інтелігенції, робітництва, проповідуючи своєрідність історичного розвитку Росії та України й неминучість цього своєрідного соціялізму в цих умовах. А цих гуртків, як сказано, було чимало в нас уже в той час. Центральне місце серед них посідали київська та одеська групи, обидві найстаріші, обидві найчисленніші; складені вони були на зразок петроградського революційного гуртка Чайківського й сами через це вважали себе за чайківців. Вже на початку 70 років гору в їхній праці почав брати, однак, не мирно пропагандистський, а бунтарський, до того ж виключно селянський, ухил, як його проповідував Бакунін. Його й прийняли на своїй нараді в Воронежі 1873 року так руські як і українські народники в основу своєї пропаганди. Не хто, як сам Крапоткін узявся вкладати навіть у програму цю ідею, що ставила собі завдання — не тільки пропагувати серед мас оцей своєрідний народницький соціялізм, але ще й агітувати за його здійснення, агітувати за політичну революцію цих мас в ім'я цього соціялізму.

„По нашему убеждению", писав Крапоткін: „осуществление этого идеала,— ц.-т. селянського соціялізму,— должно совершиться

путем социальной революции. При этом мы вовсе не ласкаем себя надеждой, что с первой революцией идеал осуществится во всей полноте; мы убеждены даже, что для осуществления равенства, как мы себе рисуем, потребуется еще много лет, много частных, может быть даже общих, взрывов. Но мы убеждены, что, чем полнее будут поставлены требования масс с самой первой революции, тем более будет дезорганизовано тех сил и отношений, которыми держится теперь общественный и государственный быт, тем мирнее будут последующие перевороты, тем скорее будут следовать друг за другом крупные усовершенствования в отношениях людей. Поэтому нашей целью должно будет — употребить свои силы на то, чтобы ускорить этот взрыв".

Що-правда, не всі народники приймали оцю програму Крапоткіна: було чимало й таких, що поділяли погляд Лаврова, що він його викладав в органі „Вперед" і що заперечував політичну пропаганду за політичну революцію, як за виключний засіб здійснити селянський соціялізм. Лавров вважав за нісенітницю те, щоб „ходить по деревням, сеять на ходу мысль о необходимости восстания, производить мимолетное впечатление, что человек находится в таком положении, при котором его слушают". Він вважав за єдине завдання пропагувати спершу організацію общинних начал у сільському виробництві, розвивати їх, а політичний лад, на його думку, вже сам собою здійсниться з оцим економічним розвитком сільської общини. Але більшість українських народників все-таки йшла за „бакуністами", а не за „лавристами".

Найвидатніші діячі того часу серед українських народників-„бунтарів" були такі, як Аксельрод, Мокрієвич, Дейч, Судзиловський, Стефанович, М. Ковалевська, Лур'є, Засулич, Бохановський, С. Синегуб, Брешковська, Желябов, Волховський, С. Чудновський, брати Жебуньови і ще дехто. Серед них, безперечно, перед вели кияни. Київська „комуна", заснована 1873 року, безперечно, була „штаб-кватира" тогочасного народницького руху на Україні, що намагалася щільно об'єднати народницькі гуртки що до своєї діяльности. Об'єднання таке подекуди й наступило на київській нараді 1873 року, залишивши київську „комуну" за центр цієї масової пропаганди в народ, що почалася після 1873 року.

Оця-то зфедералізована радше, ніж централізована організація народників пропаганди селянського соціялізму й селянської революції пішла після 1873 року нестриманим шляхом. Поволжя й Подоння — з одного, Україна — з другого боку — основні райони цієї пропаганди. Зокрема закипіло на Україні. Народники роз'їхалися тепер по всій Україні: хто в Харків, хто в Катеринослав, хто в Одесу. Почала прибувати сюди ще й сила-силенна нових пропагандистів, що вертала на Україну з петроградського технологічного інституту, з петроградської військово-медичної академії та з московської петровської сільсько-господарської академії. Весна 1874 року принесла найвищу за всі часи хвилю революційно-пропагандистського руху. Гуртки самоосвіти зразу припинено і все кинулося — хто на завод готувати нових пропагандистів, хто на село, агітувати за революцію. „Хождение в народ" захопило майже всю тогочасну університетську молодь. Разіновщина на Поволжі, гайдамаччина на Україні — безпосереднє гасло цієї революційної пропаганди, що намагалася відсвіжити старі революційні спомини. Суперечки між бакунінцями-бунтарями та лавристами-пропагандистами за шляхи до соціялізму начеб-то зникли: всі однаково стали тепер „бунтарями" в надії здійснення завтрішньої селянської революції й завтрішнього селянського соціялізму. Захоплення селянином та його інтересами серед тогочасної революційної інтелігенції виросло до нечуваних розмірів. Всі захоплені були одним: що за гаслами інтелігенції ось-ось і здійметься народня революція за соціялізм. Всім здавалося, що для цього все готово, що треба тільки принагідно кинути на село декілька гарячих промов, прочитати одну-дві книжки сільським парубкам — і загальною революцією розіллється море селянських бунтів, підійметься вроджена селянству стихія та затопить і царя, і жандармів, і поміщиків. Навіть через дітей у школі намагалися пропагандисти ширити переконання про неминучість революції.

Але ця, здебільша „летюча", пропаганда соціяльної та політичної революції, що й організовувала її, а не тільки проповідувала, недовго могла скрити себе безслідно перед оком жандармерії. Самодержавний уряд, що його ця пропаганда налякала, виділив у „III отделении" окрему комісію під головуванням полковника жандармського корпусу Сльозкіна, якому й доручено вислідити всі шляхи революційної пропаганди та викрити пропагандистів. А вчинити це було легко. Організація пропаганди остільки була масова, остільки неконспіративна, що нетрудно було натрапити на її сліди. Зараз же й було її викрито. Тепер наступили масові арешти. В тюрми закинуто близько тисячі пропагандистів. Почалося довге слідство. Над арештованими назначено врешті суд, що тривав од 18 жовтня 1877 року до 23 січня 1878 року. На лаву обвинувачених посаджено, однак, тільки 193 найзавзятіших агітаторів. З них 90 суд був виправдав, але покарав адміністративним порядком.

Отже, перший етап нової народницької пропаганди скінчився першою невдачею, першим розчаруванням народників. Гасла соціялізму, що їх несли пропагандисти в селянські оселі вкупі з пропагандою революції, остільки були для селянської маси ще незрозумілі, остільки далекі й чужі, як і самий заклик до поголовного селянського бунту, до поголовної селянської революції. Селянин, хоч і готовий був іти на цю революцію, але не сам, але не перший. Він хоч і бунтувався проти поміщика й кулака, хоч і нарікав на владу, иноді й на самого царя, але на політичний бунт не збирався, а волів ждати, аж поки инші підуть раніш. Про соціялізм, про общину він на Україні й думати не збирався. В його інтересах було, справді, захопити в поміщика землю, він з усієї сили готовий був підтримати всякого, хто б цю землю в поміщика відбирав, але він заразом думав не про соціялізм, а про розподіл цієї землі проміж себе, про підсилення поміщицькою землею власного господарства. Коли йшла мова про податки, про рекрутів, про зловживання, про селянську нужду, він радо слухав пропагандистів, він ще більш радо слухав їхніх принагідних розмов про відібрання поміщикам та глитаям землі, але коли доходило до того, що все має бути спільне, що земля буде спільна і спільне виробництво, він одвертався від пропагандиста, бо це не вкладалось у його голові, бо це заперечувало вимоги його власних виробничих планів і сподівань, сподівань дрібного землевласника. Через це пропаганда завзятого „хлопомана“ з книжками в ранці, в селянському одязі, з якого на всі боки визирав „панич із города“, падала безслідно в селі, як зерна на сухий камінь. А тимчасом чуйне око жандармерії та поліції, що стежила за цим „паничем із города“ пильно, одного за одним нараз почало виловлювати та саджати в тюрму.

Всю утопічність народницького „хождения в народ“ стали відчувати й сами учасники цього „хождения“. Тож переглянути дотеперішню свою тактику доводилося їм неминуче, неминуче треба було скерувати її на реальніші рейки, ближче до реальної дійсности, подалі від широких слів. Тепер уже очевидно було, що випадковими словами, хоч би які вони були гарячі, нічого не вдієш, що треба провести в низи ще й сталу організацію бойової стихії, більш об'єднатися з тією стихією, більше підійти до щоденних потреб селянства, замість того, щоб кидати загальні й незрозумілі цій стихії фрази.

§ 45. *Заходи біля організації народницької революції.* Таке стали відчувати в той час майже всі учасники „хождения в народ“.

Але висновки неоднакові всі робили. Лавристи-пропагандисти все ще вважали за доцільне ще більше замкнутися тепер у самій сумирній пропаганді, ц.-т. всю працю повести на шлях ступневого освідомлення мас що до селянського соціялізму, цілком одкидаючи гасла політичної боротьби за „народню революцію“ знизу. Зате „бунтарі“, навпаки, ще стали певніші того, щоб з новим досвідом перейти виключно на шлях політичної боротьби за цю „народню революцію“. І коли лавристи-пропагандисти стояли на цьому, що через розвиток общинних начал прийде й сама революція та соціялізм і що на ці начала перш за все треба скерувати всю свою працю, то бакуністи-бунтарі міркували навпаки — що тільки через організацію революції політичної можна буде здійснювати сподіваний соціялізм.

Прихильників останнього погляду набралося чимало. Вони й заснували згодом вкупі з руськими народниками-революціонерами 1878 року всеросійську партію „Земля и Воля“, що мала керувати пропагандою й організацією селянського повстання.

Підчас того, як точилися суперечки за нову програму й тактику, революційна пропаганда мимохіть знову пішла в селянські маси. Знову почали з'являтись у нас гуртки революційної молоди, знову мандрувало на Дін, на Волгу, на Подніпров'я що-раз більше революціонерів. Але тепер вони йшли вже на поселення, маючи на увазі вже не саму пропаганду соціялізму й революції, а організацію бойових дружин для політичної революції. Русько-турецька війна 1877 року утворювала вельми сприятливі умови для нової пропаганди, що цим разом вибрала за свій засіб не „ходіння в народ“, а „поселення“ і власну ініціятиву до політичної боротьби, переплітаючи її щільно з економічними інтересами селянства.

До революційного поселювання перша взялася „київська комуна“ — гурток таких бунтарів-народників, як Стефанович, Дейч, Бохановський, Малавський, С. Чубаров, І. Давиденко, П. Левченко то-що. Київські бунтарі вирішили, що якраз тепер настав момент підготувати повстання серед селянства. Стефанович, він же Дмитро Найда, керував безпосередньо цією організацією.

Повстання це мали почати ніби-то за наказом самого царя. Чигиринщина стала за осередок, де скупчилась уся ця пропаганда. Стефанович, мавши довір'я селян, ходив ніби-то навіть „ходоком“ до царя за цим наказом, що його поширював серед селян як доручення царя організувати бойові дружини, щоб боротися з панами. За цим наказом ніби-то самого царя й стали рости „тайні

дружини", складалося списки й тих, що їх, як гнобителів, заздалегідь призначалося для недалекого „народнього суду". Змова про повстання росла на очах. Малий випадок, однак, попсував усю справу. Двоє селян-дружинників із села Адамівки влітку 1877 року поїхали в Київ з матеріялами шукати свого „комісара"; тут їх і захоплено, разом з цими паперами. Тепер почалися нові масові арешти, призначено суд для розбору змови. Керовники змови врятувались, однак, від суду. Фроленко, що поступив у тюрму за доглядача, визволив своїх товаришів — Стефановича, Дейча й Бохановського; инші врятувалися, втікши ще до арешту.

За такі й подібні засоби пропаганди й боротьби стали братися тепер народники-бунтарі. І не одна тільки київська „комуна" збиралася робити в такий спосіб селянську політичну революцію. Таких заходів, хоч і з меншим успіхом, було чимало на Україні того часу.

За такі заходи бралася, приміром, організація Лизогуба на Одещині. Лизогуб, сам чернігівський магнат, цілий свій маєток віддав на цю справу, ставши сам на чолі одеської революційної організації. Він за допомогою кубанського козака Попка намірявся поширити свою пропаганду і на Кубань, і на Дін, плануючи, що „коли вже все буде готове до бунту", то „они снарядят царский поезд: один из них будет изображать великого князя, сына государя, а другие — его свиту, что все будет декорировано с эффектом. Поезд будет тогда призывать народ к бунту против дворян и чиновников, через которых государь ничего не может сделать, и, таким образом, собирать из каждого села отряды крестьян". До пропаганди вживано надто не тільки підроблені царські грамоти, але й кобзарів, складано на старий лад історичні пісні. Київська „комуна" та лизогубівська група поширювала чимало таких пісень, що їх складали самі революціонери.

Але хоч ця праця була й не даремна, та даремні були її зусилля підняти революцію. Даремні були й заходи поставити план чигиринської змови за загальноукраїнське завдання, що його обміркував харківський з'їзд народників 1877 року на Основі. Виявилося, що самою агітацією та ще й обманом селянства на революцію не піднімеш, якщо немає такої класи, щоб цю революцію взяла на свої плечі. А такої класи, як знаємо, ще не було. Буржуазія бо сиділа за пазухою поміщицького самодержавства, а пролетаріят був іще занадто кволий на таку справу.

§ 46. *„Народня воля" і політичний терор.* Що чигиринську змову бунтарську провалено, це охолодило надії на селянську

революцію навіть у найзапекліших бунтарів, хоч пропаганда за політичну революцію все-таки не вгавала. Але в цій пропаганді не стало вже тієї селянської романтики, що була дотепер. Зневір'я в селянську революцію що-раз більше насувалося хмарою на діяльність революціонерів-народників. Серед народників, що й так дотепер поділялися на бунтарів та пропагандистів, ще більше став помітний розкол з приводу думок про дальший напрямок революційної діяльности. Бо коли одні все ще стояли за мирну пропаганду соціялізму, то другі, навпаки, пропонували цілком залишити навіть пропаганду революції, а самим братися до терору проти уряду. Де-далі й сами „бунтарі" почали ділитися на пропагандистів і терористів, але й ті що-раз більше розходилися між собою. Ці розходження, між иншим, і ударемнили харківський з'їзд народників на Основі 1877 року. Через це не дав нічого й київський всеросійський з'їзд 1878 року, що на ньому мали розвязати остаточно питання і про організаційне об'єднання всіх революційних сил Росії для боротьби із самодержавством. Організована 1878 року „Земля і Воля", що намагалася взяти на себе ролю об'єднавчого центру в революційному русі, почала сама розколюватись. А тимчасом самодержавна реакція що-раз більше наступала з утисками на народницький рух. Тюрми й каторгу переповняли арештовані й засуджені. Рідшали лави великої народницької армії.

Очевидно, що серед таких умов не могло бути й мови про старе народницьке захоплення загально-селянською революцією.

І коли серед цього зневір'я одні повертали на шлях старої пропаганди, за вказівками Лаврова, инші, радикальніші, непримиренніші, одчайдушніші, йшли далі з одчаю в бій. Але замість свого гасла „селянської революції" вони що-раз дужче стали висувати гасло політичного терору проти окремих представників влади, що мав, на їхню думку, сколихнути суспільство та заразом начеб-то отямити реакцію в її поході на громадське життя.

Перша пішла на новий шлях боротьби В. Засулич, що 24 січня 1878 року стріляла в царського дорадника Трепова. Суд виправдав її. Одночасно 30 січня 1878 року в Одесі Ковальський, коли жандари ревізували його кватиру, вчинив їм збройний опір. Військовий суд присудив Ковальського до повішення. 23 лютого 1878 року В. Осинський намагається з Івичовичем убити прокурора київського — Котляревського; 25 травня Попко в Києві вбиває жандармського офіцера Мезенцева. Так почато у нас терор.

Вже перший успіх терористів знову наелектризував декого з упалих духом. Це й зневолило бунтарський актив приступити до організації терору. Вже в місяці лютому 1878 року на нараді в Києві, що в ній узяли участь: Осинський, Попко, Івичович, Фроленко, Мокрієвич, Чубаров та Давиденко, вирішено організувати з себе „Виконавчий Комітет". Він мав планувати загальний терор, а заразом став за орган тієї „соціял-демократичної" партії, що її мав заснувати скликаний на грудень 1878 року до Києва з'їзд народників усіх напрямків. Хоч партії такої ще не було, але „Виконавчий Комітет" від імени тієї партії відразу після тієї наради почав організовувати терористичні акти.

Уряд вельми налякався перших терористичних виступів революціонерів-народників. Почалася ще більша реакція. Наказом з 9 серпня 1878 року наказувано „подчинить временно дела о таких преступлениях ведению военных судов с применением наказаний, установленных военно-уголовными законами для военного времени". Але у відповідь на цей „именной указ" терор на Україні забуяв ще більше. „Смерть за смерть", як писав Кравчинський з нагоди вбивства Мезенцева, стало за гасло цього терору.

Терористи, захоплені змовницькою війною з органами уряду, готові були тепер іти на згоду з усіма, щоб мати спільника в цій боротьбі. Ставши виключно на шлях політичної боротьби за політичну волю, за знищення поліційної держави, вони навіть стали забувати про свої гасла соціяльного перевороту, одсуваючи його в далеке майбутнє. Під гаслом виключно політичного терору намагалися вони організувати, як казали, „соціял-демократичну партію". Під цим гаслом вони врешті й організували партію „Народная Воля", засновану на з'їзді в Липецьку 1879 року. Під цим гаслом, нарешті, і вбито Олександра II в березні місяці 1881 року; виконали це Желябов, Рисаков, Перовська, Гриневецький, Кібальчич, Гельфман і Богданович.

Заради цього гасла більшість їх на Україні й занехаяла тепер національне питання, що такою широкою хвилею покотилося в народницькій пропаґанді другої половини 70 років, з нагоди русько-турецької війни, яка за словами Мокрієвича, „была важнейшей причиной, пробуждавшей среди революционеров течение в пользу политического освобождения". Один за одним відмовлялися тепер народники-революціонери від свого українського націоналізму в ім'я політичної боротьби. Вони відмовлялися тепер так само, як свого часу революціонери 60 років одмахувалися в ім'я українського націоналізму од гасел політичної боротьби.

І як колись українські революціонери, одходячи від своїх позицій, 1862 року писали свій незабутній „Отзыв из Киева", виправдуючи свій зворіт, так і тепер дехто з їхніх нащадків, одмовляючись від українського націоналізму, словами свого ватажка Желябова з'ясовував перед суспільством свій новий напрямок: „Нас, убежденных автономистов,— писав од їхнього імени Желябов,— винят в централизме... Но можно ли в программу ближайших требований вносить такие, за которые нет реальной поддержки,— писав Желябов, натякаючи на невдачу пропаганди селянського повстання — а есть исступленные враги? Где наши фении, где наш Парнель?.. Таково положение вещей, что исходишь от реальних интересов крестьянства, признаешь его экономическое освобождение за существеннейшее благо, а ставишь ближайшей задачей требования политические; видишь спасение в распадении империи на автономные части, а требуешь учредительного собрания. Не велика заслуга перед отечеством аскета, хранителя общественного идеала. Мы по крайней мере предпочли быть мирянами".

Воно й не могло бути инакше. Як і в инших випадках, так і в цьому, селянське питання на Україні щільно звязувалося з національним питанням. Пропагуючи селянську революцію, народники неминуче ставали й українськими націоналістами, якщо не тільки українофілами. Зневіра в селянську революцію неминуче родила тепер ще зневіру і в усі ті національні гасла, що з ними звязувано народницьку пропаганду в ім'я цієї революції. Нова тактика в новій боротьбі вже не ставила вимог селянської революції, не ставила й національного гасла на порядок денний. А це й була причина, чому народовольці на Україні залишили його на той час, через що „предпочли быть мирянами", ніж „хранителями общественного идеала".

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ПОЧАТКИ РОБІТНИЧОГО РУХУ І КРИЗА НАРОДНИЦТВА

§ 47. *Основа народження пролетаріяту.* За провідну думку українського, як і взагалі російського народництва в його соціяльних і політичних міркуваннях було змагання здійснити в Росії та на Україні зокрема широкий демократичний лад. Але цей демократичний лад народництво наше сподівалося не инашке осягти, як через вимріяну федерацію общин, що мали базуватися на колективному володінні землею і знаряддям праці. Інтелігенція, як питома капіталістичному виробництву соціяльна група, склала й оформила на той час серед напівфеодальних відносин, цю народницьку мрію, склала й оформила її у своїх змаганнях за демократичний устрій, склала її в ім'я не тільки національних своїх гасел, а ще в ім'я загальноросійських демократичних вимог. Таким чином, на ділі народники ставали на шлях буржуазної революції, що її прикривали зверху ідеалом селянського соціялізму, сподіваючися обминути „мучительну путь“ західньо-европейського капіталізму.

Ці ідеали — мрії, що їх щільно об'єднувало між собою гасло „чорного переділу“ і „соціяльної революції“, і були за той двигун, що скерував народницьку ідеологію на такий утопічний ухил та затуляв їм очі на дійсний стан тогочасного історичного процесу. А цей процес якраз неминуче відбувався перед їхніми очима; неминуче й наперекір народникам розвивався якраз оцей капіталізм, що через нього народники сподівалися зразу перескочити у вимріяний комунізм. І як не заплющували на нього очі народники, він плив їм наперекір що-раз ширшою річкою, виростав що-раз більше за бурхливу хвилю й невмолимо будував що-раз сталіші для себе основи.

Що ж ознаменовувало цю капіталістичну течію серед нашої напівфеодальної країни, що її, за словами Плеханова, — „уже нельзя остановить, еще меньше можно высушить“?

Ми вже вказували на картину своєрідного росту капіталістичних основ у нашому господарстві серед феодального оточення. Але хоч який своєрідний був цей зріст, хоч як мляво розвивалась у нас капіталістична промисловість, проте вона поступала все вперед. Вона крок за кроком, що-раз то організувала нові кадри буржуазії так серед міського, як і сільського виробництва, вона викликала до життя одночасно і пролетаріят — робітничу класу. Оцей-то пролетаріят поруч буржуазії й собі ознаменовував появу капіталізму в нас. Породжував бо його, як і буржуазію, капіталізм, породжував його якраз з лав оцього селянства, що на нього стільки мали надій народники, коли починали боротьбу проти капіталізму, а на ділі за буржуазну революцію. Селянство, що на нього народники спирались у своїх соціяльних міркуваннях, не могло залишитись осторонь серед загального росту капіталізму. І він нестримно вдирався в саму гущу цього селянства та розвалював його наперекір тим, що шукали ліків на його капіталістичні „болячки“ в організації общинних начал за рецептом „трудового начала“ і „чорного переділу“. На ґрунті оцього розвалювання, на ґрунті оціеї диференціяції селянства й виростав у нас, хоч і в умовах млявого розвитку капіталістичної промисловости, пролетаріят. Недаром один із сучасників у 1870 роках із жахом писав про той недалекий вже час, коли, мовляв, ми будемо за свідків того, як перед нашими очима стане пролетаріят в европейському значінні цього слова, а ми питатимемо один одного, що це таке.

Було дві ступені, що по них ішов процес формування робітничої класи. Перша ступінь — це принагідне заробітчанство. Найманий робітник-заробітчанин, щільно звязаний з домашнім хліборобством, тільки принагідно й додатково продавав свою робочу силу. Він хоч подекуди й переводив своє заробітчанство на основний засіб свого прожитку, але воно все ще становило тільки додаток до цього селянського прожитку, через те наймит і не являвся ще постійним робітником, що цілком звязаний з найманою працею на чужому підприємстві. Друга ступінь, що продовжувала першу, це переміна принагідного й додаткового заробітчанства на професійне наймитство, де вже є виключний засіб прожитку з продажу робочої сили, хоч би навіть найпростішої справности. Корінь одного й другого явища — звичайно, зубожіння сільського виробника в умовах диференціяції, що постійно виділює з цілої селянської маси тих, які, втративши власні засоби виробництва, продають свою робочу силу на чуже підприємство.

Заробітчанство на Україні широкою хвилею йшло вже напередодні реформи. Тепер, після того, як розкрепачено селянство й його робочу силу, воно ще ширшою поплило течією, йдучи двома напрямками: промислово-хліборобським та промислово-фабричним. Наприкінці 1870 років у нас вже було вельми багацько такої робочої сили, що, втративши власні засоби праці, мусила мандрувати світ за очі шукати заробітку. Приміром, у Волинській губерні було на той час — 111.312 робочих одиниць, на Київщині 281.065, на Поділлі 258.082, на Харківщині 122 715, на Чернігівщині 572.379; всього було тоді біля 1.066.000 таких робочих одиниць, що не мали притулку на власному господарстві. Куди ж дівалася ця безробітна маса обезвласнених хліборобів? Мандрувала вона на заробітки, в першу чергу на сільсько-господарські промисли, мандрувала і в близький город на фабрику, на завод. Капіталізм, хоч як кволо поступався уперед, все-таки давав чимале пристановище цій заробітчанській робочій силі.

З цього-то заробітчанства й організувався ступнево сільсько-господарський пролетаріят — наймитство, йшов нестримний процес складання і фабрично-заводського робітництва. А це вже була друга ступінь складання робітничої класи. Капіталістичне підприємство й чинило це, вибираючи із загальної маси визволеної з власного підприємства робочої сили тих, що ставали тепер у нього за професіонала-наймита, ставали за професіонала-робітника.

Але було б помилково, коли б для вияснення джерела формування на Україні робітничої класи обмежитися тільки самим заробітчанством. Були ще й инші безпосередні переходи дрібного власника засобів виробництва, звичайно хлібороба на професіонала-робітника. Врешті, не тільки хліборобство, але й ремесла та кустарні промисли чимало давали людського матеріялу для безпосереднього формування робітничої класи. І в цій ділянці виробництва „самостійний“ виробник не спроможний був опертися капіталістичному розшаруванню. Кінець-кінцем і він обезвласнювався, залишав працю в себе дома й переходив, як звичайний найманий робітник, на фабрику.

§ 48. *Ріст пролетарської класи, як класи в собі.* Отаким-то чином виростала в нас нова класа — пролетаріят, як невідступне в добу капіталізму явище буржуазного розшарування. Економічна диференціяція, що творила в умовах капіталізму буржуазію, організувала на протилежному кінці ще й цю класу, що її появу народники змагалися силоміць втиснути назад у селянську масу, здійснюючи свої мрії що до селянського соціялізму. Вона росла

та поширювалася навіть скоріш, аніж росла й поширювалася буржуазія. Вже до реформи кількість на Україні цієї робітничої класи, не зважаючи на індустріяльно-фабричну відсталість України, порівняно з Росією, була значна. Вже тоді цей ріст виявлявся в нас у таких цифрах:

Губерні	Кількість робітників за роками			
	1825	1840	1853	1860
Волинська	4357	5777	3759	2750
Катеринославська з Таганрогщиною . . .	457	1857	1650	4372
Київщина	3164	10337	17981	32135
Полтавська.	1590	8405	6540	8835
Подільська	847	2396	3957	3407
Харківська	923	10742	10964	12120
Херсонська з Одесою .	662	3591	4792	5431
Чернігівська	2994	8139	12033	12257
Разом .	14994	51744	61176	81307

Реформа 1861 р. спочатку дещо припинила в цьому зрості, бо чимало робітників, одержавши землю, залишало фабрику. Але незабаром цей зріст швидко знову поступив уперед. Наприкінці 1870 років він виявився по окремих районах України в тому, що, не залічуючи сюди робітництво на панських маєтках, у шахтах Донбасу, на винницях та в ремесничих підприємствах, ми вже мали 108.066 тільки таких робітників, що працювали на одних фабриках, а саме:

У Волинській губ. . .	566 фабрик	8.272 робітників
Катеринославській . .	343 „	7.043 „
Київській	390 „	34.103 „
Полтавській	265 „	3.755 „
Одеському градонач. .	180 „	3.788 „
Херсонській губ. . .	138 „	2.541 „
Подільській „ . .	427 „	19.871 „
Харківській „ . .	464 „	16.795 „
Чернігівській „ . .	443 „	11.628 „
Разом на Україні .	3216 фабрик	108.766 робітників

у цілій Росії в той час на 19.723 фабриках працювало 603.031 робітників, тоді як у Польщі на 5.587 фабриках було 97.428 робітників.

Оці-то 108.066 фабричних робітників, хоч і геть не всі, і були у нас за основу нової класи, класи робітничої.

Але фабрично-промисловий пролетаріят ріс у нас не тільки кількістю, організуючи класу в собі. Він ріс також і своєю якістю, утворюючи всі умови, щоб стати за класу для себе. Дві були передумови для цього: перша — скупчення робітничої класи на великому машиновому виробництві, друга — остаточне відокремлення пролетаря від хліборобства. Як швидко йшло скупчення робітництва вже в ті часи, досить вказати, що в Одесі, приміром, в 1878 р. чавунно-ливарний і механічний завод „Рус. О-ва Пароходства и торговли“ мав 407 робітників, на фабриці Беліно-Фендріха працювало 413 робітників, Зедека і фон Вальда — 214, Гуліє Бланшарда — 252, в майстернях на „Большом вокзале“ — 1112 робітників та 691 кваліфікованих майстрів. У Херсоні на фабриці Ломперта працювало 201 робітник, у Фальц-Фейна — 350 робітників, у братів Генешіних — 300; в Бахмуті на заводі чавунно-виплавному Новоросійського Товариства працювало 2.180 робітників. В Києві, майстерні „О-ва Юго-Зап. дорог“, що його засновано 1870 р., рахували 1100 постійних робітників. На Волині така фабрика, як у Славуті власність акційного Товариства Лільпольт і К° мала постійних робітників 308. Близько тисячі робітників нарахувати можна у двох харківських паровозних фабриках, стільки майже у двох вагонових майстернях. На Луганському заводі чавунно-ливарному налічено 1006 робітників, на Бахмутському заводі рейкового виробництва, власности Новорос. О-ва, працювало 1.300 робітників, на заводі Пастухова коло Грушівки 800 робітників.

Оце скупчення робітництва й перемінювало принагідного робітника на фабриці що-раз більше на постійну робочу силу; воно ближче знайомило його з технікою машинового виробництва, а, з другого боку, що-раз більше відривало його від хліборобства, що-раз щільніше звязувало його з новою професією, прив'язуючи сталіше до свого підприємства. Народники 1870 років і цього не спостерігали. Для них навіть в цьому випадку професіонал-робітник не переставав бути все ще за хлібороба, він все ще в їхній уяві принагідно тільки шукав заробітку на фабриці, а в основі начеб-то все-таки залишався давнім хліборобом із навиками дрібного власника.

Тимчасом це відокремлювання робітника від хліборобства йшло на очах. В бахмутському повіті на 5.150 робітників, що працювали на 33 кам'яновугільних шахтах, 40,1% жило на шахтах постійно, а 59,9% приходило на працю тимчасово. З цього числа місцевих робітників було 63,3%, захожих — 36,7%. Зовсім без власного господарства було між ними 52,4%, а тих, що зберегли звязок із землею, 47,6%. На слов'яносербських шахтах таких робітників, що працювали перший рік, було 21%, таких, що працювали від п'яти до десяти років — 22% і тих, що працювали більше, як 20 років — 15%. Таким чином, відірваність од хліборобства наявно росла, наявно нищилося звязок з попереднім заняттям, з попереднім побутом, що-раз менше траплялося бачити таких, що все ще мали стосунки із давнім своїм гніздом.

Подекуди подібне, як не таке саме явище з появою робітничої класи бачимо і в Галичині в той саме час. Там бо, як і на Подніпрянщині, йшло так само розшарування патріярхального селянства, а одночасно і складання на протилежних полюсах буржуазії та пролетаріяту. І в Галичині, як і на землях російської України, спершу між феодальних пережитків, своєрідне народництво так москвофільське, як і народницьке, воно не добачало цього та по-своєму шукало засобів лікувати пролетаризацію населення. Але і в Галичині, починаючи вже з кінця 1840 років переважно в 1860 та 1870 роках, почався здвиг у бік розвитку робітничої класи. До цього вельми спричинилась організація гірничої промисловости, зокрема нафтової та земного воску. Вже в 1860 роках гірнича промисловість у Галичині дійшла значних, як на ті часи, розмірів. На її підприємствах вже тоді працювало 6.954 робітників. І коли на ґрунті галицької промислової спекуляції, незрівняно змальованої в таких оповіданнях Івана Франка, як „Борислав сміється“ то-що, виростала нахабна галицька буржуазія, ріс вкупі з нею на її підприємствах і промисловий пролетаріят, що в його лави широкою хвилею вливалася вся та голодна маса збезземелених хліборобів, яка не в силах була вдержатися на своїх крихітних господарствах. В 1870 роках число цього галицького пролетаріяту значно виросло: його можна рахувати у 1870 р. вже в кількості 111 066 робітників, з чого в одній східній половині Галичини було 71.345.

Правда, з цієї кількости галицького робітництва безперечно чимало працювало, як ремесницькі учні, підмайстри то-що. Але коли взяти навіть і це на увагу, то все-таки і ця кількість для такої країни, як Галичина з її 5.417.956 мешканцями в 1870 р.

порівняно з Подніпрянщиною, досить велика. Надто й концентрація пролетаріяту в Галичині недалеко відставала в ті часи од Придніпрянщини. Досить буде сказати, що один Львів нараховував в 1870 р. 8.614 робітників на своїх фабрично-промислових підприємствах. Що до окремих підприємств, то на двох залізничих майстернях (у Львові та Перемишлі) працювало вже 1867 р. по 282 робітників і то кваліфікованих, не вчисляючи сюди некваліфікованих чорноробочих, поденщиків то-що; на семи сукняних фабриках працювало 250 майстрів та 2.500 робітників, на двох тютюнових фабриках (Винники й Манастирська) в 1867 р. 1.630 робітників.

§ 49. *Перші прояви організації робітничої класи, яко класи для себе.* Як бачимо, розвиток капіталізму в пореформову добу спричиняв у нас не тільки сприятливі умови для росту робітничої класи, як „класи в собі", він ще й спричиняв умови для розвитку цієї робітничої класи на „класу для себе". Він бо утворював такі умови, що робітнича класа в нас ставала за ту класу, що заперечувала капіталістичне виробництво, але заперечувала на свій лад, не за народницькими мріями. Робітнича бо класа й собі стала складати небаром власні плани, як здійснити усуспільнене виробництво. Але це усуспільнення мало бути вже не через голову капіталізму, а після нього, після того, як він розів'ється до такого високого ступеня, що неминуче мусить відступити місце соціялізмові. Це усуспільнення виробництва мало статися тоді, як виросте достатньо робітнича класа, що й буде в змозі здійснити соціялістичну революцію.

Два явища капіталістичного виробництва, як каже Ленін, відограли в цьому розвитку робітничої класи свою творчу ролю; перше — це підвищення якости творчих сил, друге — це народження якраз у капіталізмі, а не патріярхальній селянській громаді зародків усуспільнення засобів праці. Що капіталізм спричинював не пониження якости творчих сил, а підвищував їх, про це й говорить не доводиться. Мотор та станок з руховою силою пари — ось гасло цього підвищення. Але якраз цей мотор і станок своїм скупченням на фабриці засобів виробництва й нищив питоме для сільського й ремесничого господарства роздрібнення виробництва. Саме він заступав старе виробництво для себе й найближчого кола споживачів на нове виробництво, виробництво для цілого суспільства. Саме він, таким чином, і організував колективне виробництво і через це й загострював суперечки між оцим колективним характером виробництва й індивідуальним характером його привласнення.

На суперечках цих і базувалося тепер основу для протиставлення робітничої класи, як носія цього колективного виробництва — буржуазії, як носію цього індивідуального привласнення. І що дужче ріс промисловий капіталізм, що більше здійснював колективне виробництво, то дужче ріс і носій цього виробництва, то дужче протиставляв він себе індивідуальному привласненню. З природи власного колективного виробництва на фабриці він і складав тепер свою програму вивласнення засобів виробництва з рук приватного їхнього власника та всебічного усуспільнення їх.

Зрозуміти цю історичну місію капіталізму що до творення передумов для майбутнього соціялізму не могли носії наших народницьких ідеалів. Її міг зрозуміти лише той, хто сам був за учасника цього колективного виробництва, та ще й за такого, що його висмоктувало індивідуальне привласнення. Її зрозуміти могла тільки робітнича класа, що являла собою окрему класу серед оцих суперечностей колективного виробництва з індивідуальним привласненням.

І наша робітнича класа справді стала розуміти оцю свою історичну місію. Що-правда, це розуміння не могло прийти зразу, а ступнево, з розвитком суперечностей між колективним виробництвом робітничої класи та індивідуальним привласненням буржуазії. Але скоро воно приходило, робітнича класа і ставала „класою для себе". Оце розуміння, инакше, усвідомлення робітничої класи у своїх історичних завданнях, почалося вже з боротьби цієї класи за поліпшення свого економічного становища. Справа самоохорони себе проти грубого визиску від капіталу й народжувала ці перші прояви того, що робітнича класа себе усвідомлювала. Заходи організованої самооборони, переливаючи себе деколи в бунтарську стихію, і були оцими першими проявами самоусвідомлення пролетаріяту, як класи для себе. Що дальше, то це освідомлення що-раз більше росло доки пролетарська класа не стала складати нову програму нового громадського виробництва, програму, оперту вже не на анархії спекулятивного виробництва, а на основах плановости цього виробництва.

Робітничі страйки — це найважливіший засіб та форма організованої робітничої боротьби з капіталістом на той час. Перші звістки про них маємо вже у першій половині XIX ст., одна з них каже нам саме про хвилювання робітників на Межигірській фаянсовій фабриці 1857 р. Хвилювання це почалося з приводу питання про робочий день. Робітники, змовившися між собою, вперто вимагали, щоб їх не змушувано працювати по 13 годин, щоб у суботу

роботу кінчалося не о 5 год. вечора, а о 12 годині дня, щоб було скасовано кари на різки, врешті щоб не навантажувано їх всякими позачерговими працями, як нічна варта то-що. Ще одну таку звістку маємо з 1860 року, коли забастували виписані в Грушівку із Вестфалії робітники, що, „увидев землянки в Грушевке, всю рудничную грязь и неустройство, решительно отказались,— як описує один із сучасників,— опускаться под землю и, зделав нечто вроде стачки рабочих в Западной Европе, вызвали замешательство администрации". Подібні випадки класової боротьби робітництва траплялись що-раз частіше, чим дужче росла робітнича класа. Згадаймо хоч би про Одесу 1870 р., де, не без впливу „волнений и стачек рабочих в разных промышленных центрах Европы", й собі мали місце „примеры двух стачек, устроенных в Одессе на одной из местных фабрик и между извозчиками, но тот час же прекращенных принятыми мерами".

Одночасно майже з першими страйками на Подніпрянщині почалися вони й на Подністрянщині. Там уже наприкінці січня 1870 р. почалася страйкова хвиля страйком львівських друкарів. Тривав цей страйк 8 день, та вперше на Україні закінчився цілковитою побідою робітників: власники бо друкарень погодилися цілком на запропоновані від робітників умови праці та її оплати.

Само собою розуміється, що ці перші прояви робітничого руху, що виникли на ґрунті економічної самооборони, не могли бути тільки сумирною самообороною робітництва перед капіталом; поруч них мусили траплятися ще випадки й гостріших сутичок, подекуди суто стихійного, подекуди й організованого характеру. Такі випадки, що часто-густо кінчалися кровопролиттям, не виняткові для 1870 років. Перший із них, що дотепер для того часу вдалося встановити, це харківський заколот 1872 р., що про нього ми вже згадували. Не менше характерні події в Юзівці на Катеринославщині. Протягом 1872—1875 р. повторилися там тричі криваві сутички робітників з військом і дійшли до свого вищого напруження весною 1875 р. Вони й були показні для виявлення нестримного протесту робітництва супроти тогочасної системи експлоатації. Не менш показні подекуди виявлення стихійної оборони робітництва в ті часи були грізні заколоти бориславських ріпників у Галичині, що 1873 р. спалили цілий Борислав та стали за основу для повісти Франка „Борислав сміється".

Поруч із страйковим рухом робітництва, як рухом самозбереження себе перед визиском, ішов рівнобіжно й другий рух цього робітництва, рух самоорганізації. Як першу форму цеї праці

робітництва над собою, треба вважати, безперечно, спроби заснувати касу самодопомоги, що мала забезпечувати безробітних та хорих робітників, і одночасно правити за першу школу робітничої солідарности підчас окремих страйкових боїв. Каси самодопомоги — не новинка в робітничому русі на Україні. Їх подибуємо вже у 1860 роках в Одесі. В 1870 роках каси самодопомоги значно поширюється серед робітництва. За прикладом робітничого руху в Німеччині 1860 років їх почали засновувати і в Галичині вже з першою хвилею страйкового руху: так, напр., вже 1871 р. у Львові засновується таке товариство самопомочи „Побратим".

Але самі каси самодопомоги не могли задовольнити робітництва. Незабаром стала виростати потреба ширшого робітничого об'єднання, з ширшим завданням.

Вже 1870 р. у тому ж таки Львові друкарі, що підняли так успішно перший робітничий страйк у Галичині, заходами Осипа Данилюка, Антона Маньківського та Августа Скерле, засновують робітниче товариство „Поступ". 1875 р. ті самі друкарі засновують ще одну організацію для своїх робітників — „Товариство взаємної допомоги львівських друкарів". В половині 1870 років організаційний рух серед галицьких робітників вже остільки було поширено, що зросла потреба загальноробітничого об'єднання. Під цим-то гаслом і було скликано многолюдний „Вільний робітничій з'їзд", що відбувсь у Львові 28 грудня 1879 року. Він і виніс резолюцію, в якій галицьке робітництво домагалося від уряду не тільки економічних полегшень, забезпечених законом, а ще й політичних для себе прав.

Так само організувалося робітництво до боротьби з капіталом і на Подніпров'ї. Як уже казано, наприкінці 1860 років маємо перші спроби організувати робітничі гуртки на Україні, зокрема в Одесі; в цих гуртках брали участь такі люди, як Желябов та Ковальський. Гуртки ці намагалися навіть організувати власні свої робітничі майстерні: в Одесі на той час було їх три, дві шевські та одна бондарська. Але спроба організувати майстерні не вдалась, і вони вже 1874 р. розвалилися. Невдача з організацією майстерень не припинила однак дальшого розвитку робітничих гуртків самодопомоги. Гуртки ці „ставили своїм завданням поліпшити матеріяльне становище своїх співчленів-робітників, зміцнювати касу ощадности, самоосвіту і т. д.",— як доносив шеф одеської жандармерії Кноп.

Але хоч яка приваблива була ця ідея „самодопомоги" в умовах російської дійсности, вона, скоріш навіть, ніж у Галичині, набирала

не тільки широкого соціяльно-економічного змісту, але й політичного. Сприятливий момент народницької пропаганди відогравав у цій переміні чималу свою ролю, вливаючи в перші робітничі організації подніпровської України широкою хвилею й політичну течію. Почасти підо впливом цієї пропаганди, почасти підо впливом робітничого руху на Заході і складено перші робітничі гуртки в Одесі, почасти під її впливом і виросла велика організація „Южно-російський союз робочих“ з 1875 р., почасти під її впливом виростали і в инших містах робітничі „Союзи“, що й ставили своєю програмою вже не вузькі завдання „самодопомоги“, а широкі соціяльні, економічні й політичні завдання.

Одеський „Южно-російський союз робочих“, що його заснував був Заславський, виріс, як федеративне об'єднання робітничих гуртків південної України. Всіх членів, що належали до одеського робітницького товариства, налічувалося близько 500 чол. „Союз“ мав свою казну, свою бібліотеку, свою друкарню, свої засоби для перевозу забороненої літератури, своїх окремих пропагандистів. Програма „Южно-російського союзу робочих“ була така:

„Виходячи з того, що установлений лад економічний та політичний не відповідає справжнім вимогам справедливости,

„що цей лад може бути змінений тільки шляхом насильного перевороту, що знищить всякі привілеї й поставить труд основою особистого й громадського добробуту,

„що цей переворот може довершитися тільки після освідомлення робітниками їхнього безвихідного становища, після їх повного об'єднання — союз ставить собі метою:

„а) пропаганду ідей визволення робітників із неволі капіталу й привілейованих клас,

б) об'єднання робітників південно-російського краю,

в) майбутню боротьбу з установленим економічним та політичним укладом“.

Одеський „Союз“ не довго існував. Наприкінці 1876 р. його було викрито й розгромлено. Близько 200 чол. було взято в самій Одесі, деяких захоплено в Керчі й Миколаєві, було арештовано бібліотеку, забрано гроші. Донесли про „Союз“ два негідники, за що один одержав у нагороду за зраду 150 крб., а другий мало не 1000. Але ні один робітник рота не роззявив для низости, пише один із сучасників, пояснюючи поведінку членів „Союзу“ перед владою. Подержали, покрутили більшу частину й випустили, тільки 30 повезли до Петербургу; з них декого вибрали й судили із Заславським, а инших було заслано без суду; сам Заславський збожеволів, а тому що божевільного годі було засилати, то його й замучили у шпиталі на смерть. Таким чином, „Союз“ після восьми місяців існування ліквідовано.

§ 50. *Народницькі впливи на формування робітничої класи.* Як ми бачили, робітничий рух уже в 1870 роках остільки в нас виріс, що почав складати навіть власну соціяльно-економічну та політичну програму, цеб-то наявно вказував, що робітнича класа із класи в собі стає класою для себе. Що ж саме впливало на оцю політичну освідомленість робітничої класи, яка протягом декількох років зуміла вже в половині 1870 років вирости на таку міцну політичну організацію, як „Южно-російський союз робочих Заславського?

Безперечно, що цю політичну свідомість робітничої класи не тільки в нас на Україні, але і взагалі в Росії виховувалося підо впливом західнього робітничого руху. Заснування 1864 р. Першого Інтернаціоналу, з одного боку, з другого — розвиток марксистського світогляду в робітничому русі Заходу — все це вкупі із самим робітничим рухом Заходу мало величезне значіння для оформлення робітничої класи й у нас. Але й тогочасна революційна думка, що росла в умовах руської дійсности, й собі переводила свою виховавчу ролю, хоч і не завсігди, з марксистським напрямком.

Народницькі гасла й були за оцю школу політичного виховання нашої робітничої класи, що виникла у нас одночасно з першими проявами робітничого руху.

Шари робітництва не могли не стати за важливий матеріял для нашої народницької пропаганди, хоч як і намагалася вона спертися виключно на селянство. На робітника і звернула увагу народницька пропаганда, але звернула увагу не як на того, хто мав і для якого мало скластися майбутнє громадське життя, але як на матеріял, що з нього можна буде вишколити тисячі пропагандистів для загальної мети — селянської революції. Тільки за таку а не иншу, вважали народники свою працю серед робітничої класи. „Городские рабочие должны служить проповедниками революционной агитации народа“ — ось гасло цеї праці серед робітництва. Першу й найвидатнішу ролю в цій політичній пропаганді народників серед робітництва відограли чайківці. Гуртків пропагандистів-чайківців, що працювали від кінця 1860 років серед робітництва, було, як уже знаємо, у нас чимало. Згадати хоч би одеський гурток чайківців, де видатні пропагандисти були такі, як Фелікс Волховський, С. Чудновський, А. Желябов, Іван Ковальський та инші, або київський гурток-комуна чайківців з

П. Аксельродом, Н. Колоткевичем, Кравчинським та иншими на чолі, врешті харківський гурток з Я. Ковальським, Рейнгардом, С. Немировським та С. Малютином.

Гуртки чайківців спочатку були гуртки самоосвіти. Згодом вони пішли на пропаганду „в народ". А що цей „народ", на їхню думку, був і серед городських робітників, тож не дивно, що вони зразу почали пропагувати серед робітничих мас, хоча „крестьянський мир" і був для них за основу революційної програми. Ніяких розходжень у цьому чайківці не бачили: вони бо і робітничі маси вважали за частину селянства, що випадково прийшла на фабрику на заробітки. Засобом пропаганди були, звичайно, заняття типу вечірніх шкіл, згодом ступнево замінювано їх викладами з політичної економії та соціялізму. „Капітал" К. Маркса, перекладений в 1870 р. російською мовою, та „Положение рабочего класса в России" Фроловського були звичайно основні джерела цих лекцій, при чому чималу ролю відогравали і твори Лаврова, Чернишевського, книжка про французьку революцію Луї Блана в руському перекладі, „История парижской коммуны" Кореза й Ланжолі, праці Лассаля то-що. Згодом почали видавати й популярну літературу для масового читання.

Вже оця народницька пропаганда чайківців між робітництвом, що являла собою взагалі перший крок народницького руху 1870 років, доки не пішла „в народ", чималий успіх мала для розвитку політичної свідомости передових шарів українського робітництва. На рахунок цього успіху в першу чергу і треба записати знамениту харківську „революцію" 1872 р., про що вже була мова.

Народницька пропаганда за політичну революцію не вгавала серед нашого робітництва й по тому, як народники пішли „в народ". Особливо зміцнилася вона тоді, як провалився перший етап народницької пропаганди в селі. Друга половина 1870 років вельми багата на неї. Безперечно, що під її впливами виросли такі робітничі організації, як „Южно-руський робочий Союз" в Києві, такий самий „Союз" у Харкові, ба, навіть заснований знову в Одесі 1879 р. „Южно-русский рабочий Союз", для якого народники писали програму. Київський „Южно-русский рабочий Союз", що його організували Лизавета Ковальська й Микола Щедрін 1880 р., особливо заслуговує з цього боку на увагу. Київський пролетаріят в 1870 роках вже був остільки виріс, що й серед нього вже почувалося потребу мати власне об'єднання. Серед його лав ми вже у той час бачимо чимало видатних борців

за справу визволення робітничої класи. Там ми подибуємо таких людей, як слюсар київського арсеналу Іван Зубжицький, таких, як Петро Лобанчук, слюсар залізничих майстерень у Києві, Йосип Бельчанський, слюсар, та Платон Гарський, палітурник, повішені в Києві 1879 року, Микола Бутковський, слюсар, засуджений на каторгу 1880 року, Павло Левченко, металіст, учасник чигиринської справи, засланий 1879 року до Сибіру, Микита Левченко, складач, Михайло Ромасів та Яків Данько, робітники-залізничники. За участю названих осіб і складалось у Києві в другій половині 1870 років перші робітничі гуртки, що їх намагався згодом об'єднати в собі „Южно-русский рабочий Союз". Само собою розуміється, що й тут організовувалося робітництво не без впливів народницької пропаганди, навіть тоді, коли була власна ініціятива робітників. Можна навіть сказати, що вплив цієї пропаганди ще куди був більший у Києві, ніж в Одесі, як це й виявилося так значуче у самій програмі київського „Союзу".

Заснування „Южно-русского рабочего Союза" в Києві було за останню того часу спробу підкорити народницьким змаганням новонароджений робітничий рух. Воно і не втворило через те щільного робітничого об'єднання у властивому того слова значінні, а дало радше осередок, що ставив своїм завданням керувати робітничим рухом у напрямку народницької програми. Київський „Южно-русский рабочий Союз" не став через це за федерацію робітничих гуртків, що за неї був „Южно-російський Союз робочих" Заславського в Одесі, не виробив на зразок останнього основи їх організації. Не зважаючи, однак, на те, так київський „Южно-русский рабочий Союз", як і всі „Союзи" 1870 років, все-таки величезне мали значіння для організаційного процесу тогочасного робітництва. Не менше мали вони значіння, як і вся народницька пропаганда, для політичного оформлення робітничої класи, що й дало змогу цій класі вже в той час складати власну програму, братися власними руками засновувати цей чи той робітничий гурток, як це було в Києві, організовувати навіть власні організації, як це було з „Южно-російським Союзом робочих" Заславського в Одесі.

§ 51. *Перші спроби утворення власної робітничої програми.* Таким чином, пропаганда народників серед робітництва, хоч би в ім'я селянської революції, була за політичну школу, що в ній ці маси із „класи в собі", ставали за „класу для себе". Але ця пропаганда одночасно була і за школу для всієї революційної думки того часу, вимуштровуючи ступнево й її саму в напрямку

класових вимог пролетаріяту. Це робило з свого боку великий переворот і серед декого з давніх народників що до розуміння соціяльної революції, посіваючи й серед їх ступнево перші зародки марксизму й соціял-демократизму. Що-правда, цей почин спершу був вельми кволий серед загального „захоплення народньою справою", але він уже тоді, з перших днів народницької пропаганди 1870 років, ішов уперто й нестримно, складаючи непомітно одну за одною цеглину під сталий фундамент наукового соціялізму й соціял-демократичного руху, що виріс згодом наприкінці 1890 років на готову соціял-демократичну робітничу партію. Заснування І Інтернаціоналу, де була й російська секція в Женеві, боротьба в лавах цього Інтернаціоналу між Марксом та Бакуніном, врешті поява в руському перекладі 1870 року „Капіталу" Маркса — це все мало чимале значіння для розвитку нової течії в тогочасному революційному світогляді, а також і в першу чергу серед робітництва.

Вже 1870 року в Києві складено гурток марксистів з відомим економістом і соціологом Миколою Зібером на чолі, за близькою участю молодого лікаря Сергія Подолинського та инших; в цьому гуртку Микола Зібер навчав молодь перших основ марксизму, читаючи реферати з „Капіталу" К. Маркса. Правда, не всі учасники гуртка на віру приймали цю науку: М. Драгоманов, примірom, хоч і був з гуртка Зібера, але на той час взагалі стояв подалік од політичної думки, він і згодом не погодився з марксизмом, як не погоджувався ніколи з поглядами Зібера та Подолинського, хоч і працював з ними вкупі.

Але обізнаність із марксизмом робила своє: з одного боку, це зневолювало самих народників критично переглядати народницькі мрії селянського соціялізму й селянської революції, а з другого — втягало що-раз ширші кола революціонерів до засвоювання марксизму. Під впливом Зібера починали організовувати в Києві робітничі гуртки для вивчення марксизму. До такої пропаганди, між иншим, узявся був робітничий гурток студента київського університету Федора Винниченка, що мав у своєму складі коло десятка київських арсенальців-робітників. Брався до неї і гурток С. Подолинського, де був центральний склад підпільної літератури. Що-правда, ці перші марксистські гуртки, що з них вийшли такі свідомі робітники-пропагандисти, як Лобанчук то-що, не довго проіснували: з від'їздом бо 1871 року за кордон Зібера та Подолинського керовнича роля у них перейшла до инших рук, але все-таки перший початок поклали були вони для марксизму

й то не лише на Україні, але й у Росії, та цим самим і зроблено перший пролом у народницькій ідеології. А пролом цей був то значніший, що українські гуртки чайківців 1873 року, що почали свою працю спершу проміж робітництвом, вже цілком потонули згодом у народницькій пропаганді між селянством, відійшовши тим самим од своєї праці серед робітництва.

З половини 1870 років пропаганда між українським робітництвом, пропаганда протилежна тогочасній бунтарській течії народників, починає знову жвавішати, роблячи робітничим питанням новий пролом у народницькій ідеології. Робітничий дух першої половини 1870 років та політична пропаганда народників серед робітництва витворила вельми сприятливий ґрунт для цього пролому, що для нього гурток Миколи Зібера та Сергія Подолинського з 1870 року посіяли нове, здорове зерно. Програма „Южно-російського Союзу робочих" Заславського й виявила оцей новий пролом у народницькому світогляді, а вкупі з цим стала і за вихідний момент у справі складання робітничої класи на класу для себе.

Перше значіння „Южно-російського Союзу робочих" Заславського було те, що він перший на той час проголосив робітництво, як окрему класу, тоді як всі народники, ба навіть усі инші „Союзи", що заснувалися на Україні, вважали його за частину селянства. Друге значіння його було в тому, що він перший і єдиний на той час кинув гасло, що визволення робітничої класи від капіталізму — це справа самої робітничої класи. Третє значіння було в тому, що „Союз" визнав, що звільнення робітничої класи від капіталістичної неволі буде звільненням цілого людства від цеї неволі і що звільнення це можна здійснити, вчинивши робітничу революцію, що дасть робітництву владу в його власні руки. Врешті четверте значіння програми „Союзу" було в тому, що вона одкинула загальну думку того часу, що тепер зразу можна здійснити соціялізм, обминаючи капіталізм, а проголосила, що до соціялізму шлях через зріст пролетарської класи в умовах капіталізму. Що-правда, програма „Союзу" ще не цілком усвідомила була собі цей закон історичної закономірности, що в капіталізмі вбача народження соціялізму. Вона ставила першу вимогу для його здійснення не розвиток машинової продукції, а те, щоб пролетаріят зрозумів своє становище і свої інтереси, довершивши пролетарське об'єднання проміж собою.

В цьому й виявився в програмі „Союзу" Заславського й собі подекуди народницький світогляд, бо якраз цей світогляд і ставив

одне зрозуміння соціялізму й бажання вчинити революцію за основну вимогу суспільного перевороту. Але це була тільки часткова поступка з боку „Союзу“ народницькому розумінню революції, надто цю поступку програма „Союзу“ робила не лівому, бунтарському народництву, а правому, цеб-то лавристам. Лавристи, цеб-то послідовники вчення Лаврова про соціялізм, свою революцію відклали до часу, коли поширено буде общинні начала у виробництві, коли скрізь у Росії виросте загальна свідомість того, що ці начала доцільні. Програма „Союзу“, хоч і одкидала значіння сільської общини для майбутнього соціялізму, як це вчили як праві, так і ліві народники, проте прийняла в свою основу оцю другу теорію народників-лавристів, теорію про момент приходу революції, очевидно, пролетарської, а не селянської, як це вчили лавристи.

Ця поступка вказує нам, що марксизм у нас на той час щойно починав пробивати собі стежку й не встиг одразу цілком вирвати міцне коріння народництва. Сами вчителі марксизму в той час на Україні не завсігди його як слід розуміли. М. Зібер, приміром, і сам не зміг як слід зрозуміти політичної програми Маркса, хоч і приймав цілком його економічну теорію про неминучість розвитку капіталізму, як передумови соціялізму. Сергій Подолинський, що був учень Зібера й Енгельса, не доцінював із свого боку законів економічного розвитку. Приймаючи бо Марксову теорію пролетарської революції, він одночасно не далеко відходив і од теорії Лаврова про окреме значіння пропаганди серед селянства для майбутньої революції. А Подолинський і був той, хто від 1874 року поклав і собі вкупі з иншими стільки праці на складання „Южно-російського Союзу робочих“.

Врешті останнє значіння „Союзу“ було в тому, що він поставив своїм завданням об'єднати робітництво за принципом міжнародности. Через те й назва його була „Южно-російський“, а не „Южно-руський“, як в инших „Союзах“ того часу. В цьому й був перший зародок національного питання в робітничій програмі, чого не було у инших „Союзах“, які знехтували і це питання в ім'я єдиного „руського“ пролетаріяту. Воно й зрозуміло. „Союз“ Заславського складалося тоді, коли національне питання на Україні все ще було за одну з основ тогочасного революційного руху. Наприкінці 1870 років, як знаємо, воно переставало подекуди серед народників грати оцю свою ролю: частина бо народників, тих, що пішли в „Народню Волю“, висунула вже нові гасла, гасла, що обминали національне питання. Дехто з руських народників і раніш нехтував цим питанням. Але инші робітничі „Союзи“, що виростали після „Южно-російського Союзу“, наприкінці 1870 років, і складалося під цими народницькими впливами, що стали нехтувати національне питання. Для них, як колись і для Пестеля, за неминучий здавався шлях злиття всіх поневолених в Росії племен в „єдине руське море“. Пролетаріят у Росії — це перший, на їхню думку, прояв цього злиття. Відци й виріс у них погляд про єдиний руський пролетаріят в Росії, погляд про те, що національне питання стане тільки за перешкоду, а не прискорить здійснення цього злиття. Воно ж бо, мовляв, дробитиме, а не об'єднуватиме єдиний революційний фронт проти єдиного самодержавного дворянства.

Так думали ватажки народницьких робітничих „Союзів“ кінця 1870 років.

Такі були й перші в нас спроби утворити власну робітничу програму, а вкупі з цим і вперше спробувати протипоставити народницькому світоглядові марксистський. Спроби ці, як це ми бачили, на ту пору не були тривкі: розгромлення „Южно-російського Союзу робочих“ припинило на деякий час ці спроби, дало змогу на деякий час взяти начеб-то знову перевагу народникам над марксівцями. Але прогалина в народництві була вже готова, і її неспроможні були виповнити народницькі намагання завоювати собі робітничий рух. Серед останніх своїх потуг народництво переживало вбивчу для себе кризу.

§ 52. *Драгоманов та драгоманівщина.* Драгоманівщина була зразкове виявлення цеї народницької кризи. Виросла вона в другій половині 1870 років. Хоча й виросла сама вона на народницькому ґрунті, але одночасно були в неї вже й намагання зблизитися на західньо-европейський лад з марксівською стежкою. Через те й протиставила вона себе вже виразно народницькому бунтарству і по цей, і по той бік Збруча.

Батько цього світогляду, що фактично являв собою перехід од народництва до марксизму, був Михайло Драгоманов. Вже в 1860 роках Драгоманов належав до гуртка космополітів, що протиставив себе українським націоналістам-хлопоманам. Року 1870 Драгоманов стояв близько до марксистського гуртка М. Зібера в Києві, що з ним зблизив Драгоманова його космополітичний погляд. Космополітизм шукав для кожної людини основ її визволення й об'єднання не на національному, а на міжнародному ґрунті. Це й споріднило Драгоманова в 1870 роках з марксизмом та з тогочасним робітничим рухом на Україні. Оце

споріднення виявилося в тому, що року 1876 Драгоманов вживав заходів скласти за окремою від народників програмою окреме „соціялістичне товариство“ та видавати окремий журнал „Громаду“, що мав завдання пропагувати нові соціялістичні ідеї. До заснування цього соціялістичного товариства, однак, не дійшло. Але за те пощастило з виданням „Громади“, яку й став редагувати Драгоманов, перебуваючи за кордоном, у Женеві. Оця „Громада“ вже з першого числа, що вийшло 1878 року, і стала за центральний орган нової революційної думки на Україні. Коло неї стали гуртуватися всі ті, що їх єднав спільний клич боротьби з народницьким бунтарством.

Що ж проповідував Драгоманов в „Громаді“?

Перше його слово було про заперечення гасел народницького бунтарства, зокрема ідеалізації селянства. Народ — це не мужицька маса, мужик — не вроджений соціяліст, питання соціялізму — це ще не питання однієї „Землі і Волі“ — писав 1878 року Драгоманов. „Таку наївну звичку треба змінити й визнати те, що проголосив був І Інтернаціонал, а саме, що народ-робітники, та що воля робітників — соціяльна революція — мусить бути ділом самих робітників“. „Надавати дуже великої ваги повстанням та до того вірити, що змінити всі громадські й господарські порядки може повстання, — писав того самого року Драгоманов, — це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські і господарські... Повстання можуть будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, що вже підкопані з усіх боків иншими способами, але встановити нові порядки громадські і господарські саме повстання не може“.

Вже з цих слів можна бачити, про що думав Драгоманов: всупереч народникам він радив усім, що змагають до переміни сучасного суспільного ладу, спертися в першу чергу на робітничу класу, як на революційну силу, хоч не одкидав і значіння селянства. Саму ж революцію він уважав за висновок попереднього економічного розвитку, а не за виявлення самої волі мас, через те він виступав і проти народницької думки про окремі шляхи розвитку Росії, цеб-то проти теорії самобутности Росії. Він щільно з'єднував її буття з розвитком цілої Европи, як щільно звязував її майбутнє з розвитком власних витворних сил. Через це він виступав і проти вузького розуміння національного питання так з боку тих, що в ім'я „єдиного руського народу“ нехтували це питання, як і з боку тих, що все бажали бачити в національному русі. „Ми признаємо національності, — писав він, — признаємо

як очевидний факт, ми признаємо, що цей факт завжди треба мати на оці при громадській справі. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці, культурної, політичної й соціяльної в почуттях і інтересах національних, бо инакше ми б заплуталися в усяких історичних традиціях і суб'єктивностях. Ми шукаємо таких провідних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те ми одкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, що себе сам виразно протиставляє людськості або космополітизмові. Ми всякий раз кажемо одно: космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах культурної праці“.

Оці думки й споріднювали Драгоманова в 1870 роках з марксизмом. Але хоч як боровся Драгоманов з народництвом, все-таки марксистом він не став. Науки Маркса про пролетарську революцію, про диктатуру пролетаріяту, як перехід від капіталізму до соціялізму, він не засвоїв. Він не визнавав революції, як класової громадянської війни, він вбачав її в сумирному вростанні капіталізму в соціялізм. Ще більше, за це його погляд на соціялізм нічим не різниться від поглядів Бакуніна, Прудона то-що. Його ідеал було так зване „громадівство“, цеб-то такий устрій, де кожна громада — сама собі пан, а всі громади єднаються в єдину всесвітню федерацію-спілку. Він через те й боровся з тими, що вбачали в робітничій державі, в диктатурі пролетаріяту шлях до комунізму. Через те Драгоманов і залишився в основі народником. Ще більше, в 1880 роках Драгоманов став споріднятися з лібералами, став проповідувати конституційний лібералізм. Але його вчення з 1870 років серед розвалу народництва відограло незрівняну ролю що до прочищення шляхів для марксизму. І коли народники наприкінці 1870 років стали на роздоріжжі, коли одні пішли до „Народньої Волі“, щоб незабаром розчаруватись і в її гаслах, а другі, та й навіть сам Драгоманов, ставали звичайнісінькі собі ліберали, основи вчення Драгоманова з 1870 років були за єдиний майже шлях, що ним можна було прийти до нового світогляду, до марксизму. То ж не дивно, що це вчення так великий мало вплив на громадську революційну думку на Україні й після 1870 років, навіть після того, як сам Драгоманов став одходити од свого вчення 1870 років.

Таку саму кризу переживало й галицьке народництво в той час. І там, за Збручем, на ґрунті робітничого руху, почали на світ пробиватися паростки нового світогляду; це й було в Галичині

за перехід до марксизму. Перший соціялістичний процес у Галичині 1877 року проти Івана Франка, Остапа Терлецького, Михайла Павлика та инших, був тільки за одно з виявлень цього переходу. Як на Подніпрянщині за ватажка цього переходу у свій час став Драгоманов, так на Подністрянщині за піонера його став Франко, що й сам виховувався під впливом драгоманівщини. Звязки галичан із Подолинським, Драгомановим то-що нав'язувано вже в перших порах 1870 років. Під впливом цих звязків і заклав Іван Франко з товаришами перші цеглини для майбутнього марксизму, хоч так Драгоманов, як і Франко й инші з галичан того часу ще не стали на справжній марксистський шлях. Іван Франко, як і Драгоманов, все-таки залишився в основному питанні народником, він бо й собі одкидав питання диктатури пролетаріяту, а приймав за основу свого вчення громадське безвладдя; згодом Франко, за прикладом Драгоманова, навіть перейшов до табору української наявно націоналістичної течії, ставши за члена галицької націонал-демократичної партії.

Але це величезного значіння Франка для того часу не зменшувало. Серед спорів народовців із москвофілами, серед недалекого політиканства одних і других, голос Франків, в його багатих на соціяльний зміст писаннях, був величезним зворотом для громадської думки в Галичині. Заходи біля заснування в Галичині за участю Франка „Соціялістичної партії робітничої" 1880 року були за зразковий прояв цього звороту, що і в письменницькій творчості того часу залишив назавше помітні сліди. Але ж і для подніпрянської України поява Франка має незрівняне значіння. Відомо ж бо, що Франко — це перший співець пролетаріяту взагалі на Україні, перший і найбільший дотепер промовець робітничої класи в мистецькому слові серед усієї української культурної творчости.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

ЗМАГАННЯ ЗА ҐЕҐЕМОНІЮ ПРОЛЕТАРІЯТУ В РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РУСІ

§ 53. *Промисловий перелім 1880 років.* Хоч і як захиталося народництво у своїх основах вже наприкінці 1870 років, все-таки коріння його надовго глибоко вросло в громадську думку на Україні. І вирвати його було важко, раз в основі було те, що найпекучіше стояло на черзі того часу, а саме питання про буржуазну революцію в селянській країні. Через це народницьке коріння міцно трималося у глибині нашого суспільства, як довго в Росії панувало дворянське самодержавство, як довго в Росії і в нас на Україні, всевладно хазяйнував поміщик. Воно — народництво — і в письменстві надовго звило собі тривале гніздечко. Вся бо українська література за такими винятками, як Іван Франко, міцно вперлась у селянську проблему аж до останніх часів. А в 1870 роках вона особливо з нею браталася. Згадаймо хоч би таких письменників того часу, як Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Тобілевич і десятки инших, що зірками світять у нашій літературі.

Але хоч як міцне було народницьке коріння серед нашого суспільства, все-таки глибше йому рости було нікуди, не було й куди розвивати на старий лад свої нові паростки, що не переставали тут і там знову проростати. Дві були для цього причини: перша та, що змінювався економічний ґрунт, що на ньому пишалося так народництво, друга та, що зі зміною економічного ґрунту що-раз міцніше росла у нас пролетарська класа, що глушила собою народницькі паростки.

Економічне становище у нас на Україні вже в половині 1880 років різко мінялося. Приплив закордонних капіталів у той час на Україну, що шукали приміщення в промисловості, чимало спричинився до цеї переміни. Важка індустрія перша почала переживати цю переміну. Досить буде вказати з цього

боку на те, що до половини 1880 років працювало на Україні всього три залізообробні заводи: Юзівський, Пастухівський та Луганський. З половини 1880 років починають швидко з'являтися, немов у казці, один за одним нові заводи, що витоплюють чавун, здобувають сталь, залізо, роблять машини, рейки. Олександрівський металургійний завод, так само Юзівський, Дніпровський, Маріупільський, Ольхівський, Каменський, Таганрозький, Гланцівський та инші металургійні ґіганти були готова дійсність у цій казці. Характерно при цьому, що всі ці заводи, як і инші, будував закордонний капітал. Недаром плакав орган міністерства фінансів „Вестник Финансов", що з числа цих заводів за суто руські можна назвати тільки два: Сулинський завод Пастухова й Олександрівський завод Тірянського товариства. Всі инші або цілком належать чужинцям, або здебільша. Так воно й було. Приміром, завод Новоросійського товариства в Юзівці був у руках англійців, Дніпровський завод Південно-руського товариства — бельгійців, Глянцівський завод — французів, Дружковський Донецького товариства — французів, Катеринославський сталеливарний завод — бельгійців, Миколаївський завод для будування кораблів — бельгійців і т. д.

Оцей нечуваний дотепер ріст фабричної промисловости у нас, що вже 1898 року у роботі мала самих домен 29, що в ній кожен завод виростав з основним капіталом не менш від мільйону карбованців (миколаївський завод для будови кораблів, наприклад, мав основний капітал в 12 міл. карб. та ще й 6 міл. в облігаціях) безперечно зміняв дотеперішній сільсько-господарський характер країни. Україна ставала за наявно-промислову капіталістичну країну. Донецький басейн був серцем цеї переміни. Він ставав і за центральний промисловий район у цілій Росії. Добування вугілля його вже наприкінці 1890 років становило 76% добування вугілля у цілій Росії, а топлення чавуну перевищувало всі инші російські райони, взяті вкупі.

Але й саме сільсько-господарське виробництво мусило серед цього росту фабрично-заводської промисловости обертатися на капіталістичне. Оберталося ступнево на нього в першу чергу поміщицьке виробництво. Хоч які скрутні були для нього умови продукції на вивіз, але внутрішній ринок без упину ріс і потребував пристосування до себе й сільсько-господарського виробництва. Це пристосування виявилось у першу чергу в заміні відробітної системи на найману, капіталістичну, при чому машина відограла і тут свою ролю. Як поширювалося вживання машин

у поміщицьких маєтках, свідчити може те, що 1897 року було в нас уже 138 фабрик, що постачали сільсько-господарські машини, тоді як така країна, як Росія, мала їх тільки 113.

Одна тільки Галичина одставала тепер у цьому економічному рості України. Галицька фабрично-заводська промисловість після свого піднесення в 1860 та 1870 роках стала тепер на місці. Там не було після бориславської нафти і земного воску нових джерел для її експлоатації. Нові фабрики й заводи хоч і з'являлися на Подністрянщині, проте не мали такого вже значіння, як на подніпрянській Україні, хоч би й через свою незначну кількість, не тільки через значні розміри. Галичина через те залишилась і надалі країною хліборобською. Що-правда, капіталізм входив за те в Галичині цілком у сільсько-господарське виробництво скоріш, аніж на Подніпрянщині, але це не змінювало хліборобського характеру цеї країни, як не змінив був і ріст фабрично-заводських підприємств в 1870 роках ремесничого характеру галицької промисловости.

§ 54. *Організація національного капіталу.* Оцей величезний розмах капіталізму на Україні 1880 та 1890 років, що у фабричній промисловості ріс на чужинецьких грошах, мав іще одну особливість у нас: він закликав до буйного життя й національний капітал на Україні. Хоч які всевладні стали у нас чужинецькі капітали, творячи Україну тепер фактично на колонію Франції, Бельгії то-що, національний капітал все-таки й собі став поступати вперед, скорше навіть, аніж до того часу, коли шлях в майбутнє був загородив йому руський капітал. Національний український капітал до цього часу, як новороджений, ховався серед маси дрібних сільсько-господарських підприємств, ховався поруч великого змосковленого поміщицького маєтку, ховався й поруч великого фабричного підприємства. Тепер, як здавалося, мусив би прийти йому кінець. Але треба знати, що великий капітал взагалі не може розвиватися без свого додатку — дрібного капіталу. Ще менше було йому такої змоги на Україні, де ще стільки було скрізь патріярхальних хліборобських та ремесничо-кустарних виробництв, де ще капіталізм не встиг собі пробити стежку навіть у поміщицькому господарстві. Розбурханий на Україні капіталізм, що так швидко будував великі промислові підприємства, не міг через те не зміцнити й національного новородка. Вдираючись у селянську патріярхальну гущу, не міг він через те не організувати одночасно й серед цеї гущі національного капіталістичного новородка.

А цей національний капіталістичний новородок, скориставши зі сприятливого моменту, справді швидким кроком і собі рушив уперед. Бо коли втискання капіталізму в селянську гущу скваπливо вивласнювало тепер дрібного хлібороба, то не менше скваπливо воно організувало серед неї селянську буржуазію. Селянська буржуазія й так уже швидко росла, здебільша на широкій в той час оренді поміщицької землі. А тут ще й селянський земельний банк, що його засновано 1882 року після грізних селянських заколотів з метою начеб-то допомоги для селянства, годував цю селянську буржуазію ще й сприятливими кредитами на скуповування землі від її меншого брата, незаможного, стисненого непосильними податками хлібороба. Надто кооперація сільсько-господарська й собі підгодовувала оцю селянську буржуазію. Складена спершу народниками для рятування перед загибеллю дрібного хлібороба чи кустаря, вона вже на перших порах свого існування стала за оцей жолоб, при якому годувався й сільський буржуа. А цей буржуа — це кість од кости був національного покрою. На нього і спирався переважно тепер український капіталістичний новородок що до свого розвитку.

Розбурханий у своєму розвитку національний капітал і сам став уживати заходів для сприятливішого свого існування та поширювання. За такі заходи в першу чергу і взялася всебічно кооперація. Вона — основа національного капіталу того часу. Вона — його монополія в сільському виробництві. Вона й народилася якраз у ті часи під національним прапором, народилася у серці тогочасної України — на Полтавщині. Кредит дешевий, з одного, та організація збуту, з другого боку — її головні ролі вже того часу. Але вона бралася й за виробництво. Артільний батько на Україні, Микола Левитський, що стільки праці поклав у 1890 роках на організацію артільного виробництва, в надії противаги його капіталістичним течіям, може й не передбачав, що його народницькі мрії — це тільки засіб організуватися національній буржуазії, що це якраз прискорює капіталістичні течії в патріярхальній українській гущі.

Але не тільки на подніпрянській Україні ріс тепер швидше, ніж раніше, національний капітал. На Подністрянщині відбувався також процес його зміцнення й собі у сільсько-господарській ділянці. Кооперація й собі відогравала тут головну свою ролю. Вона вже в 1870 роках звила собі тут тепле гніздечко. Гасла тверезости й ощадности, що ними будили селянську масу так народовці, як і москвофіли, були за вихідні точки кооперування національного капіталу в Галичині. Над цею кооперацією працювали всі культурноосвітні організації галицькі, починаючи з Товариства „Просвіта", що його заснували вже були 1868 року народовці, кінчаючи москвофільським „Обществом ім. М. Качковського", яке засновано 1874 року. З метою підсилити цю кооперацію й виросли такі установи, як товариство руських ремесників „Зоря" у Львові 1884 року, торговельне товариство „Народня Торговля" у Львові 1891 року. Про инші, установи кооперативного характеру і згадувати не доводиться.

Таким чином поруч велетенського розмаху великого чужинецького капіталу на Україні, що намічав свої шляхи виразно до фінансового капіталу на Україні, єднаючи промислові підприємства з банковими, поруч великого аграрного капіталу, здебільша змосковщиного, ріс на очах по той і по цей бік Збруча і дрібний національний капітал, здебільша сільсько-господарський капітал, кооперуючи себе для більшої противаги великому капіталові чужинецького походження. Все це, очевидно, неминуче мусило впливати й на політику цього дрібного національного капіталу, а вкупі з цим і на світогляд українського громадянства з його народницькими гаслами та мріями.

§ 55. *Політичні змагання національного капіталу.* Загально сприятливим ґрунтом для нового політичного оформлення національного українського капіталу був не тільки економічний зріст цього капіталу. Склалися на це ще й инші умови, умови самого соціяльно-політичного оточення цього національного капіталу так по цей, як і по той бік Збруча.

За першу новину з цих умов було те, що в Росії буржуазія ступнево перестала байдужіти що до своїх відносин до поліційного самодержавства. Правда, більшість російської буржуазії майже до кінця XIX ст. все ще залишалася на своїх старих вірнопідданських позиціях, але вже й серед неї почала виростати ступнево опозиція до дворянського самодержавства. Земський рух був за перший прояв цеї опозиції. Обмежування земського самоуправління й було нагодою, що через неї буржуазна опозиція й звила собі гніздечко у земствах і що-раз голосніше почала протестувати проти самодержавної сваволі. В 1890 роках цей земський рух, з нагоди нового земського положення з 1890 року остільки був виріс, що намагався навіть скласти окрему партію із опозиційної буржуазії. Буржуазії, що на очах викохувала могутні свої крила, затісно ставало від поліційного обмежування її політичних прав: вона що-раз голосніше стала вимагати конституції для Росії, цеб-то

такого устрою, де державна влада належить начеб-то вибраним загальним голосуванням представникам „народу“, инакше кажучи, одній буржуазії.

Друга новина було те, що ця земська опозиція стала брататися з усіма радикальними течіями, що лишилися після народництва 1870 років. Земській опозиції треба було ще опертись і на маси. За такі маси в першу чергу мусило стати селянство. Селянство вже 1881 року знову постало широкою хвилею заворушень, що закінчилися грізними еврейськими погромами. Воно знову почало організовуватись у сектантстві, висловлюючи таким способом своє домагання вивласнити поміщицькі маєтки і скасувати поміщицьку владу. Українська штунда особливо була загрозлива у цьому напрямку. На оце селянство й почала спиратися земська опозиція. Що до інтелігенції, то вона була за невідступного спільника земської опозиції. Інтелігенція фактично й породила її та втішала своїми радикальними кличами, протестуючи проти цього поліційного режиму, що виріс після того, як народовольці вбили Олександра II 1881 року.

Серед оцих умов безперечно дрібна буржуазія українська могла сміливіше підняти голову й голосніше заговорити про політичні права для себе, про національну автономію. І вона, справді, почала здіймати сміливіше свій голос за цю автономію. Що-правда, самодержавна реакція заглушувала, як могла, цей голос. Згадаймо про закон з 1876 року про заборону української культури. Але заглушити його все-таки не вдалося, хоч за законом 1876 року пішли незабаром нові обмеження українського друкованого слова.

Якими ж стежками мандрував тепер оцей непримиренний голос української дрібної буржуазії? Старі народницькі шляхи вже не могли тепер її задовольняти. Гасло народницького соціялізму не могло тепер бути за її гасло. Раніш це була вельми сприятлива вивіска для її домагань, коли вона щойно була в пелюшках, ба й сама боролася проти буржуазії, очевидно руської. Тепер, коли ця буржуазія й собі переходила до опозиції, ця вивіска могла подекуди перешкоджати їй на її шляху буржуазного самовизначення. Надто вона тепер була настільки вже сильна, що ясніше й виразніше могла висловити свої домагання, висловити їх так, які на ділі вони були на той час у неї. Инакше кажучи, вона, єднаючись із земською опозицією, стала тепер менше мріяти про утопію, а більш провадити реальну політику. А ця політика наказувала й їй домагатися конституції в Росії й національно-культурного самоврядування на Україні. Очевидно, що ці гасла вже не могли

бути за гасла революційного народництва. Це вже був звичайний собі народницький лібералізм, що в його переросло старе революційне народництво 1870 років.

Народжуватися цей народницький лібералізм на Україні почав, як знаємо, вже 1862 р. коли засновано так звану стару „Громаду“. В 1870 роках, коли складено в Києві й Одесі з революціонерів-народників молоді „Громади“, „стара Громада“ не припинила свого існування. Після 1870 років, після невдачі з народницькою революцією, культурницькі ліберальні гасла „старої Громади“ стали остільки витискати революційне народництво, остільки завойовувати собі громадянські кола, що й сам Драгоманов не спинився перед їхніми впливами. Вже спочатку 1880 років Драгоманов остільки піддався їм, що сам пішов на компроміс із земською опозицією та став видавати у спілці з нею „Вольный Союз“, де і проповідував гасла конституційної реформи в Росії.

Український народницький лібералізм, що й сам одною ногою стояв у земській опозиції, став виразно на шлях класового угодовства; він намагався з'єднати коло себе всі елементи української народности, не зважаючи на їхнє класове становище. Революційне раніш народництво, хоч і мало у своїй основі буржуазну революцію, але проти буржуазії воно боролося не менше, ніж проти поміщиків. Народницький же лібералізм український став наявно проповідувати тепер проміж цими групами класову згоду, якщо вони тільки згодні визнати його національні права. Він і втрачав начеб-то через це що-раз більше давні свої основи революційности, але за те викохував, таким чином, нові, більш явно й міцно сперті на національних своїх домаганнях.

З такою-то тактикою й намагався тепер дрібний український капітал оформити себе в політичну організацію. Вже в 1890 роках він утворив був позапартійну організацію „Тарасівців“; суто націоналістичну організацію, що мала свій центр у Києві та чимало своїх філій-„громад“ поза Києвом. Року 1897 з цеї організації на київському з'їзді цих „громад“ склалося вже величеньке політичне об'єднання всіх націоналістичних українських елементів з „Центральною Радою“ на чолі, з філіями-„громадами“ на місцях. Правда, писаної програми ця організація не склала, але її проголошені декларації вже виразно говорили й без того про завдання тієї організації: змагання за національну автономію України в межах конституційної Росії було за це завдання.

Але цілком одмовитися од старих народницьких гасел народницький лібералізм все-таки не міг. Його коріння все-таки було

в селянській масі. Інтереси цеї маси настирливо потребували ліквідувати поміщицьке землеволодіння. В цьому однаково були заінтересовані так малоземельні й безземельні шари селянства, як і селянська буржуазія. В цьому був заінтересований і сам представник української дрібної буржуазії — носій народницького лібералізму. Тож гасло вивласнення землі й тепер залишилося за його економічне гасло, бо тільки цим шляхом національний капітал міг мати змогу зміцнити свою долю в майбутньому, бо тільки таким чином він мав змогу позбутися свого суперника та самому запанувати на Україні. Ось через що до гасла політичної автономії України все-таки конче й невід'ємно приєднується в народницькому лібералізмі ще й клич земельної реформи в напрямку вивласнення землі. Це гасло вивласнення землі, буржуазне гасло, провідною ниткою ввесь час тягнеться через усі домагання, навіть найправіших націоналістів українських.

За проводиря оцього народницького лібералізму вже в ті часи став проф. Михайло Грушевський, учень В. Антоновича. Його ж і виряджали на початку 1890 років українські „громадяни" з тією метою за кордон, у Львів, на катедру історії. Історичні праці Грушевського мали стати за ту школу, що, виправдуючи науково права української нації на її самовизначення, ще й мали шукати в минулому основ для характеру цього самовизначення. Споконвічна окремішність української нації, федеративні основи звязків її з московською в минулому й майбутньому, самоуправління громад серед цих федеративних звязків та ще й без поміщика — ось основні моменти в працях М. Грушевського, що стали за евангелію кожного правовірного українця й мірило для його конституційно-ліберальних змагань.

§ 56. *Політичне оформлення національного капіталу.* Але хоч які виразні були політичні змагання національного капіталу на подніпровській Україні, хоч і виразні були його спроби ще й організаційно себе оформити, все-таки, через важкі умови руської дійсности, скласти якусь власну партію в межах Росії український дрібний буржуа не встиг до кінця XIX ст. Заходи скласти українську національну партію, що мала вирости з об'єднання „громад", навіть після з'їзду їхніх представників у Києві 1897 року не встигли дати сталих наслідків. Хоч і були спроби скласти власну програму єдину для цієї організації, але й вони якось не встигли виразно оформити себе: скінчили вони тільки на декларації, що в ній з'їзд вимагав федеративної конституції для Росії, автономного самоврядування в цій конституції для України, і, врешті, такого ладу,

в „якому немає місця ні панові, ні мужикові, а є місце цілоукраїнській національній родині".

За те більш пощастило українському національному капіталові оформити себе в Галичині. Галичина взагалі того часу стала за притулок українському національному рухові. Особливо українське друковане слово шукало собі притулку в межах конституційної Австрії. Надто Галичина давала місце й політичній еміграції з російської України. Тут, у Галичині, і єдналося спільні заходи розколеного кордоном надвоє українського націоналізму коло свого політичного оформлення.

Галицька частина українського національного капіталу й собі в ті часи почала виявляти пожвавлену діяльність. Боротьба її з польським поміщиком у межах австрійської конституції находила для себе сприятливі умови ще й у тому, що її доводилося організувати подекуди пліч-о-пліч з австрійським бюрократизмом. Що-правда, австрійський уряд не завсігди платив вірним собі „тирольцям сходу" доброю монетою, иноді й цілком не платив, а ще й допомагав польському поміщикові розправлятися з „упертими русинами-хлопами". Але загалом це вимушену „дружбу" австрійського бюрократизму до „руських хлопів" в Галичині не дуже ламало, раз приходило й цьому бюрократизмові вперто боротися з польською незалежницькою політикою. Правда, діяльність українського національного капіталізму в Галичині вельми прикрі натрапляла труднощі у власному розколі на москвофільську й народовську течію. Москвофіли вже в кінці 1860 років зреклися були своєї єдности з українською нацією, а проповідували цю єдність з московською. Щоб зміцнити цю пропаганду, їх підтримувала руська реакція. Заснування, приміром, москвофільського „Общего рольничо-кредитного заведения для Галиции и Буковины" з мільйоновим фондом 1880 року якраз і сталося на кошти допомоги цеї реакції. Але ці труднощі власного розколу тільки й допомогли скоріш викристалізувати своє політичне лице українському націоналізмові.

Політично оформлювати український капітал у Галичині за конституційної доби почали із заснування „Руської Ради" 1870 р. „Руська Рада" фактично була продовженням „Головної Руської Ради" 1848 р. після того, як ця „Головна Руська Рада" розпалася була через розкол єдиного національного фронту на народовців і москвофілів. Ця „Руська Рада" і стала за політичний керовничий центр народницької течії. Маючи політичні свої осередки на місцях, підкоряючи собі посольські українські клуби так у галицькому

соймі, як і в австрійському парламенті, „Руська Рада“ мала величезне значіння в політичному житті галичан, тим паче, що вона була організація позапартійна, виключно національна. В її програмі були тільки завдання національно-політичні: добиватися національної автономії для східньої Галичини і прагнути до державного об'єднання з подніпрянською Україною.

Цього політичного оформлення, що його надавала „Руська Рада“, незабаром стало мало. В 1880 роках назрівали виразні переміни у ставленні українського капіталу до австрійського бюрократизму. Не одержуючи нічого від австрійського уряду, крім гарних обіцянок, та маючи під боком такого суперника, як польська шляхта, український націоналізм вирішив перейти в опозицію до австрійського уряду й шукати порозуміння з польською шляхтою. До цього особливо агітував галичан Панько Куліш у своєму посланні „Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р.“. А сталося це якраз підчас голосного процесу проти Ольги Грабар і товаришів за головну зраду проти Австрії. Одна із галицьких громад, Гнилички у Збаразькому повіті, перейшла під впливом москвофільської пропаганди з унії до православної віри. Це й дало нагоду до цього процесу; в ньому обвинувачувано не тільки Ольгу Грабар, але й усіх галичан без винятку у зраді Австрії. Український націоналізм і вирішив тоді перейти в опозицію до уряду. Натомість „Руської Ради“ засновано „Народню Раду“ 1885 р., а ця в 1890 р. підписала через посла Романчука договір із польською шляхтою, що знана в історії Галичини, як „нова ера“, цеб-то нова доба.

Оця „нова ера“ і внесла розбрат в єдиний національний фронт у Галичині. Ліве крило цього фронту не погодилося на цей договір. Воно вже 1890 р. заснувало свою окрему партію „Русько-українську радикальну партію“, що про неї буде мова далі. Праве крило, що й репрезентувало собою якраз інтереси молодої галицької буржуазії, зневолене було цим і собі оформитися в окрему партію з виразними класовими ознаками молодої галицької буржуазії. Попередню програму для цеї партії проголосила „Народня Рада“ 1892 р. В ній було сказано, що „Ми, галицькі Русини, часть народу русько-українського, маючого за собою тисячолітню минувшість історичну, народу, що, утративши самодіяльність державну, боровся віками за свої права державно-політичні, а ніколи не зрікся й не зрікається прав самостійного народу, ми хочемо всестороннього і свобідного розвою нашої народности, як самостійної народности слов'янської, стоячи на становиську власности індивідуальної, стоячи на основі поступово-демократичній“. Що-правда, 1894 р. на конференції обидвох політичних течій у Львові були заходи об'єднати ще раз їх на цій націоналістичній платформі, але вони скінчилися нічим. Організація власної буржуазної партії стала неминуча. Її й засновано 1899 р. як „Національно-демократичну партію“. Поруч перейменовано „Народню Раду“ на „Народній Комітет“, що мав і надалі залишитися за позапартійну організацію для регулювання серед партійних галицьких взаємин назовні.

Так закінчилося наприкінці XIX сторіччя політичне оформлення українського капіталу. По тім боці Збруча він мав уже свою класову партію, а поруч того ще тримав у своїх руках і позапартійну організацію, „Народній Комітет“, намагаючись направляти таким чином цілим громадським життям на Україні на свій лад. Отже, старе українське революційне народництво виросло таким чином в нас на правому своєму крилі на наявну буржуазну організацію. Ця буржуазна організація й поставила собі завдання стати за гегемона трудящих українських мас, в першу чергу селянських мас, в їхній боротьбі за економічне й соціяльне визволення.

§ 57. *Організація пролетарської класи.* Що старі народницькі гасла перетворено на наявнобуржуазну програму, це був тільки однобічний процес, що глушив паростки старого народництва в нових економічних умовах. Поруч цього відбувався ще й инший процес, цілком протилежний першому,— процес організації пролетарської класи, який ще більш глушив старі народницькі гасла, до того ще й сам намагався взяти в свої руки ініціятиву визвольної боротьби трудящих мас з-під панування не тільки чужинецького, але і власного, національного капіталу, хоч як там він і прикривався демократичною вивіскою.

Велетенський зріст капіталу на Україні 1880 та 1890 років мав те значіння, що поруч організації буржуазії він не менше жваво кликав до життя й робітничу класу. Розшаровуючи хліборобське населення, капіталізм рік-у-рік обезвласнював у нас сотні тисяч робочих рук. Будуючи одну фабрику за одною, один завод за одним, він кидав ці робочі руки на чужі капіталістичні підприємства, якщо не було місця для них у поміщицькому маєтку, або у свого таки брата-хлібороба — сільського глитая. Через це вже у 1890 роках загальний перепис міг зазначити в нас великий відсоток найманої праці так фабрично-заводського, як і сільсько-господарського пролетаріяту. Кількість цеї найманої

праці пролетаріяту, згідно з переписом 1897 року в окремих губернях України була така:

Губерня	Чоловіків	Жінок	Разом
Волинська	86.707	49.236	135.943
Київська	142.395	84.143	226.538
Поділля	89.591	49.471	139.062
Полтавщина	94.790	54.461	159.251
Харківщина	91.897	45.899	137.796
Чернігівщина	80.004	48.334	128.338
Катеринославщина	137.003	42.561	179.594
Таврія	103.895	93.110	137.005
Херсонщина	165.289	73.383	236.672
Всього на Україні	989.571	490.658	1.480.229
У всій Росії	—	—	6.809.909

Цей пролетаріят розміщувався у різних ділянках промисловости, в першу чергу в сільсько-господарській. В гірничій та фабрично-заводській промисловості його кількість доходила понад 500.000 пар робочих рук (507.677 робітників); надто росла і скупченість робітництва: по самих великих заводах, що рахували кожен більше, ніж тисячу робітників, було в нас пролетаріяту 98.742. Пролетаріят цей не був, однак, виключно українського походження. Серед нього чимало було виходців із инших районів Росії, з Великоросії, з Польщі, Литви, Білорусії то-що. Всього найшлого пролетаріяту на фабриках і заводах було в нас близько 20%, а саме, як подає статистика 1897 року, 79.707 робітників.

Становище пролетаріяту на Україні було незавидне. На всіх київських заводах — читаємо ми в одній прокламації робітничій — робочий день не менший за 12 годин. За кілька хвилин опізнення деруть 15 коп. штрафу. В Донецькому басейні праця також тривала 12 годин, а плата за роботу була не більша, як 1 карб. 20 коп. на день, хоча кваліфіковані робітники заробляли й до 4 карб. 50 коп. на день. Охорона праці була аби-яка. Було, правда, видано закона 1882 р. про фабричних інспекторів, про працю малолітніх, врешті закона з 1886 р. про найми робітників та про взаємини робітників з фабрикантами, але буржуазія промислова встигла

звести на нівець і ці закони. І це незавидне становище робітництва де-далі погіршувалося. Голодні роки (1890—1892) викинули величезну масу селянства на заробітки, і це дало підприємцям привід до того, що вони почали знижувати заробітну плату й продовжувати робочий день на фабриках.

Український пролетаріят, що вже в 1870 роках встиг утворити власні робітничі організації й дати їм власну класову програму, безперечно не міг спокійно ставитися до цього погіршування його становища. Робітничі страйки трапляються де-далі частіше, де-далі частіше трапляються сутички з адміністрацією фабричною, з владою, з військом. Особливо 1890 роки багаті на робітничий рух. Росте вкупі з цим і вимога організувати робітничий рух, що з половини 1890 років виразно набирає політичного характеру. Робітничі каси взаємної допомоги вже не задовольняють і найвідсталіші робітничі шари. Що-раз більше росте потреба мати власний єдиний керовничий центр в нестримній боротьбі, мати єдину власну програму революційного руху, що де-далі зростав.

Драгоманівщина неспроможна була вже тепер бути за провідну зірку в робітничому русі на Україні; що-правда, її вплив ще довго позначався на цьому русі, але її угодовський характер незадовольняв уже робітничі кола на Україні. Цей угодовський характер заперечував політичну боротьбу, заперечував і саме змагання пролетаріяту забрати політичну владу в свої руки, а наказував чекати того часу, коли соціялізм самохіть прийде на землю, і то навіть не робітничий соціялізм, а дрібнобуржуазний анархізм. Ось через що, не зважаючи на вплив драгоманівщини, починають виростати незалежно окремі марксистські гуртки, що намагаються й далі розвивати перші марксистські паростки початку 1870 років, визволяючи себе одночасно й від лишків народницьких впливів.

Перші марксистські гуртки почали у нас складатися вже в 1880 роках. Боротьба з народництвом, що її проводила драгоманівщина, найшла остаточно свій вислів в програмі руської групи „Освобождение Труда", що її заснував 1883 р. у Женеві Плеханов. До того ж і групу „Освобождение Труда" утворено якраз тоді, коли Драгоманов пішов на згоду з земською буржуазією, видаючи „Вольный Союз". Виросла ця група з тієї частини руського народництва, що одкололася од бунтарів і коли останні заснували „Народну Волю" 1879 р., вона організувалась у групу „Черный Передел". Група „чорнопередільців" розвивала давні думки Лаврова

про економічний розвиток, як про умову політичної революції. З оцих чорнопередільців на початку 1880-их років і утворено групу „Освобождение Труда". Вона вже цілком приймала марксистську науку. Вона стала її й поширювати, нещадно борючись із народниками. За її впливами і стали виростати перші марксистські гуртки на Україні. Такі гуртки складено тоді в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Київі, Харкові то-що.

Марксистські гуртки 1880-их років — це гуртки марксистської самоосвіти, це гуртки і пропаганди за правильність марксової науки про класову боротьбу пролетаріяту. Народники, що втратили вплив на робітничі маси, намагались у той час впливати хоч би на інтелігенцію, проповідуючи все ще своєрідність та самобутність історичного розвитку Росії. Головні представники їх у письменстві були Михайловський, Воронцов та инші. Проти них і виступив Плеханов та й уся група „Освобождение Труда". Плеханов якраз написав тоді книжку „Наши разногласия", де викривав усю утопічність народників. Підчас перших відгуків цеї полеміки руських марксистів з народниками і складено в нас марксистські гуртки самоосвіти, а вкупі з цим і пропаговано марксизм серед пролетаріяту. Це вельми сприяло розвиватися свідомості робітничої класи у нас. Правда, і ці гуртки спершу не закликали ще робітників до політичної боротьби; але вони близько підходили вже до гасел цеї боротьби. Заснування II Інтернаціоналу 1889 року з метою пропаганди за міжнароднє єднання робітничої класи для боротьби з капіталізмом і за власне визволення мимохіть поставило і це завдання перед згаданими гуртками. Маючи ці гасла за свої, ці марксистські гуртки через це й ставали за перші соціял-демократичні гуртки, що несли ці гасла в робітничі кола.

§ 58. *Заснування соціял-демократичної партії.* Перші кроки марксизму на Україні і взагалі в Росії у 1880 роках можна назвати „легальним марксизмом". Це був скоріше марксизм теорії, ніж практики. Це був марксизм, що свою бойову діяльність виявляв більше на сторінках легальної й нелегальної преси і в першу чергу проти народників, ніж в організації робітництва до боротьби проти капіталізму. Плеханівська група та марксистські гуртки в краю репрезентували спочатку цей „легальний марксизм". Але, як сказано, заснування II Інтернаціоналу поставило перед цими гуртками завдання організувати й робітничу класу та керувати нею в боротьбі з капіталізмом. Надто й сам робітничий рух остільки вже був виріс в 1890 роках, що й собі ставив таке завдання.

Ніхто инший, як Ленін, почав пригадувати тепер оце завдання. Ленін бо боровся не тільки з народниками, як Плеханов, але ще й доводив потребу організувати робітництво для боротьби з буржуазією. Ленін закликав перейти від гурткової самоосвіти й пропаганди до масової агітації серед робітництва, до масової єдиної організації пролетаріяту й до політичної боротьби цього пролетаріяту, однаково з самодержавством, як і з буржуазією.

Серед таких умов у нас і почали складатися із соціял-демократичних гуртків робітничі об'єднання — „Союзи боротьби за визволення робітничої класи". Такі „Союзи" стали виростати у нас вже з другої половини 1890 років, — спершу в Київі та Катеринославі, а згодом у Миколаєві, Одесі то-що. Завданням своїм ставили „Союзи" не тільки пропагувати марксизм, але й організувати робітництво в тогочасній його боротьбі, керувати ним у цій боротьбі. Страйковий рух другої половини 1890 років святкування 1 травня серед робітників, заснування робітничих кіл, поширювання прокламацій, що закликали до боротьби за зменшення робочого дня, за підвищення заробітної плати, за охорону праці, врешті за свободу зібрань, друку, слова — все це в першу чергу праця „Союзів" того часу. Деякі „Союзи" почали видавати й свої газети. В Київі вже 1896 р., ще до заснування київського „Союзу" (1897 р.) почала виходити робітнича газета „Вперед" заходами Ю. Мельникова, Б. Ейдельмана та Тучапського. В Миколаєві 1897 р. виходила газета „Наше Дело", орган миколаївського „Союзу". В Київі того ж часу стала виходити ще й „Рабочая Газета".

Оце збільшення робітничого руху в 1890 роках та перші спроби масової організації пролетаріяту, що серед них першу й керовничу ролю вів київський „Союз", безперечно далеко посунула вперед справу організації нашого робітництва і його боротьби із самодержавством та буржуазією. Це вже не була одна економічна боротьба робітництва за поліпшення свого становища, це не був лише один протест пролетаріяту на тогочасний політичний лад. Це вже почувалося наступ цього пролетаріяту на капіталізм і на буржуазію, і то політичний наступ. Це вже був справжній соціял-демократичний рух нашого пролетаріяту. І цей наступ ще одну висунув вимогу: об'єднати робітничу справу в усій Росії під одним керовництвом для єдиної боротьби із спільним ворогом. Організація єдиної робітничої соціял-демократичної партії, як об'єднання всенького робітничого руху в окремих країнах тогочасної царської імперії, стало, таким чином, за неминуче явище.

Оця організація, оце об'єднання і сталося 1898 р. через заснування „Російської Соціял-Демократичної Робітничої Партії". Треба визнати, що ініціятиву утворення тієї партії взяв на себе ніхто инший, як київський „Союз". Вже до заснування РСДРП київський „Союз" мав щільні звязки з усіма тогочасними соціял-демократичними організаціями в Росії. В 1897 р. київський „Союз" вислав Ейдельмана в Москву, Вільно, Петроград, щоб порозумітися з тамошніми робітничими організаціями в справі заснування єдиної соціял-демократичної партії. Отримавши їхню згоду на заснування робітничої партії, київський „Союз" і скликав до Мінська на 1 березня 1898 р. нараду представників головних робітничих організацій, в тім і „Єврейського Робітничого Союзу" — „Бунда". На цій нараді й було засновано „Російську Соціял-Демократичну Робітничу Партію", обрано Центральний Комітет партії у складі: Ейдельман від київської, Радченко від петроградської та Кремер од бундівської організації, та складено „Маніфеста", в якому й подано основну лінію партії. Київська „Рабочая Газета" стала за орган цеї партії під редакцією Центрального Комітету, що мав перебувати в Києві.

Так то робітнича класа, об'єднавшись проміж собою з усіх країн Росії, наприкінці XIX ст., утворила єдину власну політичну організацію. Заснування РСДРП стало через те за зворотний момент в житті цеї робітничої класи. Відтепер робітнича класа у нас виразно стала вже „класою для себе", стала класа свідома вже своїх класових завдань. Серед тогочасної боротьби буржуазії за буржуазну конституцію робітнича класа вже поставила свою власну програму, протилежну програмі буржуазії. Від боротьби за конституцію вона не одмовлялася, не одмовлялася ставити й инші вимоги на здобутки сьогоднішнього дня, але вкупі з цим робітнича класа ставила собі ще й основну мету, мету визволення всіх трудящих від класового гніту, вона ставила собі за мету соціялізм, як його вчив Маркс. А це якраз і протиставляло її буржуазії, протиставляло й народникам, що й собі йшли з буржуазією, беручи тільки соціялістичну вивіску. Надто відтепер робітнича класа ставала за ватажка революційного руху всіх пригнічених капіталом мас. І коли буржуазна опозиція звала ці маси до себе, щоб мати спільника в боротьбі за буржуазну владу, за нові шляхи поневолення цих мас, то робітнича класа кликати стала тепер ці маси за собою, заявляючи, що визволення їх може прийти тільки через соціялізм, через робітничу революцію, що веде до цього соціялізму. Правда, самої програми, крім оголошеного „Маніфесту",

робітнича партія ще не мала, її довелося складати щойно на другому з'їзді РСДРП в 1903 році. Але ця програма була вже жива, раз була жива єдина партія, що визнавала цю програму.

Але і в Галичині, хоч який кволий був там фабрично-заводський пролетаріят, і там марксизм встигав створити свою партію; ми вже згадували, як на початку 1880 років були заходи в Галичині біля заснування партії соціялістів. Об'єднати в собі так польський, як і український пролетаріят, і тих, що стояли за справу пролетаріяту, ця партія соціялістів не встигла однак. Галицькі соціялісти бо розкололися на українську й польську частину, через що й заниділа справа тієї соціялістичної партії. Драгоманівщина взяла цілком верх над українським революційним рухом у Галичині. Але в міру того, як зростала національна буржуазія в Галичині, що вже 1880 року мала свій орган „Діло", неминуче ставало й галицькій робітничій справі організувати себе у власну організацію з власною програмою, вже без домішки народницьких течій. Такою спробою й було заснування в 1890 році радикальної партії з власним органом „Громадський Голос".

Але й ця партія, що виросла в часи „нової ери", не могла задовольнити вимог та інтересів робітничої справи. Хоч „Радикальна Партія" і заявила, що „в справах суспільно-економічних прагне до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціялізму", все-таки вона не одійшла від драгоманівщини, маючи на чолі таких драгоманівців по суті, як Франко, Павлик, Данилевич то-що. Ще більше за це, коли почали складати національно-демократичну партію в Галичині, що стала проповідувати позакласове єднання всіх українців для спільної національної справи, радикальна партія, що спиралася виключно на селянські кола і інтелігенцію, і собі стала що-раз щільніше приєднуватися до гасел національно-демократичної партії. В 1895 р. вона хоч і не зійшлася з национал-демократами, та вже цілком стала й собі на націоналістичний шлях, змінивши до того ще й свою програму виразно в народницькім напрямку. В 1899 році вона на своєму з'їзді одмежовується до решти від соціял-демократичного руху, її ватажки беруть близьку участь в національно-буржуазному русі, поруч з національно-демократичною партією.

Все це, очевидно, не могло не зневолити ліві елементи, соціял-демократичні елементи, що увійшли були спершу в радикальну партію і що стояли дальше на основах наукового соціялізму й їх що-раз більше засвоювали, одмежуватися од радикалів-народників та заснувати свою окрему партію, українську соціял-

демократичну партію. Таку партію й вирішено заснувати підчас наради представників українського робітництва вже 17 вересня 1896 р. Микола Ганкевич був ініціятор та перший організатор УСДП, що 1899 р. її склалося вже з готовою власною соціял-демократичною програмою. Правда, УСДП була й собі партія здебільша селянська по суті, галицьке бо робітництво головним чином єдналося біля польської партії соціял-демократичної, що в ній працювала й більшість лідерів УСДП. Але вона вже цілком рвала з народництвом, рвала якраз у той час, коли радикальна партія потопала в буржуазному націоналізмі, а її керманичі один за одним переходили до національно-демократичного табору; між иншими залишив тоді радикальну партію й сам Франко, перейшовши за намовою Грушевського до націонал-демократів.

Так довершувалось у нас на Україні наприкінці XIX ст. процес політичного оформлення розбіжних класових інтересів, що виріс на ґрунті старого спорохнявілого тепер народництва. Воно розкололося тепер на два непримиримі класові табори, на буржуазний і пролетарський, з непримиримими програмами, як непримиримі були класові інтереси цих двох таборів. Справжня революційна класа була тепер класа пролетарська, справжня революційна програма стала тепер програма пролетарської партії. Але українська буржуазія, дрібна своєю природою, все ще не втратила свого революційного, на той час, значіння, оскільки й вона боролася за скасування старих феодальних порядків, хоч і в ім'я буржуазного демократичного ладу, оскільки й вона боролася за національне визволення українських мас. Тільки ця революційність була вже однобічна, вже тимчасова, її майбутнє було, однак, уже не революційне, а опортуністичне, бо це майбутнє не збиралося визволяти трудящі маси від влади капіталу; воно мало принести тільки заміну влади чужого капіталу на Україні на панування власного капіталу. Але тепер цей національний капітал і собі пишався революційними кличами, і собі брався за провідництво над українськими трудящими масами в ім'я свого національно-буржуазного самовизначення. І за це провідництво він брався тепер змагатися з пролетарською класою, єдиною революційною класою й на майбутнє, єдиною через те, що класа ця збиралася визволити українські трудящі маси не тільки від чужого панування, але й від влади свого національного капіталу.

Змагання це за провідництво, за гегемонію в революційному русі проміж українською дрібною буржуазією й пролетаріятом

почалося вкупі із змаганням до заснування українських буржуазних партій та пролетарської партії. Змагання це й проходило червоною ниткою через увесь час революційної боротьби на Україні, аж до перемоги пролетарської класи у нас так над чужою, як і над власною буржуазією. З одного боку, воно висувало гасло національної буржуазної революції та й годі, з другого — воно несло клич: через буржуазну революцію до пролетарської революції, до соціялізму, до знищення класового панування взагалі.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

НАЗРІВАННЯ РЕВОЛЮЦІЇ

§ 59. *Економічні основи назрівання революції.* Початок XX сторіччя приніс на Україну, ба й у цілу Росію такі явища в суспільному житті, що серед феодально-самодержавного ладу в Росії вони нависли хмарою революції, збиралися кривавою мітлою вимести оцей поміщицько-самодержавний лад. А ця революція справді стала неминуча; питання тільки було в тому, хто цю революцію поведе, чи буржуазія, чи пролетаріят. Одна й друга класа готувати стала себе до неї. Буржуазія збиралася обернути цю революцію на свій лад, цеб-то вчинити її таку, щоб через неї запевнити своє виключне панування в країні. Пролетаріят за те збирався робити справжню демократичну революцію; він бажав повести її під власним проводом саме так, щоб оцю демократичну революцію обернути на засіб, який прискорив би здійснення соціялістичної спілки трудящих.

Дві були ознаки, що в нас стала назрівати революція. Перша — це безвихідне становище промислового капіталу в умовах поміщицько-самодержавного устрою, а друга — це швидка мобілізація революційних сил за повалення цього устрою.

Ми вже бачили, як швидко у нас на Подніпрянщині почав зростати промисловий капітал в 1880-их роках. Цей ріст був остільки могутній, що вже тоді давав усі умови для того, щоб і в нас утворився імперіялізм, тоб-то такий ступінь промислового капіталу, що він, об'єднуючи окремі свої підприємства в трести й синдикати, монопольно володіє і виробництвом, і ринком. Об'єднання банкового капіталу з виробничим, цеб-то нагромадження фінансового капіталу завжди є провісник імперіялізму. А це об'єднання, коли засновувалося що-раз нові могутні підприємства виробничі, вже мало в нас на той час міцне становище. Очевидно, що цей могутній ріст капіталізму не тільки на Подніпрянщині, але й у цілій Росії аж ніяк не міг уже бути вміщений

у рямках поміщицько-самодержавного устрою та що-раз виразніше починав домагатися скасування цього устрою і запровадження в Росії буржуазної конституції. Земська опозиція й була за перше виявлення цього домагання.

Початок XX сторіччя приніс нове загострення між промисловим капіталом та поміщицько-самодержавним ладом. Цим разом загострення це виросло вже не від того, що промисловий капітал зростав, а що була його криза. Промислова криза заповіла себе в нас вже наприкінці 1890-их років. Вже тоді почали відчувати неспокій на грошовому ринку: банки, що спомагали промисловий капіталізм грошима, один за одним терпіли невдачу. Закордонні грошові капітали й собі перестали припливати до Росії. Промисловий капітал, що жив із цих грошових засобів, і собі почав хитатися. Це спричинило великий переполох серед промисловців. Правда, 1903 року сталося на деякий час „затишшя“ після цього переполоху. Промисловість і торговля начеб-то почали відживати, хоч пригніченість все ще панувала серед промислових кіл. Але вже 1904 року почалося знову хитання промислового капіталу. Русько-японська війна, що стільки невдач принесла Росії, ще збільшила це хитання. Надто російський уряд почав оподатковувати цей капітал всілякими позиками. Все це цілком припинило приплив грошових капіталів до промисловости, і вона опинилася врешті в безвихідному становищі: не було за що поширювати своє виробництво, не було куди й збувати нагромаджений товар. Продукція одна для потреб війни не давала виходу з цього важкого становища.

Все це вельми дратувало буржуазію в Росії, ще гірш настроювало її проти самодержавства, яке вона вважала за одну із причин промислової кризи. Надто ще й нещаслива війна з Японією дошкулювала її до живого. Війну бо з Японією задумали в Росії головним чином поміщики, а не промислова буржуазія. Поміщицькі кола взагалі того часу, а через промислову кризу, зокрема, стали почувати себе міцно. Наприкінці 1890-их років експорт хліба за кордон значно покращав; поміщицьке господарство ставало знову міцно на ноги і то якраз у той час, коли промисловість починала терпіти одну невдачу за одною. Торговельний капітал, що за носія його було поміщицьке господарство, бундючно став знову піднімати голову. Він то й затіяв русько-японську війну, щоб мати нові торговельні шляхи, а вкупі з цим, щоб зацитькати нею й буржуазію. А тимчасом з війною не повезло, широкі маси населення стали з приводу війни хвилюватися

і буржуазія, що недавно так міцно була вбилась в колодочки, тим більш стала подумувати про владу для себе. Ось через що навколо русько-японської війни й загострилися тепер так дуже відносини буржуазії руської з дворянсько-поміщицьким самодержавством, що й собі запахли навіть революцією.

Але революція не з цього боку назрівала. В той час, коли сумирні до недавнього взаємини руської буржуазії і дворянського поміщицтва ускладнялися на ґрунті невдач промислового капіталу й росту торговельного капіталу, все це тільки сприяло ростові революційної хвилі. Сама ж хвиля виростала з боку робітничих та селянських мас. На Україні зокрема це було помітне, не зважаючи на те, що буржуазно-поміщицькі ускладнення на Україні ще йшли по лінії загострень між українським дрібним капіталом та руським самодержавством. Дрібний бо український капітал не тільки не почув на собі невдач великого промислового капіталу, але ще й значно виріс підчас промислової кризи. Кооперація — це основна форма росту цього капіталу. А як швидко вона росла, досить буде вказати на те, що наколи в усій Росії за 1903 рік засновано всього 50 кооперативних об'єднань, в 1904 році — 65, в 1905 році — 60, то на Україні одній виросло в 1903 році 17 кооперативних об'єднань, в 1904 році — 29, в 1905 році — 22. А ці цифри стосуються тільки самої сільсько-господарської кооперації. Цей ріст української кооперації являв собою й ріст українського дрібного капіталу. Народники 1870-их років, ба й сам артільний батько Левитський, даремно шукали б у них тепер єднання незаможницьких шарів. Це наочно довелося констатувати на одному із з'їздів сільсько-господарської кооперації, на Катеринославському з'їзді в 1910 році, мовляв у „наших кооперативах збираються елементи села економічно найсильніші; в них немає тих шарів села, що ми їм можемо тільки морочити голову, не знаючи ані рецептів, ані засобів рятунку тих крихітних господарств".

Безперечно, що цей дрібний національний капітал на Україні, що особливо тепер мав за що ворогувати з російським поміщиком, міг стати, ба й ставав одною з рухових сил революції. Поміщик бо, між иншим, тепер значно обмежив здачу своєї землі в оренду: користуючи із сприятливої коньюнктури, він сам брався тепер провадити своє підприємство, а це й дратувало в першу чергу селянську буржуазію. Тож недивно, що сільський буржуа як ніколи став тепер ласо поглядати на поміщицьку землю, витягати за нею руки, вкупі з цим став як ніколи й ненавидіти цю владу, що охороняла цього поміщика в його маєтку. Але все-таки не він, не оцей сільський буржуа готував революцію. Її готував в першу чергу пролетаріят, користаючи з нагоди ускладнень проміж буржуазією та поміщицьким самодержавством, її готувала ще й уся селянська маса, що ставала тепер до рішучої боротьби з поміщицьким господарством та з цим устроєм, що спирався на поміщицьке господарство. Стиснена як ніколи малоземеллям, голодна й боса після неврожайних років (1900 — 1901), обвантажена понад силу всілякими податками, вона — ця селянська маса — готова була на все, щоб позбутись і ненависного поміщика, і його помічників — представників самодержавної влади на місцях.

§ 60. *Назрівання революції знизу й боротьба з нею реакції згори.* Натиск дрібнобуржуазних елементів на Україні знизу на поміщицький маєток та на поміщицьку владу ставав що-раз загрозливіший. Він знов, як колись, за часів київської козаччини, ставав єдиним фронтом проти поміщицької латифундії. Вже 1902 року він вибух вельми загрозливою хвилею селянських хвилювань. Особливо загрозливі були ці хвилювання на Харківщині та Полтавщині, де селянство нищило панські садиби, проганяло поміщиків, ставило опір навіть військовій силі. Поміщицька влада з великим напруженням намагалася ліквідувати ці хвилювання, і хоч повстання 1902 р. начеб-то придушила, але самого хвилювання припинити їй все-таки не вдалося.

Що ж було за програму цього масового селянського зрушення, що росло на очах, загрожуючи вибухнути вогнем загальноселянської повстанської пожежі?

Старе гасло було в ньому: гасло вивласнення поміщицької землі й розподілу її між селянством. Це було гасло, що його підхопили були раніш народники, складаючи свою теорію селянського соціялізму, це було гасло, що червоною ниткою проходило через увесь час існування в нас поміщицького землеволодіння, це було гасло буржуазної революції у хліборобстві. Намагаючися бо скасувати поміщицьке землеволодіння, намагаючися скасувати взагалі приватну власність на землю й розподілити її між селянством („всім по сім"), це означало не що инше, як дати змогу виростати на правах оренди суто буржуазним сільським підприємствам. Феодальне землеволодіння — це й єсть землеволодіння на правах приватної власности на землю, тоді як буржуазне володіє тільки самими засобами виробництва на землі, а не самою землею. Власність бо на землю залишається, будь то в руках держав (націоналізація), будь то в руках самих громад (соціялізація та муніципалізація). Оце й єсть вимога буржуазної революції що до

хліборобства. Це й є вимога такого устрою поземельного, де намість поміщиків мають перевагу міцні фармерські хазяйства суто буржуазного зразку.

Оцю вимогу буржуазної революції в хліборобстві й несли тепер, як і раніш, селянські хвилювання в своїй боротьбі за землю. Несла її однако й селянська буржуазія, як і вся голодна на землю селянська маса. Селянській буржуазії не страшно було втратити власність на землю. Вона — оця нова селянська буржуазія, не глитайської породи — і так здебільша розвивалася без неї, розвивалася більш на оренді чужої землі, ніж на своїй власній. Конфіскація поміщицької землі могла принести їй тільки сприятливі умови для дальшого її розвитку та її виключну економічну перевагу в селі над масою дрібних хліборобів, що і так уже була в її руках. Через те вона так свідомо і хапалася за це гасло конфіскації поміщицьких земель. Через те вона так і браталась увесь час із голодною на землю селянською масою проти поміщика. Через те вона й готова була тепер укупі з цею масою втопити цього поміщика та його владу в пожежі повстання.

Але революція знизу назрівала не стільки з боку селянських мас та селянської буржуазії. Натиск революційний ішов в першу чергу з боку пролетаріяту, надто йшов він з цього боку організованіше, плановіше та на більш політичному ґрунті. Промислова криза вельми болюче вдарила по робітництву. Робітникам одчайдушно довелося боротися тепер за своє існування і серед них що-раз глибше стала нуртувати думка, що настала неминуча революційна боротьба з усім сучасним громадським і політичним устроєм, бо дрібними економічними здобутками нічого дальше не вдієш. Підчас розквіту промисловости воно — робітництво — обстоювало ще вигідніші умови для продажу власної робочої сили. Тепер криза, що засуджувала маси працьовників фабричних на безвихідну нужду й безробіття, наочно переконала їх, що вся їхня незавидна доля не в руках того чи иншого капіталіста, а в неволі цілої тогочасної виробничої системи, та що цю долю можна лише змінити, скасувавши цю виробничу систему. І робітництво через те що-раз голосніше піднімало клич силою змінити цю виробничу систему, що-раз виразніше ставило домагання силою перемінити цілий тогочасний громадський і політичний устрій.

Основним засобом виявляти ці домагання на той час були робітничі демонстрації, робітничі страйки. Вже 1900 р. з нагоди першого травня в Харкові застрайкували всі великі й малі механічні заводи, канатна фабрика, залізничі майстерні. Дійшло до

політичної демонстрації за 8-годинний робочий день, за свободу зібрань, спілок, страйків, друку. Це був перший величезний політичний протест робітництва такого широкого розміру — на всю Росію. Напередодні революції 1903 рік приніс іще більший здвиг робітничого руху. Приміром, в Одесі вже з весни того року йшло хвилювання між робітництвом. Через декілька день після вибуху страйку в залізничих майстернях, що стався 1 липня, застрайкували робітники на пристані, застрайкували по всіх одеських фабриках і заводах. Страйк був вельми бурхливий. Сутички були з поліцією й з військом. У липні вибух ще грізніший, також загальний страйк робітничий і в Києві. Страйкарі припинили навіть залізничий рух, при чому було декілька кривавих сутичок з військом. На Катеринославщині загальний робітничий страйк почато з перших днів серпня. І тут салдати стріляли в робітників. Вбито було 77 чоловіка та поранено 13. Подібні події відбувалися майже в усіх містах України, де тільки були робітничі організації. Характеристично при цьому відзначити, що й сільсько-господарський пролетаріят одгукнувся в той час жваво на загальний страйковий рух. Переважно цей рух виявився на Київщині в тому, що до нього приєднувалося економічні домагання, а також політичні кличі.

Вже оці селянські хвилювання в ім'я скасування поміщицьких маєтків, як і робітничі масові страйки, що почалися серед тогочасної кризи в ім'я економічних та політичних перемін у тогочасному ладі Росії, безперечно дуже налякали поміщицько-самодержавну владу, налякали на смерть загрозою великих громадських і політичних перемін. Поміщицько-самодержавна влада почала вживати через те нових заходів, щоб припинити за всяку ціну поширювання революційної хвилі. Але теперішні засоби прикладання грубої сили для втихомирення цієї революційної хвилі вже не були достатні. Грубе насильство з боку владної реакції тільки ще більше дратувало революційну стихію. Реакція й узялася через це ще за инші засоби втихомирювання революції, що виникала на очах. Вона взялася за такі засоби, що мали завдання розвалювати цю революційну стихію з середини, одночасно тиснучи на неї зверху й зовні.

Селянську стихію реакція бралася приборкати двома способами: по-перше — розколоти її надвоє, по-друге — кинути її на єврейські погроми. Розколювання селянської стихії надвоє — це стара тактика реакції. Її вона з успіхом виконувала підчас хвилювань з нагоди реформи 1861 року. Цю тактику вона готувала здійснити й тепер. Закон про хуторянські господарства, що його

видано 9 листопада 1906 р., мав бути за оцей клин, що його збиралася реакція вбити в селянську стихію. Приєднати до себе буржуазну верхівку села ціною економічного її упривілейовання, відділення її з цілої маси села в окремі господарські одиниці - хутори, дати їй широку змогу набувати землю у власність, дозволяючи вільно продавати й купувати землю,— ось плани реакції, що їх і здійснено наприкінці 1906 року. Але поки йшли тільки попередні міркування з приводу цього плану, тимчасом треба було щось негайно зробити, щоб одурманити цю стихію, що нестримно спадала на поміщицьку голову. Через оце „щось" і постали єврейські погроми на Україні, що кривавою хвилею розлилися за час революції.

Єврейські погроми не були дотепер новиною на Україні, як і не було новиною те, що реакція намагалася обернути їх на своє знаряддя супроти селянської стихії. Погроми початку 1880 - их років реакція вміла прегарно використати для власної мети, для відхилення стихії селянської од народовольницької програми. Тепер ще раз узялася вона за цей випробований засіб. Ґрунт для цього був підходящий не від сьогодні, бо не від сьогодні нацьковувала реакція населення на єврейство й не від сьогодні серед селянських мас спостерігалось антисемітизм. Єврейство бо, скупчене по містах і містечках через те, що заборонялося йому вільно розселюватися (закон про межі осілости), мимохіть стояло подалік од хліборобського заняття. Зате, якщо не ремесникувало дрібним промислом, то являло собою часто - густо дрібного агента торговельного капіталу, скупника й лихваря, що болюче в'їдався у дрібний селянський бюджет. Правда, чимало єврейського населення жило серед жахливої нужди, чимало працювало на заводах та фабриках за робітників, але маса цього не бачила. Вона бачила тільки „жида - лихваря", „жида - скупника", що проти нього од віку агітував ще й сільський глитай, бажаючи збутися зненавидженого свого конкурента на селі.

Під цим гаслом „бий жида" і використала тепер реакція антисемітські настрої населення. Чорносотенні організації повели нечувану агітацію проти „жидів". Агітація ця вже 1903 р. викликала жахливі єврейські погроми. Почалися вони весною на великдень в Кишиневі, а далі розлилися широкою хвилею по Україні, по Правобережжі переважно. Гинуло єврейство геть усяке, не зважали ні на вік, ні на пол, з чого й як жив єврей. В 1905 році погроми набрали особливої сили. Поразка Росії в Манджурії чимало дала нагоди для цього. Поразку бо цю чорносотенна агітація і приписувала „жидівській зраді" та „жидівському соціялізмові".

Підчас, коли селянську стихію, а то й неосвідомлені шари робітництва повертала реакція на єврейські погроми, взялася вона надто робітничий рух розвалювати ще й так званою „зубатовщиною". Зубатовщина мала зокрема повернути робітничий рух з політичного шляху на мирний, економічний. Зубатов, що був за помічника в цій справі міністра внутрішніх справ Плеве, і організував таку пропаганду серед робітництва; ця пропаганда мала переконувати робітників у тому, що зайва річ, ба й даремно бунтуватися проти уряду, що зайво вимагати політичних реформ, а треба тільки боротися мирно з капіталістами за поліпшення заробітної плати, за скорочення робочого дня то - що. Зубатов намагався навіть організувати робітничі об'єднання, що мали стояти на цій платформі. За осередок цих заходів стала Одеса в 1903 році. Помічник Зубатова Шаєвич зміг навіть утворити тут досить чимале робітниче об'єднання, що прийняло гасла Зубатова. „Союз рабочих по металлу города Одессы" і стало за це об'єднання.

Але зубатовщина не вдалась. Організуючи робітників для виключно економічної боротьби, вона мимохіть утворювала легальні форми організації робітництва. Закликаючи робітників до економічної боротьби, натомість політичної, вона мимохіть більше розбурхувала робітництво. Тож недивно, що зубатовська організація в Одесі, замість стати за підручну для реакції, поплила вкупі з революційними організаціями робітників за загальною страйковою хвилею. Це й одібрало охоту в реакції таким способом боротися з робітничим рухом, бо виходило, що вона організує ще й сама власними руками пролетаріят проти себе. Зубатовщину було через те незабаром припинено, а Зубатова та його помічника вислано з України у Володимирську губерню.

§ 61. *Організація буржуазії напередодні революції.* Оце назрівання революційного руху з низів, що являв собою в основному дві рухові сили революції 1905 р.: пролетаріят — з одного та селянство — з другого боку,— воно дало вельми сприятливий ґрунт і для виступу буржуазії з революційними гаслами в ім'я зміни тодішнього ладу так громадського, як і політичного. Безперечно, що шляхи буржуазії й пролетаріяту та селянства розходилися в основному між собою: пролетаріят бо що - раз виразніше йшов не тільки до того, щоб замінити поміщицько - самодержавний лад на демократичний, він ще намагався й цю демократію влаштувати по - свойому, влаштувати так, щоб не буржуазія мала в ній

перевагу, а робітництво вкупі з селянством; він намагався влаштувати її справді по-демократичному, як цього й потребували інтереси прискорення умов для здійснення соціялізму. Селянство також инакшої прагнуло революції, ніж буржуазія. Селянство йшло до того, щоб землю в поміщиків одібрано без викупу, одібрано даром; буржуазія, хоч і погоджувалася на вивласнення поміщиків, але тільки за викуп, тільки за те, щоб селянство виплатило поміщикам таке відшкодування за втрачену землю, як колись підчас реформи 1861 року селянство вже заплатило за свою волю й за свою землю.

До кінця XIX ст. тільки невеличка частина російської буржуазії була в опозиції до самодержавства. Ліберальне народництво, що ним жила земська опозиція, і було за гасло тієї частини буржуазії. Більшість її, однак, і далі жила сумирно поки-що з поміщицькою владою, хоч і вона починала точити зуби на самодержавство. Криза промислова початку XX ст., як уже знаємо, кинула її всю в опозицію що до поміщицької влади. Тепер майже вся руська буржуазія почала прикривати себе революційними гаслами, почала начеб-то єднатись і собі з селянством, щоб за його допомогою справитися з самодержавством в ім'я буржуазного конституційного устрою. Щоб плановіше та єдиним фронтом берегти свої класові інтереси в революційній пожежі, що наростала,— а вона для всіх уже стала неминуча,— буржуазія на зразок пролетаріяту й собі починає гуртуватися в політичні об'єднання, у політичні партії. Вже 1902 року ця буржуазія утворила свій орган „Освобождение" під редакцією Струве. 1904 року ця буржуазія організує вже власну партію „Союз Освобождения". Програма „Союзу" вимагала конституції, опертої на принцип загальних, прямих, рівних і тайних виборів, примусового вивласнення за викуп поміщицьких маєтків, ба навіть запровадження 8-годинного робочого дня. „Союз Освобождения" і став за основу для конституційно-демократичної партії (кадети), що була оформилась у революції напередодні I Думи. Одночасно ця сама буржуазія бралася геть-усяко підкорити собі й революційний рух дрібної буржуазії, ба навіть робітництва. Вона кидала голосні слова в маси про неминучість революції, про заведення в Росії республіки, вона стала пропагувати за скликання спільної наради всіх опозиційних та революційних груп для спільного виступу проти поміщицького самодержавства.

Оскільки хапливо організовувалася велика буржуазія, до того ще й російська буржуазія, остільки ще з більшою хапливістю

готувалася до революції українська буржуазія, з природи своє дрібна буржуазія. До кінця XIX ст. вона не виходила поза межі національної автономії для себе на Україні, що її сподівалася найти в межах майбутньої російської республіки. До кінця XIX ст. не вспіла вона й оформити цих своїх сподівань та домагань у формі писаної програми, не зважаючи на те, що така програма вже була в її посестри — галицької дрібної буржуазії. До кінця XIX ст. вона й не встигла на Подніпров'ю скласти між собою й окремої партії, хоч і мала вже тут свою організацію, майже готову. Причина цьому була та, що вона ще не встигла формально розмежуватися з селянською масою, ба й з пролетаріятом, хоча оцей український пролетаріят мав уже наприкінці XIX ст. у спілці з руським робітництвом свою власну партію й основні намічені моменти власної програми.

Початок XX сторіччя дав, однак, уже такі умови, що це розмежовання неминуче мусило прийти. Назрівання революції 1905 року прискорювало це розмежовання. Воно й принесло з собою довершення програмового оформлення й серед подніпровської дрібної буржуазії.

До кінця XIX ст. два намічалося виразні напрямки серед української дрібної буржуазії: з одного боку, було це ліберальне народництво, що й тепер жило гаслами „Старої Громади", гаслами угодовського культурництва, з другого боку — драгоманівщина, лівіша і демократичніша течія, що займала посереднє становище між народництвом та марксизмом. І в цій течії наявне було угодовство, особливо після того, як Драгоманов прийшов до спілки з ліберальним народництвом, із земською опозицією. До повного об'єднання обидвох цих течій серед української дрібної буржуазії, не зважаючи на спілку їх у 1880-их та 1890-их роках, однак, не дійшло. Права бо течія що-раз більше виростала туди, куди серед загального росту земської опозиції складалася суто буржуазна партія, і сама ставала на наявно-буржуазний шлях, тоді як ліва течія все ще займала посереднє місце між марксизмом та народництвом, все ще не наважувалася куди йти. Через ці розходження й не дійшло до здійснення організації української дрібної буржуазії на Подніпров'ї в окрему єдину партію, хоч, як уже знаємо, були заходи втворити таку єдину партію, хоч складалася навіть міцна, єдина організація, що могла вирости на таку партію.

На початку XX ст., коли вже наявно постало питання, хто поведе селянські маси до прийдешньої революції — чи буржуазія, чи пролетаріят, коли наявно почали намічатися два різні шляхи

й самої революції 1905 р., розходження між одною течією й дру-
гою серед української дрібної буржуазії знову загострилося.
Складану спілку поділилося там, де станучо вже рішуче питання,
хто куди йде, і коли права течія остаточно потонула в буржуаз-
ному русі, ліва організувала тоді свою окрему партію — „Револю-
ційну Українську Партію“ (РУП). Вже 1900 року виросла ця пар-
тія. Програма її — стара драгоманівська програма, з тим додатком,
що замість давнього гасла національної автономії тепер за клич
її стала „самостійна Україна“.

Українська дрібна буржуазія розкололася надвоє таким чи-
ном — на праву, опортуністичну течію та ліву, революційно - ради-
кальну. Куди ж прямувала тепер права течія? Чи на спілку
з руською буржуазією? Ні. Не зважаючи на те, що остання й
собі ставила в своїй програмі і національну автономію для по-
неволених в Росії національностей і вивласнення поміщицької
землі, все - таки на спілку з нею не могла й тепер піти українська
дрібна буржуазія. Адже вона намагалася тепер, у прийдеш-
ній революції, позбутися не тільки російського поміщика, але
й руського та закордонного буржуа — великого промисловця.
Єднаючися з руською буржуазією, вона могла сподіватися на
визволення з - під влади одного тільки свого ворога - поміщика.
А що ж буде тоді під владою нового її ворога — руського бур-
жуа? Чи не гірша неволя за першу настане тоді? Чи не краще
стати на власні, досить міцні вже ноги, і в спілці з селянством
самій одстоювати свої незалежницькі права? Так думала зде-
більша не тільки ліва, радикальна течія української дрібної бур-
жуазії, що заснувала вже свою власну партію та наближалася на-
віть до спілки з українським робітництвом. З такими міркуван-
нями жила вчасти й права її течія, що й собі тепер складала
основи своєї програми. Але права течія не збиралася цілком роз-
ривати з руською буржуазією, як це робила ліва течія. Адже
руська буржуазія обіцювала зараз їй автономію, обіцювала само-
врядування. І через те вона й не пішла на розрив з руською бур-
жуазією, через те вона й тепер з тактичних міркувань браталася
з тією буржуазією.

Але на цьому розкол серед української дрібної буржуазії
не скінчився. Він пішов ще далі, захопивши й РУП, одділяючи
в ній справжні революційні елементи од дрібнобуржуазних та уго-
довських.

Революційна Українська Партія вийшла на політичну арену
як суто націоналістична організація. В цій націоналістичній орга-

нізації були, однак, елементи й марксистські, бо драгоманівщина, що й була за платформу РУП'у, являла собою саме якраз суміш народництва й марксизму, чи, радше, перехід од першого до другого. На цій переходовій платформі й з'єдналися в РУП'і не тільки дрібнобуржуазні елементи українського націоналізму, але й течії пролетарські, що мали ухил у бік марксизму. Останні вже тоді мали в РУП'і важливе місце. Корінь їх був у тогочасному робітничому русі, що серед нього до кінця XIX ст. драгоманівщина, за свідоцтвом одного з основоположників РСДРП, Тучапського, колишнього драгоманівця, чималий мала вплив. Жити вкупі, працювати вкупі оцим елементам, однак, не було змоги довго, в той час, коли, як сказано, гостро вже стояло питання хто й куди — чи в лавах буржуазії, чи в лавах пролетаріяту. Через те вже 1902 р. стався перший розкол в РУП'і: найбільш націоналістична течія української дрібної буржуазії вийшла тоді з РУП'у й заснувала свою окрему, вже суто буржуазну партію — „Українську Народню Партію“.

„Українська Народня Партія“ була перша політично оформлена буржуазна партія на подніпрянській Україні. В неї влилися найбільш шовіністичні елементи української дрібної буржуазії, що дотепер ішли вкупі з лівою течією. Ця партія вже одверто ставала на буржуазний шлях. Програма цеї партії була не тільки націоналістична, але й одверто шовіністична, виправдуючи цей шовінізм начеб - то інтересами українського робітництва та селянства. — „Всі люди — наші браття“ — читаємо в програмовій брошурі „Української Народньої Партії“, що її видано 1902 р. під заголовком — „Справа української інтелігенції в програмі УНП“: „але москалі, ляхи, угорці, румуни й жиди — це вороги нашого народу, доки вони панують та експлоатують нас“.

Але на організації цієї першої, найбільш радикальної буржуазної партії української не скінчилося. На правому крилі й собі йшов організаційний процес української дрібної буржуазії. Незабаром за „Українською Народньою Партією“ виросла „Українська Демократична Партія“ з програмою, близькою до „Союза Освобождения“, та близька до неї „Українська Радикальна Партія“ з відомим того часу письменником Грінченком на чолі.

Що ж являли з себе оці нові дві буржуазні партії українські? „Українська Демократична Партія“ була за безпосереднє продовження тієї позапартійної політичної організації, що її створено в 1890 - их роках з українських націоналістичних кіл. В ній найшли місце всі ті праві елементи української дрібної буржуазії й

інтелігенції, що з тактичних міркувань поки - що йшли пліч - о - пліч
з руською буржуазією, хоча спілки з нею не збиралися робити.
Ці праві елементи вже перед самим вибухом революції, коли
руська буржуазія організувалась у партію кадетів, вирішили
й собі все - таки мати свою окрему партію, що для неї й прийняли
кадетську програму за свою. Такий самий корінь мала й „Україн-
ська Радикальна Партія", що в ній оформилися також ці праві
елементи української дрібної буржуазії, що йшли спершу разом нога
в ногу з руською буржуазією. Тільки в „Українську Демократичну
Партію" пішла правіша течія, найправіша з усіх дрібнобуржуазних
течій на Україні, а в „Українську Радикальну Партію" — лівіші, ра-
дикальніші сили з правого крила української дрібної буржуазії.
Таким чином остаточно оформилися національні змагання бур-
жуазні посеред і правого крила української дрібної буржуазії.
Умірковані́сть та угодовство серед однієї й другої партії хара-
ктеристичні для цього оформлення. Воно й виявилося хоч би в тому,
що одна й друга партія вирішили не поривати поки - що цілком
з руською буржуазією. Надто одна й друга партія ставили
у своїх програмах вивласнення поміщицької землі за викупом та
національні свої домагання обмежували тільки до питання на-
ціональної автономії, а не самостійности, як це ставила РУП та
за нею й УНП. Обидві ці партії й злилися наприкінці 1905 року
в єдину „Українську Радикально - Демократичну Партію" з єди-
ною програмою.

Такі були шляхи політичного оформлення української дрібної
буржуазії напередодні революції 1905 року. Од своїх старих народ-
ницьких гасел вона вже цілком одмежувалася, ще й протиставила
себе робітничому рухові, як ворожому для себе, вона одмежува-
лась тим самим од широких мас українського селянства, та ще
й намагалася підкорити його своїм впливам. Вона у своїй біль-
шості вже не привласнювала собі навіть назви „соціялістів", як
це робили раніш народники - революціонери 1870 - их років, вона
здебільша вже навіть не вішала вивіски „революційної" партії на
своїй наскрізь буржуазній програмі. Тепер уже було для неї зайве
говорити про „соціялізм", прикривати ним свої буржуазні наміри.
Українське народництво 1870 - их років таким чином одкрило своє
лице цілком. Єдине, що ще розділяло українських буржуазних
нащадків цього народництва, це тільки відношення до російської
буржуазії. Тоді, як ліві з УНП вирішили йти на повний розрив з нею
в ім'я української самостійности, то праві з УРП та УДП обмежи-
лися поки - що питанням автономії, а через це й не поривали цілком

з російською буржуазією, а тактично йшли нога в ногу з нею. Тільки незначні кола народницьких нащадків, тих, що колись пішли в „Народню Волю", все ще вперто трималися давніх своїх позицій. З них, а також руських їхніх небагатьох однодумців і виросла того часу всеросійська „Партія соціялістів - революціонерів", заснована 1902 р. з почину харковської та саратовської групи соціялістів - революціонерів. Вона й склала власну програму на старий лад про соціялізацію землі, виступивши на політичний кон і з власним органом „Революционная Россия".

§ 62. *Революційно - буржуазний рух у Галичині на початку XX ст.* В той час, коли старе народництво українське на Подніпров'ї серед умов назрівання буржуазної революції у Росії перероджувалося на наявно буржуазні партії, в Галичині, де це переродження, чи, радше, оформлення, здійснилося вже наприкінці XIX ст., також назрівали внутрішні переміни серед носіїв національного українського капіталу.

В чому ж був увесь зміст оцього процесу, що йшов напередодні революції 1905 р. серед дрібної подніпровської української буржуазії? А в тому, що ця дрібна буржуазія українська, оформлюючи наявно на буржуазний лад свої класові інтереси, шла вже цілком свідомо на буржуазне самовизначення українського національного капіталу. А що умови для цього самовизначення українського капіталу складалося серед розхитаної самодержавної бочки, серед революційного здвигу мас, то й шляхи для цього самовизначення намічав цей капітал на революційний лад.

В Галичині, безперечно, мусив бути такий самий зміст у процесі оформлення українського національного капіталу. Надто і в Галичині, як і на Подніпрянщині, шлях цього самовизначення мусив бути не менше демократичний, бо й тут, як і там, основна база цього капіталу була в селянській масі, що її пригнічував чужинець - поміщик, чужинець - промисловець. Але оскільки на Подніпрянщині цей шлях неминуче мусив ще йти виключно через буржуазну революцію, виключно через повалення поміщицького самодержавства, то в Галичині, де з половини XIX ст. вже була буржуазна конституція й буржуазне самоврядування окремих країн, що входили до складу Австро - Угорської монархії, шлях самовизначення міг іти й через мирні реформи австрійського політичного ладу. Український національний капітал у Галичині й пішов цим другим шляхом. На инший бо й не було в нього одного сил; врешті, на той час і не могло намічатися иншого шляху в Галичині, раз усю боротьбу в Австрії

провадилося на парламентській трибуні. Український націоналізм у Галичині всю майже другу половину XIX ст. був уже на шляху цеї парламентської боротьби; вся його тактика, через те, дотепер у цій боротьбі була така, щоб цеї боротьби не загострювати, а де вдається, мирно виторгувати для себе ту чи иншу реформу, ту чи иншу концесію для національної справи. Ця тактика й привела до того, що галицький націоналізм заключив 1890 р. навіть згоду з польським поміщицтвом. На це угодовство його склалися не тільки відомі вже нам унутрішні відносини в самій Австрії, але й становище його старшого брата на подніпрянській Україні. Треба ж бо було цьому братові, придушеному самодержавством, що сам шукав притулку в небагатій дідизні свого меншого, галицького брата, хоч таким шляхом забезпечити його політичний прожиток.

На початку XX ст. становище цього брата на Подніпрянщині стало, однак, змінятися начеб-то на краще. Перед безпросвітньою і безвиглядною справою цього старшого брата в умовах прийдешньої російської революції розгорнувся широкий битий шлях якщо не до самостійности, то хоч би до національної автономії в межах російської республіки. Одночасно виріс і ще більше і сам менший брат у Галичині. Наприкінці XIX ст. він уже мав навіть свою могутню партію, мав у своїх руках український посольський клуб так у парламенті, як і в соймі, мав чимало пропагандівських організацій, що засновували свої культурноосвітні й заразом політичні осередки на місцях, мав, нарешті, в кожному повіті свої бойові організації. Гімнастичне товариство „Сокіл“ та пожежно-гімнастичні товариства „Січ“, що їх засновано починаючи з 1880 р., були за ці організації. Особливо широко розвивалися „Січі“. На початку XX ст. вже мало де на селі не було читальні „Просвіти“, але одночасно вже більшість цих сіл мала й свої „Січі“ на місцях. Так „Січі“, як і „Соколи“ були назовні руханково-культурні осередки, але всередині, об'єднуючи коло себе всю тогочасну молодь, вишколювали її не тільки що до гімнастики, але й військової муштри. Виховуючи її в націоналістичному напрямку, вони стали за бойові організації, де готувалося кадри майбутньої національної армії. В XX ст. цей галицький менший брат ще більшу розвинув діяльність у цій своїй політичній самоорганізації.

Підсилений оцею самоорганізацією і підштовхуваний тепер своїм старшим братом, український націоналізм у Галичині перестав раптом покірну займати позицію проти свого ворога — польського дідича й проти австрійського уряду. Вже 1900 року почав

він свою нову тактику, зневірившись у „новій ері“. Зневіра прийшла після кривавих виборів у Галичині 1897 р. за міністерства Баденього, що одплатило за цю „еру“ десятками вбитих та сотнями ранених українських селян. І коли на Подніпрянщині засновано РУП, у Галичині відбулися того самого року дві знаменні для того часу події. Перша — це масове скликування від політичних організацій народніх віч під гаслом негайного виділення східньої Галичини в українську автономну територію з власним соймом та впровадження загального безпосереднього й таємного виборчого права. Друга — це з'їзд українського молодняка у Львові 14 липня 1900 р. під гаслом: „самостійна соборна Русь-Україна“. 1901 рік приніс нові прояви зміни дотеперішньої угодовської тактики галицького націоналізму. Ця зміна розпочала вельми гарячу виборчу кампанію до парламенту під гаслом бойової опозиції до уряду. Народній з'їзд, що відбувся в березні цього року, підтвердив цю нову тактику „Народнього Комітету“; він виніс постанову, щоб галицькі посли перейшли в рішучу опозицію проти уряду, зокрема, щоб голосували так довго проти бюджету, доки східня Галичина не буде виділена в окрему національну автономну територію. В наслідок цеї постанови українські посли й вийшли демонстративно з галицького сойму 8 липня 1901 року, а за ним 3 грудня 1901 р. демонстративно й усе українське студентство залишило львівський університет, вимагаючи від уряду заснования окремого українського університету.

Таким чином, український націоналізм і в Галичині пішов на наявну боротьбу і з своїм дотеперішнім „патроном“ — австрійським урядом і з польським поміщицтвом у Галичині. „Не пора, не пора москалеві, ляхові служить — довершилась України кривда стара, нам пора для України жить“ — заспівав тоді захоплений цею національною боротьбою Франко, а за ним на цей лад заспівали в Галичині із захопленням усі, що мали себе за українця. Бойовий настрій покорив старий опортунізм у всіх, крім такої клерикально-реакційної партії галицької, яко „християнсько-суспільна партія“, що на кошти австрійського уряду видавала „Руслан“ та єднала в собі від кінця 1890-их років умірковане галицьке попівство. Бойовий настрій взагалі стали почувати тоді в Галичині. Його почувалося не тільки серед галицької інтелігенції української, він ішов також у широкі маси. Досить буде згадати, що майже цілий рік 1902 й 1903 відбувалися масові рільничі страйки в Галичині проти польських поміщиків, організовані галицькими еседеками з Вітиком на чолі. Під цим бойовим настроєм

ще більш, ще гарячковіше організувався тепер український націоналізм, що й викинув тепер наявно гасло: „мобілізується ворожу силу, мобілізуймось і ми!“ Під цим бойовим гаслом відбулась у грудні 1903 року нова демонстрація українських соймових послів, а вкупі з цим і новий їх вихід із складу галицького сойму. Під цим гаслом врешті відбулась і бурхлива демонстрація галицького громадянства в серпні 1904 року перед галицьким намісництвом з нагоди приїзду до Львова австрійського прем'єра Кербера.

Але хоч який бойовий запанував настрій серед галицького громадянства на початку XX сторіччя, хоч як революційні були в ньому гасла, шляхи цього руху все ще не йшли через революцію, не йшли й до революції. Галицько-українська опозиція за межі легальних засобів боротьби все ще не виходила, хоч і готувалася недвозначно до нелегальних засобів боротьби, хоч і організувалась у майбутньому до революційної боротьби за своє самовизначення. Вона й не ставила через це на чергу дня питання про вивласнення поміщицьких маєтків, хоч і мала на меті це вивласнення. Вона не збиралася й тепер боротися за свою незалежність, хоч і думала вже про неї. Вона за всяку ціну обстоювала поки-що тільки практичні на сьогодні свої завдання, поки-що тільки поточні свої інтереси: справа одкриття українських гімназій, українського університету, справа субвенцій державних на українські культурні потреби, врешті, справа адміністративного поділу Галичини й реформа виборчого закону — ось її бойові завдання на цей час. Прагнучи їх зреалізувати, вона мала на меті поки-що таким чином поширити власну політичну базу для дальшого розвитку власних сил. Всі инші свої завдання вона одкладала на майбутнє, до того моменту, коли, склавши більше сприятливі умови, можна буде їх реалізувати більш певно. Тепер для цих инших завдань, на її думку, ще не настав час, тепер вони тільки одна далека ідея. Про це й заявляла вона при всякій нагоді, про це вона в той час диспутувала з радикальнішими течіями, що вимагали негайної активної боротьби за державну самостійність соборної України. Пригадаймо тільки цю дискусію, що її провадилося з цього приводу між поміркованим органом націонал-демократів „Діло“ та радикально-національною газетою „Гайдамаки“ в 1904 — 1905 р., що її видавав посол Петрицький. Петрицький ставив вимогу починати за прикладом російської України боротьбу на всіх фронтах, за всі програмові завдання, в першу чергу за вивласнення поміщиків, за державну незалежність України. До „Гайдамаків“ Петрицького приєднавсь і „Громадський Голос“, орган радикальної партії, приєдналася навіть „Доля“, орган галицької соціял-демократії. „Діло“ перечило цьому, мовляв, на сьогодні це ще задалека мрія, на сьогодні й політика не потребує таких ризиковних заходів, на сьогодні завдання наше: бери вже все, що можна взяти, а не наміряйся на те, що живе в серці нації лише як ідея.

Таким чином революційний рух у Галичині все ще не встиг та й не бажав стати на той час на революційний шлях боротьби за національне самовизначення українського національного капіталу. Він все ще залишався фактично на старих опозиційних шляхах, хоч і міняв ґрунтовно їх дотеперішній напрямок, він все ще залишався фактично й при старих своїх гаслах, хоч і зміняв засоби для їх здійснення. Але на цих старих шляхах, у цих старих гаслах вже стільки було оновлення, стільки зміни, що ще треба було тільки зробити один крок уперед, і ці шляхи і ці гасла стали б і собі за гасла й шляхи національної революції. Галицька дрібна буржуазія, однак, не спромоглася й цього разу на цей крок, як не спромоглася на нього в 1848 р. Вона обмежилася тим, що різко заговорила про опозицію, як це вже говорили на такий лад у той час і всі инші пригнічені австрійським бюрократизмом нації. Вона й так тоді дала все, що могла дати на той час для власної справи, скалічена в умовах австрійського парламентаризму та ще й в оточенні скаліченого цим парламентаризмом австрійського суспільства.

§ 63. *Боротьба за революційний марксизм серед соціял-демократії.* Підчас того, як велика й дрібна буржуазія руська й українська напередодні революції так скваплива оформляли свої класові інтереси у своїх партійних програмах, робітнича класа не могла й собі на той час не оформити своїх класових інтересів, оформити в партійній власній програмі. Загальні основи робітничої партії в Росії, подані в Маніфесті 1898 р., були аж надто загальні, щоб з них можна було тепер задовольнитися. Ще треба було докладно розробленої програми, щоб забезпечити цю партію і робітничу класу в добу назрівання революції перед усякими ухилами в основних завданнях цеї класи.

А загроза цих ухилів була велика. Перша та, що за доби назрівання революції чимало дрібнобуржуазних елементів прикривало себе марксизмом. Згадаймо тільки заснування „Революційної Української Партії“ з її гаслом: „самостійна Україна“. А ця дрібнобуржуазна „Революційна Українська Партія“ визнавала себе не менше за марксівську, ніж „Російська Соціял-Демократична

Робітнича Партія". За марксистів визнавали себе навіть члени „Української Народньої Партії", виправдуючи свій шовінізм ніби - то інтересами українського робітництва та селянства. Друге те, що в лавах самої соціял - демократії різно тлумачилося марксизм і завдання робітничої класи на той час. Особливо сильна була течія так званих „економістів", що вважали за доцільне не пускати робітничу класу на політичну боротьбу, а обмежити її тільки рямками економічної боротьби. Зубатовщина, як знаємо, і використала гасла цеї течії для своеї реакційної мети, для розкладу робітничого руху. Третя, нарешті, загроза була в тому, що окремі соціял - демократичні організації, не зрозумівши як слід національного питання, могли стати не за пролетарські, а за національні організації, розмежовані між собою різними національними інтересами. Була ще й четверта загроза для молодої соціял - демократії. Це, з одного боку, неправильне ставлення цеї соціял - демократії до селянського питання в майбутній революції, з другого — неправильне розуміння завдань прийдешньої революції й ролі робітничої класи в цій революції. Молодій робітничій партії треба було, таким чином, мати міцну, ясну відповідь у сталій програмі на ці всі загрози, що вимагали пояснення в таких основних питаннях, як національне та аграрне та взагалі в питанні гегемонії робітничої класи в майбутній революції. Партія робітнича і склала цю міцну відповідь на зазначені питання, в міру того, як вони поставали перед нею.

Перше основне питання постало перед молодою соціял - демократією,— а ми розглядаємо її не тільки в українському маштабі, а у всеросійському, як єдиний всеросійський став увесь робітничий рух у нас, — це була боротьба з „економізмом". „Економізм", що зводив ролю робітничої класи до тред'юніоністичного угодовства, виріс у лавах соціял - демократії вже тоді, коли марксизм боровся з народництвом. Вся суть „економізму" була в тому, що тепер пролетаріятові не треба боротися за свої політичні права, не треба братися за провідництво революційної боротьби, а треба обмежитися виключно боротьбою за своє економічне становище. Політичну боротьбу треба залишити буржуазії. Ніхто инший, як сам автор „Маніфесту" РСДРП Струве, був гарячий захисник „економізму". Він і опинився згодом через те вже підчас революції 1905 р. в лавах буржуазії, став навіть за її ватажка. Ленін уже напередодні заснования РСДРП передбачав загрозу „економізму", що могла звести на нівець ролю робітничої класи. Він уже 1895 року виступив з критикою на Струве. Він виступив

і напередодні заснования РСДРП з немилосердною критикою на нього в праці „Задачи русских социал - демократов". Але основну боротьбу з „економізмом" почато після заснования РСДРП, напередодні складання програми РСДРП. Розпочали її Ленін із Плехановим проти таких, як Туган - Барановський, Мартинов, Кускова, Тахтаров, Прокопович. З метою тієї боротьби з екомізмом вони й почали видавати окремий часопис „Искру".

Боротьбу „іскровців" з „економістами" закінчено у нас уже в 1902 р. поразкою останніх. Конференція соціял - демократичних організацій з Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, крім однієї Київської, де все ще почувався вплив Струве, засудила „економізм" на своїй нараді в Петрограді вже в січні 1902 р., як шкідливий шлях для робітничої партії. II з'їзд РСДРП й собі цілком став на позиції „Искры". Отже „економізм" було поховано. Але похований „економізм", що являв собою ревізію марксизму, на зразок того ревізіонізму, що його на Заході проповідував, починаючи з 1896 року, Бернштайн, найшов зараз же свого нащадка в так званому „меншовизмі", що й собі став заперечувати право робітничої класи на її гегемонію в революційному русі, що й собі став заперечувати згодом і саму мету нашої робітничої класи — пролетарську революцію в Росії.

Меншовизм народився у лавах нашої соціял - демократії на II з'їзді РСДРП 1903 р. Почато його з невеличкого, як здавалося, спору про те, хто може бути за члена партії. Меншість, із Мартовим на чолі, пропонувала вважати за члена партії усякого, хто будь - як допомагає партійній організації. Ленін натомість настоював, щоб за члена партії вважали тільки того, хто, виконуючи свій обов'язок члена партії, сам бере ще й участь у цій праці партії. Зміст цього спору, на око маловажного, мав величезне значіння: питання бо йшло по суті про те, чи партія має бути робітнича, пролетарська, революційна, чи дрібнобуржуазна, що в її лавах може бути всякий, навіть буржуа, якщо він допомагає партії. Більшість делегатів з'їзду ухвалила пропозицію Леніна, але розкол уже був готовий, бо меншість все - таки настоювала на своєму. Відтепер одні більшовики з Леніном здійснювали справжній революційний марксизм. Меншовики зате що - раз більше відходили від революційного марксизму, аж поки опинилися підчас революції 1917 р. цілком у таборі контр - революції.

Як уже сказано, робітничій партії треба конче було мати свою програму. Її й складено було на II з'їзді РСДРП, при чому, як ми бачили, виросли й перші розходження між більшовиками

й меншовиками. Але з нагоди складання програми партії виявлено ще й инші розходження між соціял-демократами. Одне з таких розходжень було національне питання. Серед соціял-демократів було чимало тоді таких, що або заперечували цілком значіння національного руху, або забагацько надавали йому значіння. Ті, що заперечували цілком значіння національного руху, мимохіть ставали поруч із російським шовінізмом, вони й були проти того, щоб до програми партії включати пакт про право пригнічених націй на своє самовизначення. Инші, знову, що забагацько значіння надавали національному питанню, що сами були підо впливом дрібнобуржуазного націоналізму, заперечували єдність робітничої партії. „Бунд", приміром, особливо настоював на цьому. Він вимагав організувати пролетаріят за національною, а не за територіяльною ознакою, він вимагав, щоб не було єдиної робітничої партії, а федерація національних партій. Коли ж з'їзд ухвалив був пропозицію більшости з Леніном на чолі, пропозицію про єдину робітничу організацію, „Бунд" одколовся цілком од партії й залишив з'їзд. „Бунд" не міг цього зрозуміти, що організація пролетаріяту за національною ознакою розколює єдиний робітничий фронт, та ще загрожує й тим, що робітнича класа потоне в націоналізмі власної буржуазії.

На третьому з'їзді партії в квітні 1905 р. було вирішено справу і про ролю пролетаріяту в революції 1905 р. і на ньому було винесено постанову про неминучість організації пролетаріяту для боротьби шляхом озброєного повстання за утворення тимчасового революційного уряду. Що до ставлення в цій революції до инших буржуазних та дрібнобуржуазних партій, то вже другий з'їзд виніс постанову, що єднатися з цими партіями не має приводу, а що, навпаки, треба одмежуватися від них, навіть од партії соціялістів-революціонерів, розкриваючи при всякій нагоді їхній буржуазний, протипролетарський характер. Це, однак, не мало бути за причину, щоб, де є змога, спільно з цими партіями йти в революційній боротьбі за повалення самодержавства, спільно з ними боротися проти реакції. Треба тільки мати на увазі те, як навчав Ленін напередодні революції, що пролетаріят сам мусить провадити цю революцію, сам мусить стояти на чолі її, і, коли буржуазія стане торгуватися за конституцію, йому треба самому тоді, за всяку ціну, добиватися демократичної республіки. Але й навколо цього питання, як дальше побачимо, виросли спори між соціял-демократами, в першу чергу між меншовиками й більшовиками.

Останнє, врешті, основне питання, що також чимало зібрало суперників між соціял-демократією, було аграрне питання. Меншовики одстоювали вже на другому з'їзді партії так звану „муніципалізацію землі", що її суть була в тому, щоб землю не націоналізувати, цеб-то не конфіскувати її всю на користь держави, а переказати місцевим самоврядуванням. Муніципалізація дуже близько підходила до есерівської соціялізації з тою ріжницею, що есери вимагали розподілити землю проміж селянством, та й годі. На другому з'їзді РСДРП було ухвалено однак постанову про те, щоб не вимагати ані націоналізації, що її дехто висовував, ані муніципалізації, ані есерівської соціялізації, а обмежитися поки-що тільки поверненням селянству тих відрізів, що їх забрали поміщики в селян підчас реформи 1861 р. Тільки IV з'їзд РСДРП в 1906 р. розвязав остаточно це питання, винісши постанову про те, що всю землю треба в революції націоналізувати, цеб-то вивласнити без викупу від їхніх власників на користь держави, хоча тимчасом можна обмежитися конфіскацією поміщицької, манастирської, церковної та удільної землі з передачею її селянським комітетам для користування.

§ 64. *Організація УСДРП та УСДСпілки.* В той час, як серед соціял-демократії, об'єднаної в Російську Соціял-Демократичну Робітничу Партію, йшла боротьба під керовництвом Леніна за революційний марксизм, коли складалося перші основи для більшовизму, єдиного правильного тлумачення революційного марксизму, назрівали й серед инших несоціял-демократичних організацій події, що почали наближати й їх до революційного марксизму, якщо серед них були основи для пролетарського світогляду. За таку організацію на Подніпрянщині й була „Революційна Українська Партія".

„Революційна Українська Партія" виросла, як знаємо, не на пролетарській основі і не з пролетарською програмою. Це була по суті дрібнобуржуазна партія, до того націоналістична партія. Виросла вона фактично на драгоманівській програмі, на програмі, що являла перехід від народництва до марксизму. Але як у драгоманівщині було дещо з марксистського насіння, так і в РУП'і, що в головному спиралася на Драгоманове вчення, чимало найшло місця пролетарських елементів. Як уже сказано, драгоманівщина бо чималий вплив мала й на робітничий рух до кінця XIX ст. Вона подекуди й прочистила на Україні шлях до марксизму. Але вона одночасно була й за перешкоду, що багацько її прихильників хоч і схилялися до пролетарського світогляду,

але спотикалася на ній, ніяк не встигаючи вирватись з її дрібно-буржуазних народницьких пережитків. З отаких її прихильників, що стояли на половині дороги, та з „чистих“ драгоманівців, а то й звичайних собі народників-українофілів і склалася РУП 1900 р. Таким чином вона хоч і привласнювала собі назву соціялістичної та ще й революційної організації, проте марксівська не була. Відома письменниця Леся Українка не без причини кпила з соціялізму РУП'у, мовляв, „соціялізм РУП'у — це своєрідне українське бернштайніянство“. Але навіть і своєрідне бернштайніянство не було за програму РУП'у; бернштайніянство бо, як знаємо, виросло з ревізії марксизму. У нас на Україні скоріш бернштайніянці були „економісти“ та „меншовики“. Що до РУП, то цього, однак, сказати не можна. РУП взагалі не мала що ревізіонувати в марксизмі, бо цього марксизму в ній дотепер не було, а була драгоманівщина, що щойно наближалася до марксизму. Якщо вже говорити про своєрідне національне українське бернштайніянство, то воно найшло своє місце якраз не в РУП'і, а в иншій організації українській, в „Українській Соціялістичній Партії“, що її засновано одночасно з РУП'ом в 1900 році.

Ми вже вказували на почин марксівських гуртків на Україні стати соціял-демократичними організаціями, що з них уже 1898 р. виросла робітнича партія — РСДРП. Але не всі українські організації соціял-демократичні влилися зразу до РСДРП. Одна з таких організацій була київська соціял-демократична група Стешенка. Група Стешенка, що в ній значну ролю грали такі люди, як письменник М. Коцюбинський, спершу Тучапський, що залишився згодом в РСДРП, письменниця Леся Українка, М. Кривинюк, Б. Ратнер та Кавун, засновано вже 1896 р. Вона мала за мету провадити пропаганду між селянським пролетаріятом Київщини і видала навіть декілька брошурок з поясненням важливости соціял-демократичної пропаганди між цим пролетаріятом. Коли ж засновано РСДРП, група Стешенка не увійшла до її складу, маючи на увазі, що завданням РСДРП буде працювати серед міського фабричного пролетаріяту. Було ще в цьому міркування суто національстичного характеру. Міський фабричний пролетаріят на Україні, як і городська буржуазія, був здебільша вже зрусифікований. Партія РСДРП, що у своїх лавах мала соціял-демократичні організації цього міського фабричного пролетаріяту, на погляд групи Стешенка, була через це не міжнаціональна організація, а суто російська. За таку, як знаємо, вважали РСДРП ще й инші національні організації соціял-демократії. Бунд, примірoм, навіть

залишив через це лави РСДРП, що не захотіла йти на поступку його націоналістичному ухилові. Безперечно, що це був помилковий, націоналістичний, дрібнобуржуазний ухил, що став питомий тепер в деякій мірі і групі Стешенка.

Але група Стешенка не увійшла й до складу РУП'у, коли її було засновано. Націоналістичний ухил цеії групи ще не був остільки міцний, щоб об'єднати її марксівську платформу з самостійницькими гаслами дрібнобуржуазної програми РУП'у — навпаки, група Стешенка стала гостро сама критикувати РУП і в противагу їй почала вживати заходів, щоб заснoвати окрему від РУП'у та окрему й від РСДРП українську соціял-демократичну партію. При ній була вже чимала організація „Група сільських робітників соціял-демократів Київської губерні“. До заснoвання такої української соціял-демократичної партії через від'їзд Лесі Українки за кордон не дійшло. Зате виросла инша партія — „Соціялістична Українська Партія“ (СУП), що була ухвалила подібну програму, що її намічалося для „Української Соціял-Демократичної Партії“. Соціялістичну Українську Партію було засновано вже 1900 р. з власним органом „Добра Новина“ під редакцією Б. Ярошевського, куди й влилося зараз чимало членів з гуртка Стешенка, хоч сама група Стешенка й далі існувала, проживши до кінця 1903 року, тримаючи звязок з Лесею Українкою. Заходами Лесі Українки й вийшли в той час за кордоном під заголовком „Українська Соціял-Демократія“ дві брошурки програмового характеру: „Оцінка програми української соціял-демократичної партії“ та „Царі, пани і люди“: перша — в Львові 1901 р., друга — в Женеві 1903 р.

Заснування „Соціялістичної Української Партії“ й було оце своєрідне українське бернштайніянство, про яке згадано вище. Програма цієї партії вертала дещо назад порівняно з платформою групи Стешенка; наближаючися до програми „Польської Партії Соціялістичної“, вона чимало привласнила собі її народницьких гасел, хоча одна й друга ставила своїм завданням пропагувати марксизм не тільки серед сільського, але й серед міського пролетаріяту. Соціялістична Українська Партія, однак, прожила не довго, хоча розвинула вельми активну діяльність. Вона випустила, між иншим, такі брошури, як „Нарис програми Української Соціялістичної Партії“, „Комуністичний Маніфест“ та „Робітничу Справу“. Вже 1903 року вона припинила свою працю, злившись у червні того самого року з „Революційною Українською Партією“.

Що було за причину, що СУП злилась якраз із РУП'ом, що проти неї нещодавно так гостру провадилося боротьбу з боку СУП'у, як проти буржуазної націоналістичної організації?

За причину був цей перелом, що його пережила РУП за той час. Ми вже чули, з яких течій, об'єднаних спільним гаслом української самостійности, склалася 1900 року РУП. Ми вже чули також, що праве крило РУП'у, не змігши погодитися з лівим її крилом, 1902 року вийшло з РУП'у і заснувало свою окрему „Українську Народню Партію". В РУП'і залишилися, таким чином, самі радикали-драгоманівці й ті, що не порвали ще своїх звязків із тогочасним робітничим рухом. Оці елементи після виходу правої течії стали тепер наближатися до революційного марксизму. Вже наприкінці 1902 року орган РУП'у „Гасло" писав, що поруч ідеї української незалежности партія ставить своєю метою ще й „усуспільнення засобів продукції, націоналізацію землі і диктатуру пролетаріяту у власній українській соціялістичній державі". 1903 року орган РУП'у вже офіційно відмовився від гасла української самостійности, характеризуючи його признаванням націоналістичних тенденцій. Того ж року він надто заявив, що приймає цілком вже основи програми соціял-демократії, що їх було ухвалено на II з'їзді РСДРП.

Таким чином, РУП уже 1903 року ставала соціял-демократична організація. І це якраз дало змогу об'єднатися їй тепер із СУП'ом в одну партію. РУП ставала тепер партія робітнича, ставала партія, що клала й собі за мету пропагувати марксизм так серед сільського, як і серед міського пролетаріяту. За орган пропаганди серед міського пролетаріяту мала бути „Добра Новина", серед сільського пролетаріяту — „Селянин". „Гасло" припинило тепер своє існування. Ще треба було тепер тільки оформити програмою новий напрямок партії. Під гаслом цього оформлення й відбувся другий з'їзд РУП'у 1904 року у Львові.

Напередодні цього з'їзду РУП була вже вельми міцна організація: за кордоном працював її Закордонний Комітет у складі Антоновича, Винниченка, Скоропис-Йолтуховського, Голицинського, Меленевського, Канівця і Ткаченка. На місцях під керовництвом Центрального Комітету з Поршем на чолі провадили жваву працю досить численні „Вільні Громади", організовані у важливіших містах України. То ж на з'їзд у Львові з'їхалося чимало представників ерупівських організацій. Але на цьому з'їзді й виявилося, що РУП, хоч і ставала робітнича партія, пролетарська партія, але до революційного марксизму ще не дійшла. Коли бо постало

питання про об'єднання з РСДРП, більшість делегатів з Поршем на чолі категорично висловилася проти цього. Виявилося зокрема тепер же, що декларації РУП'у, які склав був 1903 року Закордонний Комітет, приймають далеко не всі делегати з місць. Націоналізм глибоко сидів серед більшости з них, хоч вони й одмовлялися начеб-то од гасла „самостійної України". Ці розходження й привели до того, що з'їзд було зірвано. Ліва його частина на чолі з Меленевським (Басок), Канівцем (Кавун), В. Мазуренком (Карась) та Скоропис-Йолтухівським (Будяк, Галін) залишила тепер не тільки з'їзд — вона залишила й лави РУП'у, проголосивши її й Порша за „буржуазних радикалів". З цієї частини й уконституувалася незабаром окрема партія — „Українська Соціял-Демократична Спілка" з власним органом „Правда", яка того самого року й приєдналася до РСДРП, як її краєва організація з окремим Комітетом на чолі у складі Ларіна, Скорописа, Меленевського, Кирієнка та Канівця.

В РУП'і залишилися тепер самі „самостійники", хоч і під вивіскою революційного марксизму. Але й серед них не було вже згоди. В органі РУП'у „Праця" Антонович (Муха, Войнилович) виступив незабаром з гострою критикою ерупівського націоналізму. Робітничий український рух, що розвивався на очах в протилежний бік ерупівським самостійницьким змаганням, зневолив ще й декого із членів РУП'у критично поставитися до націоналістичної своєї програми, що одштовхувала од себе робітництво. Партії бо загрожувало залишитися таким чином при самих верховодах, без робітничої основи. Під цим натиском тепер і почали відмовлятися від самостійництва навіть такі, як Порш та Петлюра. Черговий з'їзд РУП'у, що відбувсь у грудні 1905 року, категорично й собі настояв на залишенні дотеперішніх сепаратистичних тенденцій. В наслідок цього на грудневому з'їзді РУП'у й було вирішено ухвалити без застережень соціял-демократичну програму, приєднатися й собі до РСДРП, саму ж партію перейменувати на „Українську Соціял-Демократичну Робітничу Партію".

Такою-то дорогою розвивалася РУП у той час, коли серед соціял-демократії, об'єднаної в РСДРП, точилася боротьба за революційний марксизм. Не без впливів цієї боротьби РУП і собі прийшла до соціял-демократії, прийшла, до речи, вже тоді, коли під гаслом цього революційного марксизму вже йшла повним ходом революційна боротьба пролетаріяту за здійснення попередніх змагань робітничої класи. Тепер вже треба було нащадкам РУП'у зробити ще один рішучий крок, щоб і собі приєднатися до цієї

боротьби, і собі стати під прапор революційного марксизму, що вже високо маяв у непохитних руках більшовизму серед змагань пролетаріяту з буржуазією за революцію 1905 року. На жаль, нащадкам РУП'у не вистачило рішучости й на цей останній крок. В останній момент так спілчани, як і українські есдеки відмовилися зробити цей останній рішучий крок і залишилися через це не в лавах революційного марксизму, а проміж ним та націонал-соціялізмом і опортунізмом. Дрібнобуржуазні ухили обидвох організацій все-таки перемогли в них пролетарські зародки, приглушили їх згодом цілком, придушили в одній угодовським меншовизмом, в другій — угодовським націоналізмом.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

БОРОТЬБА ЗА ДЕМОКРАТИЧНУ РЕВОЛЮЦІЮ 1905 р.

§ 65. *Як сталася революція 1905 року.* Напередодні 1905 року, як це ми бачили, були начеб-то вже готові революційні сили, щоб покінчити з поміщицьким самодержавством. Але й готові стали умови для повалення цього самодержавства. Невдача з японською війною, що її затіяло самодержавство для одвернення уваги мас на внутрішнє становище в краї, вельми прискорила ці умови. Російський бо царизм потерпів повну поразку на Сході, що дала себе особливо почувати після капітуляції Порт-Артуру. Через це зневіра в ролю царизму вкрадалася навіть у найбільше угодовські елементи, дратувала буржуазію, тоді як пролетаріят та селянство, придушені війною та ще й економічною кризою, наявно стали хвилюватися проти пануючих порядків. Тепер уся громадська думка в Росії стала в опозицію до самодержавства. То ж не дивно, що серед цих умов пролетаріят, селянство та навіть буржуазія — всі вони спершу погоджувалися з тим, що прийшла пора розвалити спорохнявілого самодержавного велетня та встановити новий порядок на його руїнах. Але як повести цю революцію, як встановити цей новий порядок після повалення перестарілого самодержавства, на цьому не було й не могло бути проміж ними згоди. В цьому питанні пролетаріят та буржуазія розійшлися що до основних поглядів на завдання революції. Вони й мусили розійтися, раз протилежні були їхні класові інтереси в цій революції. Протилежність ця буля в тому, що буржуазія почала вважати себе одну за ватажка цієї революції; вона прагнула в революції сама захопити всю владу до своїх рук, прагнула сама впорядкувати всі справи в новій державі. Волі робітників та селян вона не бажала. Вона намагалася обмотати їх новими сільцями експлоатації, обманюючи їх надіями на широке начеб-то народовладство.

Але наш пролетаріят уже знав, що це за штука оце буржуазне „народовладство": зразків його бачив він чимало по буржуазних

країнах Заходу, де це „народовладство“ тримало в класовій неволі мільйони працівників, так робітників, як і селян, експлоатуючи їх не гірше, як у самодержавній Росії; наш пролетаріят бачив, як по буржуазних країнах з оцим широким начеб-то „народовладством“ буржуазія монопольно тримала всю владу у своїх руках, не пускаючи до неї робітників та селян. Пролетаріят бачив, що це буржуазне „народовладство“, оперте начеб-то на вільних виборах усіх горожан в парламент, на ділі є найгірша брехня, найгірша омана працівників. Пролетаріят знав уже, що єдине визволення його і всіх працівників тільки в соціялізмі, в соціялістичній революції.

Але наш пролетаріят знав також добре те, що тепер у Росії зараз здійснити соціялізм не можна, що соціялістична революція на той час ще передчасна для Росії; Росія бо ще не дійшла до такого свого економічного розвитку, щоб можна було зразу починати в ній будувати вже соціялізм. Це все вчив його Ленін, і за його вченням наш пролетаріят знав, що раніше треба в Росії зробити демократичну революцію. Але її треба так зробити, щоб вона дала змогу згодом переростати на соціялістичну. „Наколи фактом стане не тільки революція,— писав Ленін у брошурі „Две тактики“,— а довершиться повна побіда революції, тоді прийдеться „замінити“ гасло демократичної диктатури гаслом диктатури пролетаріяту, ц.-т. повного соціялістичного перевороту“. Пролетаріят за проводом Леніна бажав через це так повести демократичну революцію, щоб самому мати в ній провід, щоб самому та ще й вкупі з усім селянством порядкувати в ній, щоб серед справжнього широкого народовладства найбільше прав забезпечити для себе і для селянства. Пролетаріят не збирався касувати зараз власности буржуазії на фабриках і заводах, він хотів тільки підпорядкувати її власним інтересам, інтересам прискорення умов для майбутнього соціялізму. Він збирався тільки касувати поміщицьке право власности на землю, бо воно було за основну перешкоду для складання цих умов.

Такі-то були на той час міркування пролетаріяту, коли він брався організувати буржуазну революцію в Росії на революційно-демократичну.

Для здійснення цих своїх завдань наш пролетаріят і став готуватися до збройного повстання. Для здійснення цієї мети він вирішив організувати власні органи боротьби за нову владу — Ради Робітничих Депутатів. Що-правда, серед нього ще чимало було таких, що наївно вірили в те, що можна й без революції обійтися, що треба ще раз прохати царя, переконати його, і він

доброхіть встановить новий порядок. В Петербурзі за керовництвом попа Гапона й складено 1904 року окрему робітничу організацію „Собрание русских фабрично-заводских рабочих“, що бралася ширити такий погляд дальше між робітництвом. 9 січня 1905 року піп Гапон зібрав навіть величезну демонстрацію, що з іконами пішла до Зимового царського палацу просити царя піти назустріч негайним реформам. Але Микола II у відповідь на наївне прохання послав гвардію розстрілювати мирну демонстрацію. Сотні вбитих лягло тоді на вулицях перед царським палацом.

Криваве 9 січня і прискорило тепер революційний вибух пролетаріяту, розвіявши лишки надій на царські реформи.

Почався цей вибух з масових політичних страйків пролетаріяту у всій Росії. Вже в місяці лютому 1905 року страйкувало на Україні робітництво по всіх важливіших промислових містах. III з'їзд РСДРП, що відбувся у Лондоні 1905 року, і кинув гасло в це бурхливе море страйків організувати й починати збройне повстання пролетаріяту. А тимчасом за цим гаслом вже й стався бунт чорноморських матросів 14 червня 1905 року на броненосці „Князь Потемкин-Таврический“, що до нього приєдналися незабаром моряки з броненосця „Георгий-Победоносец“. Збунтовані моряки намагалися організувати матроські ради на зразок робітничих рад, збиралися захопити Одесу та проголосити там „республіку півдня Росії“, щоб відтіля й почати спільний наступ на самодержавну Росію. Правда, повстання їхнє не вдалося, але повстанська хвиля вже покотилася нестримно вперед, захоплюючи й армію. Наприкінці жовтня 1905 року стався великий бунт серед моряків у Кронштадті. Ледве що встигла реакція криваво придушити цей бунт серед моряків, як вибух грізний бунт серед матросів у Севастополі в половині листопада 1905 року. І це повстання моряків з лейтенантом Шмідтом криваво придушено. Але за бунтом моряків пішли бунти й сухопутних частин. Особливо в листопаді 1905 р. були сильні хвилювання серед армії, переважно на Україні. Так, приміром, у Києві стався вибух 17 листопада, в Харкові — 23 листопада, в Катеринославі — 20 листопада. В Києві бунт почався серед 6 понтонного батальйону. До саперів приєднались і гарматчики. Дійшло до збройної сутички з козаками, що закінчилася десятками вбитих і поранених. В Харкові збунтувалися два курені богодухівського полку, до них приєдналися вояки й лебединського полку. Таке траплялось і по инших гарнізонах.

Військовий повстанський рух щільно єднався з робітничим повстанським рухом. Робітничий повстанський рух був по суті

мозок військових заколотів, що приєднувалися до нього і вибухали звичайно там, де вже працювали робітничі повстанські організації. Останні в другій половині 1905 року розвинули велику ініціятиву в справі організації загальної революції. Перед вів петроградський пролетаріят, перший склавши „Раду Робітничих Депутатів", що мала брати нову владу в свої руки. За петроградським пролетаріятом не відставав і московський. Московський пролетаріят чи не найбільшу виявив боєздатність з реакцією. В грудні місяці 1905 року більш як тиждень боровся він на барикадах з царським військом, доки не поліг, розбитий артилерією й козаками.

На Україні також організувалися Ради Робітничих Депутатів, точилася кривава боротьба з царським військом. Почалася вона із загального політичного страйку в місяці жовтні. І вже в жовтні почалися сутички пролетарських організацій з армією. Приміром, у Катеринославі сталася 11 жовтня кривава сутичка на барикадах; царське військо спершу було навіть одступило в паніці перед завзятістю озброєних робітників. В Києві робітники боролися вкупі з саперами та гарматчиками проти козаків. І тут боротьбою орудувала Рада Робітничих Депутатів, зформована в листопаді. Впертий бій був і в Харкові, що скінчився 12 грудня бомбардуванням артилерії заводу Гельферіх - Саде і залізничих майстерень. І тут були барикади, лилася кров, клали голови робітники за свою і всіх трудящих справу.

Так почався у нас 1905 рік, а вкупі з ним і революція всередині самодержавної Росії. Від масових політичних страйків виросла вона протягом декількох місяців на збройне повстання пролетаріяту у всій Росії за революційну владу, за владу, що її мали здійснити за допомогою селянства Ради Робітничих Депутатів. А їх організувалося по всіх важливіших містах сколиханої революцією Росії. Більшовизм високо ніс свій прапор у цій революції. Його гасла здійснювалися навіть там, де не було організованих Рад Робітничих Депутатів, здійснювалося тому, що це були гасла, викованi самою боротьбою, самим життям, викованi в оточенні важкої дійсности; це були бо гасла, що кров'ю накипіли в серці кожного робітника, в серці кожного працівника. Тож не дивно, що вони підіймали до революційної боротьби не тільки самий пролетаріят, що йшов єдиною лавою всюди, без ріжниці націй, бо йшов в ім'я єдиної справи, вони підіймали й селянство для цієї єдиної справи, справи революційної перебудови Росії.

§ 66. *Селянський рух у революції 1905 року.* В той час як об'єднаний пролетаріят у Росії, Польщі, Україні, Кавказі, словом — по всіх кінцях безмежної імперії організувався в революційні відділи на боротьбу за революційну демократію, селянство й собі рушило до бою з самодержавною владою поміщиків. Вже на весні 1905 року почали знову тут і там палахкотіти селянські хвилювання, піднімаючи грізну хвилю селянських заколотів по всій Росії. На Україні почався селянський рух із страйків проти поміщиків. Стиснене до краю безземеллям, величезними податками, низькою заробітною платою та ще й придушене нещасливою війною, селянство цим шляхом почало свій наступ на поміщика, почало його в ім'я старого гасла „землі й волі". А сталося це так, що від поміщиків почали селяни вимагати спершу підвищення заробітної плати, повернення громадам пасовиськ та лісів; коли ж поміщики відмовлялися задовольнити ці вимоги селян, селяни проголошували страйк, проганяли робітників, що працювали на панських економіях, скрізь розставляли власні варти, щоб ніхто не важився йти на роботу до поміщика. За селянськими страйками почали незабаром рубати ліси, випасати сіножаті, нищити засіви, поміщицькі економії. Де-далі почалися криваві сутички з поліцією, з військом, що його викликали перелякані поміщики проти селян. Під осінь 1905 року селянські хвилювання виросли вже на загальний селянський рух. Заможне селянство й собі рушило на поміщика, вимагаючи землі. Селянські хвилювання вимагали вже одверто вивласнення поміщицьких маєтків, виявляючи себе в різних районах у найрізноманітніших формах. Поміщики стали тепер один за одним залишати свої маєтки, переїжджати до міста, щоб хоч урятувати власне життя. Телеграми з губерень одна за одною летіли в центр з проханням допомогти. Вони й малюють нам оцю найрізноманітнішу картину бурхливого селянського хвилювання.

Приміром, із Харкова телеграфовано: „У всіх повітах почалися селянські розрухи. Розгромлено й спалено вже коло 70 поміщицьких економій. В Сумському повіті йдуть погроми поміщиків. Всюди селяни надзвичайно хвилюються. Вирубують ліси. Знову спалено 17 садиб. Поміщики розбігаються. Поліція безсила. На повіти вислано військо".

З Києва доносив цареві губернатор: „Селяни певні того, що є царський указ про те, щоб ділити поміщицьку землю. Між ними ходять розголоски, що наколи селяни не одберуть від поміщиків землі до нового року, то потім землі не дадуть зовсім. Ідуть погроми поміщиків. В Прилуцькому повіті селяни розгромили п'ять маєтків. Садиби зруйновано і спалено. Хліб і майно вивезено.

В Черкаському повіті селяни гуртом руйнують маєтки графині Браницької та Балашових. Всюди рубають ліс. Службовців проганяють. На поміч поміщикам вислано драгунів та артилерію. В инші повіти вислано піхоту".

З Полтави йшли такі самі телеграми: „Селянські безпорядки,— доносить губернатор,— набирають що-раз більших розмірів. В Майданецькому селяни розгромили сахарний та горілчаний завод. Попа побито, службовці повтікали. Вислано військо. В Глобині розбито приміщення поліції. Селяни арештували всіх урядовців. В Золотоніському селяни грабують маєтки княгині Кантакузен. Вислано військо з наказом стріляти в бунтарів. В инших повітах юрби озброєних селян рубають ліс та нищать садиби, проганяють скот. Вислано військо".

З Катеринослава також ішли загрозливі вісті: „З усіх повітів доносять про селянські заворушення та грабунки поміщиків. Селяни скидають старшин та писарів, вибирають нових. Військові чинять опір. Охорони мало і для великих маєтків. Економії безпомічно горять. В одному тільки Верхньодніпровському повіті спалено й пограбовано 50 маєтків. Втрати мільйонові. Безпорядки тривають далі, хоч повсюди оголошено військовий стан та вислано військо".

Вже перші прояви селянських заворушень, що затяглися й на майже цілий 1906 рік, потребували власної організації селянства. Ця організація була тим паче неминуча, що серед пролетаріяту вже формувалося Ради Робітничих Депутатів. Надто й царський наказ з 18 лютого 1905 року, викликаний робітничим рухом, мимохіть і собі дав стимул для організації селянства. Він бо постановляв, що „народ має право обмірковувати та заявляти про свої вимоги що до змін наших законів і порядків". Селянство й рушило не тільки „заявляти про свої вимоги", але й за зразком робітників организуватися й собі й собі брати на місцях владу в руки, тим паче, що й воно виформовувало тепер свої політичні домагання, єднаючися в цілій Росії в єдиний фронт проти самодержавного поміщицтва.

За організаційне кільце селянської революційної боротьби став позапартійний „Всероссийский Крестьянский Союз". Почин для його заснования зробили брати Мазуренки на Наддінщині, заснувавши там у Криворозькій волості першу „Селянську Спілку" вже в місяці червні 1905 року. Такі „Селянські Спілки — Крестьянские Союзы" за почином Наддінщини незабаром блискавично почали рости по цілій імперії — по Україні, Росії, Литві, Польщі. На місяць липень

1905 року вже було підготовано перший всеросійський з'їзд оцих „Крестьянских Союзов", що мали об'єднатись у „Всеросійській Селянській Спілці". З'їзд цей і відбувсь у Москві 31 липня 1905 року, за ним був іще один, також у Москві, в листопаді 1905 року. На першому з'їзді й було вирішено об'єднати всі „Селянські Спілки — Крестьянские Союзы" в єдину всеросійську селянську спілку. Надто було й винесено програмові для революції постанови. Серед цих постанов, між иншим, була й резолюція про справи земельні, що в ній говорилося, що приватна власність на землю мусить бути скасована і сама земля має перейти у власність всього народу; була й резолюція про скасування самодержавства і заведення демократичної республіки з широким автономним правом самоврядування для кожної нації і т. ин.

Організація „Всеросійської Селянської Спілки" (Всероссийский Крестьянский Союз) з Головним Комітетом Спілки на чолі придала тепер селянським заколотам пляномірнішого характеру. „Селянські Спілки", селянські комітети почали засновуватися на зразок Рад Робітничих Депутатів всюди. Це й були ті осередки, що за їхнім керовництвом скрізь одбувалися селянські зібрання, що виносили свої „приговори" у справах земельних, політичних то-що, згідно з постановами Всеросійського Селянського З'їзду. На Україні були зокрема заходи надто об'єднати всі місцеві „Селянські Спілки" у „Всеукраїнську Селянську Спілку". На 5 січня 1906 року було призначено навіть перший Всеукраїнський З'їзд депутатів селянських комітетів у Києві для її оформлення. З'їзд цей, однак, уже не встиг відбутися: реакція, що почала в той час зміцнюватись, арештами перешкодила зібратися селянським депутатам на цей з'їзд.

Селянський рух 1905—1906 року, безперечно, мав характер революційний, хоч являв собою, своєю основою, дрібнобуржуазний рух. Але й в ньому були свої класові суперечності. З одного боку, в ньому виступала сільська біднота, з другого — сільська буржуазія. Ця біднота часто-густо боролася не тільки з поміщиками, але й з сільською буржуазією. Сільський глитай зокрема був такий, проти якого й собі виступила сільська біднота. Але оцей сільський глитай і був перший з тих селянських багатіїв, що спершу ще вагалися, чи йти їм разом з усім селянством проти поміщиків, а незабаром і собі стали по той бік селянського фронту вкупі з поміщиком. Вплинули на це, як ще побачимо, не тільки заходи реакції, щоб розколоти селянську масу надвоє. До цього спричинилося ще й те, що сільська біднота, виступивши

проти поміщиків, одночасно виступила й проти сільських багатіїв. Ми чимало подибуємо в селянських рухах того часу випадків оцієї класової ворожнечі серед селян. Ми чимало в той час подибуємо таких явищ, що біднота то відповідає на пригнічення глитая й поміщика підпалами, то побиває „дуків - багатіїв, що перевернулися на поліцайських шпиків та видавали бунтівників поліцаям“, то чинить самосуди над багатіями „за приналежність до поміщицької партії“. М. Коцюбинський прегарно змалював нам у своїй повісті „Фата Моргана“ оцю класову ворожнечу всередині самої селянської маси того часу.

Селянська біднота, сільське малоземелля вкупі з середняком, отже, стали за основну силу в цьому селянському русі, стали наче б і за основний двигун серед цілої революційної селянської маси. І це зближало якраз селянський рух із робітничим. Це, однак, не касувало дрібнобуржуазної природи цього руху. Селянський рух, хоч і йшов по лінії вивласнення землі, все - таки в основі був дрібновласницький рух. Змагаючи бо до скасування приватної власности на землю, він прагнув, проте, індивідуального, приватновласницького господарювання. А залишити приватне індивідуальне господарювання з власністю на засоби сільського виробництва, хоч і без землі, означає не що инше, як встановити основу для фармерських буржуазних господарств. Це й була, таким чином, оновлена стара народницька програма, по суті програма буржуазна. На Україні вона позначилася, між иншим, не тільки на резолюціях селянських „Спілок“, селянських пригоRворів, але й на заснуванні „Української Селянської Партії“, що виросла в лютому 1906 року незалежно од тодішньої всеросійської партії соціялістів - революціонерів, з програмою суто народницького походження.

Через цей дрібнобуржуазний зміст революційного руху селянської маси, в основному маси все - таки безземельної та малоземельної, серед цього руху могла найти місце, серед нього й найшла все - таки своє місце і дрібна селянська буржуазія. Але здебільша це не була вже оця буржуазія старої глитайської породи, оцей селянський паросток торговельного капіталу, що ріс лихвою на приватній власності на землю. Отака сільська буржуазія зразу майже, якщо не згодом у час хвилювань, пішла по той бік революційного фронту. Ті, що стали в лави селянських заколотів — це були оцей новий зразок селянської буржуазії, щойно народженої буржуазії, чистої вже породи, що росла здебільша на одній оренді землі та й собі у вивласненні землі бачила своє майбутнє.

Це був дрібний сільський підприємець, що тільки щойно виходив, як кажуть, „в люди“, це був оцей сільський підприємець, що не мав за собою традиції багатія, а через те для нього приватна власність на землю була не менша перешкода для його розвитку, ніж вже була вона причиною нужди для всенької селянської маси.

Оця новітня селянська буржуазія, вона не залишала ніяк революційного селянського фронту та хоч би на перших порах ішла вкупі й поруч з бідняками проти поміщиків. Тож не дивно, що оцей народжений і ненароджений дрібний сільський буржуа, нової й чистої породи, фактично й собі був у нас за двигуна в сільських заколотах. Хоч не всюди й не завсігди він виступав попереду, хоч здебільша він ішов позаду голодної на землю маси, але на ділі й він був її мозок, її нерв, на ділі й він був у нас автор селянських міркувань про вивласнення приватних власників, та вже, безперечно, був це автор селянських думок про національне самоврядування в майбутній республіці. Через оцього - то сущого й несущого дрібного сільського буржуа й увесь селянський рух того часу ще більше ставав у своїй природі буржуазний. Але й в цьому випадку він був глибоко революційний, глибоко демократичний, а через це й придатний спільник пролетаріяту в його боротьбі за революційно - демократичний устрій у Росії.

§ 67. *Українська буржуазія в революції.* Революційний наступ на самодержавне поміщицтво й боротьба за революційно - демократичний устрій у Росії з боку пролетаріяту й селянства безперечно мусив одвернути від революції російську буржуазію. В рішучий момент вона й одійшла від неї та стала шукати згоди з реакцією. Як же було їй залишатися на революційному шляху, коли революція била не тільки по поміщиках, але й по буржуазії? Як же могла вона йти вкупі з тими, що вимагали взяти сами владу в свої руки, через її голову, навіть не шукаючи на це її згоди? І вона, буржуазія, що 1904 року кричала на всі боки про революційний переустрій Росії, про утворення республіки, тепер, налякана революційним наступом пролетаріяту і селянства, вона, буржуазія, що ще вчора кричала за республіку, за повалення самодержавства, стала тепер шукати згоди з реакцією. За нагоду до цього було оголошення царського маніфесту з 19 серпня 1905 року про скликання Державної Думи, щось на зразок західньо-европейського парляменту. В цьому маніфесті царат обіцяв конституцію в Росії, обіцяв здійснити начеб - то буржуазні домагання буржуазного „народовладства“; чого ж треба було більше буржуазії?

і вона чим-скорше вхопилася за це царське слово і сама пішла тепер вкупі з реакцією захищати її перед пролетаріятом та селянством, захищати „законний порядок“ перед „анархією“, як вона казала.

Російська буржуазія фактично через те й відійшла од революції. Вже тоді, коли вона в середині жовтня 1905 року склала із себе партію кадетів, а ще більше в місяці грудні 1905 року, коли генерал Дубасов розстрілював московських робітників, коли військові губернатори й генерали розстрілювали робітників та селян, російська буржуазія опинилася в таборі контр-революції. Вже тоді кадетський орган „Полярная Звезда“ горлав устами кадетського ватажка Струве наявно проти „соціялістів“, осуджуючи рішуче збройну боротьбу. А в січні місяці 1906 року дійшла ця буржуазія до того, що на кадетському з'їзді вирішила, що „Росія мусить бути конституційна монархія“. Ще дальше пішла друга партія руської буржуазії — „Союз 17 октября“. Вона одмовлялась і від вивласнення поміщиків навіть за належний викуп, як це ще стояло для форми в програмі кадетів.

В той час, коли руська буржуазія наявно зраджувала навіть ті гасла, що їх вона оголосила ще весною 1905 року і замість революції стала на шлях мирної „опозиції його величества“, політичні організації української буржуазії, в основі селянської буржуазії, й собі захиталися на своюму революційному шляху. Їх теж дуже тягнуло на шлях мирної опозиції. Їх теж манила до себе конституція й Державна Дума, що в ній сподівалися вони мирним шляхом розвязати питання про українське самовизначення. Але, з другого боку, вони, дрібнобуржуазні з природи, не могли стати проти власних мас, з яких вони вийшли і які вони репрезентували. Вони не могли піти проти домагань селянства „землі й волі“. Вони й не сміли піти в розріз із ними. Піти проти домагань селянства, піти всупереч його інтересам означало піти цим організаціям української дрібної буржуазії проти себе самих. Очевидно, що вони вчинити цього не могли. Але вони й не могли піти на спілку з пролетаріятом, що від його вони вже давно одмежувалися. Через те, хоч і понесла їх дальше вперед на собі хвиля революції, але вони пішли не просто вперед себе, вперед цих селянських мас, що штовхали їх до бою та ще й в спілці з пролетаріятом, а пішли зигзагами, пішли, хитаючися то вправо, то вліво, пішли проміж революцією та реакційним угодовством, куди пішла небаром і радикальна частина селянської буржуазії. Це хитання їхнє і відбилося на їхній тактиці в революції 1905 року.

Ми вже вказували на партійне оформлення української дрібної буржуазії, що довершилося якраз в час революції 1905 року. Ми вже вказували також, що на ділі ця українська дрібна буржуазія у своїй більшости й була одною із рухових сил „селянської революції“ 1905 року, виступаючи й собі проти поміщика. Вона й собі була автором, як сказано, оцих селянських міркувань про вивласнення землі від приватних власників, вона передусім ще й внесла сюди думки й про національно-територіяльне самоуправління України в революційно-демократичному устрої майбутньої Росії. Це ж бо були одинокі можливі шляхи самовизначення молодої української нації. Ради пропаганди цього самовизначення вона в лютому 1906 року й заснувала ще одну свою партію „Українську Селянську Партію“, що „головним завданням своїм покладала будити національну та класову самосвідомість українського селянства та організувати його для боротьби за волю й щастя робочих мас з їхніми політичними та соціяльними панами“. Ради цього самовизначення вона й відогравала не останню ролю в „селянських спілках“, ради його вона й намагалася організувати на свій лад „Всеукраїнську Селянську Спілку“, що її з'їзд, призначений на 5 січня 1906 року в Києві, ударемнила поліція.

Але дальше цих домагань піти вона не рішалася. Піти дальше, означало стати заодно з пролетаріятом. Після того, як робітничу революцію стала реакція розгромлювати, такий крок для неї ставав ще більш неможливим. Тож не дивно, що після того, як руська буржуазія почала єднатися з реакцією, в української дрібної буржуазії й собі забракло рішучости піти до кінця революційним шляхом. І хоч селянство у своїй масі все ще хвилювалося, хоч у низах вона — дрібна буржуазія — на свойому лівому крилі наче б ще йшла нога в ногу з революцією, зверху, однак, в своїх політичних організаціях вона — українська дрібна буржуазія — почала вже оглядатися на боки й одставати від революції, хоча й не зрікалася своїх революційних кличів, своїх революційних гасел, хоча й не ставала на шлях куркульсько-поміщицької реакції, на шлях кадетського братання з самодержавством.

Оце хитання виявила вона — українська дрібна буржуазія — вже з нагоди виборів до першої Думи. Пролетаріят за закликом більшовиків підняв гасло боротьби за революцію до кінця, підняв гасло не йти на згоду з реакцією, не йти в Думу, бойкотувати буржуазну конституцію. Всеросійський „Крестьянский Союз“ і собі підхопив це гасло бойкоту Думи. Українська дрібна буржуазія не пішла, однак, за цим гаслом. Вона вирішила все-таки взяти

участь у виборах в Думу. І коли внизу все ще йшов бій із самодержавством, її партійні верхи, „нічим не поступаючися із своїх гасел“, все-таки, хоч і не всі, та пішли на згоду з кадетами: склала ж бо Українська Радикально-Демократична Партія з кадетами навіть окремий договір що до спільної акції в час виборів у Думу. За висновок цеї виборчої кампанії української дрібної буржуазії було те, що в першій Думі найшлося близько півсотні її депутатів, що їх ціною вона тепер залишала революцію. В Думі й мала бути зараз же організована з цих депутатів українська фракція.

Таким чином, українська дрібна буржуазія через Українську Радикально-Демократичну Партію зробила перший крок назад на свойому революційному шляху. Але за тим першим кроком пішов і другий: українська дрібна буржуазія вирішила вважати за доцільне в даний момент офіційно навіть не оформляти своїх депутатів в окрему національну фракцію, а дозволила їм виступати спільно то з трудовиками, то з кадетами, то з автономістами, згідно з цим, хто куди з її депутатів вважав себе за найближчого до земельної програми тієї чи иншої думської фракції, не заперечуючи їм, однак, права виступати й як українська група. А треба знати, що Українська Радикально-Демократична Партія в останній момент навіть не вирішила, як бути їй в Думі з землею — чи домагатися далі вивласнення всіх землевласників, чи обмежитися тільки цим що до поміщиків, чи вимагати цього вивласнення за викупом, чи без викупу. Не маючи єдности в цьому питанні, українські депутати й розпорошили себе по окремих думських фракціях, залежно від погляду кожного на земельну справу.

Виборами до Державної Думи українська дрібна буржуазія довела цілковите розмежування себе не тільки від революційного пролетаріяту, але й від революційної маси селянства. Вона й залишила тепер революційний фронт, замінюючи його на парламентську трибуну. Ще більше, вона намагалася ще й цілу селянську масу повести за собою на мирний шлях опозиції. Не випадково найміцніша її організація „Українська Радикально-Демократична Партія“ робила одночасно заходи, щоб перейменувати себе на „Українську Трудову Партію“. Не випадково вона, єднаючися, з одного боку, з кадетами, з другого — організувала „Українську Селянську Партію“, намагаючися втягнути через неї під свій вплив позапартійне селянство. І тільки коли реакція вдарила й її ще раз по голові, коли розігнала й першу Думу — єдину її надію, вона начеб-то схаменулася й стала знову повертати вліво.

Але цим разом небагацько вона змогла вже вдіяти. До речи, вона й цим разом ще раз заключила згоду з кадетами в справі виборчої кампанії. Виборча кампанія й дала їй змогу добути тепер своїх 51 делегатів в Думі, що їх було зараз же й зорганізовано в окрему українську фракцію. Ця фракція тепер і проголосила свою платформу. Платформа ця, між иншим, зазначала: „В ділянці економічній на першому плані ми висовуємо домагання землі народові, що з неї мають користуватися тільки ті, хто вкладає в неї свою працю. Для цього ми вважаємо за потрібне провести в законодавчому порядку примусове вивласнення в краєвий фонд казьонних, удільних, кабінетських, манастирських, церковних і всіх приватновласницьких земель, що перевищують трудову норму, для передання їх в порівне користування трудовому народові: що до робітничого питання ми домагаємося 8-годинної праці, охорони праці жінок і дітей, страхування на випадок старости й страти працездатности. Прагнучи до економічного визволення народу, ми не вбачаємо істотної ріжниці ані що до національного, ані що до практичного розуміння між примусовим вивласненням земельних і заводських маєтків; в цьому питанні на першому плані треба б поставити ті фабрично-заводські підприємства, що звязані з хліборобством“.

Платформа ця, що вимагала ще й національної автономії для України, безперечно, була революційного змісту. Але заява її тепер, коли революцію вже було потоплено в крові робітників та селян, була вже порожній звук слова після угодовського її хитання в моменти найвищого піднесення революційної боротьби.

§ 68. *Соціял-демократія за революції 1905 року.* Хоч яка сильна була революційна хвиля в 1905 році, хоч скільки було в ній сприятливих моментів для її здійснення, все-таки виглядів на те, щоб вона вдалася, незабаром не стало. Не стало не тільки тому, що реакція ще міцно сиділа на старих порушених основах. Не стало й тому, що як слід не з'єдналися ще сили, які були взялися її здійснювати. Ми знаємо, що дві основні рухові сили збиралися її довершити — пролетаріят і селянство. На свій лад готувалася спершу до цеї революції буржуазія. Але буржуазія, як ми це бачили, зразу одійшла від революції, скориставшися з першого здобутку її — скликання Державної Думи — і сама стала проти революції. На революційному шляху залишився тільки пролетаріят, що й почав революцію, залишилося також і селянство, надто

у нас, на Україні; залишилася ще й національна дрібна буржуазія. Але вона, як це ми бачили, вже сходила з революційного шляху, щоб іти між революцією й парламентським угодовством. Таким чином, фактично й її не стало на бойових позиціях революції, хоча вона й не пішла до протилежного табору, хоча вона й не стала на той бік революційного фронту. Через те весь тягар збройної боротьби фактично сперся виключно на плечі пролетаріяту й голодного на землю селянства. Але й не в цьому була причина, що революція 1905 року стала сходити з свого підняття вниз. Те, що буржуазія взагалі одійшла од революції, те, що українська націоналістична дрібна буржуазія пішла й собі на угодовство, це все, безперечно, погіршило умови поразки самодержавства, але воно ще не робило цю поразку нездійснимою. Навпаки, воно могло тільки скоріш запевнити характер революції, як справжньої демократичної революції, що мала принести диктатуру пролетаріяту й селянства. Причина, що революція 1905 року стала падати, була головним чином в тому, що в ній не з'єдналися як слід дві основні рухові сили цеї революції, не з'єднався як слід наш пролетаріят з селянством, щоб спільним могутнім фронтом ударити по реакції та ще й ударити так, щоб і буржуазія в ній почулася маленькою. Надто й сам пролетаріят наш став хитатися в своїй бойовій готовності, став хитатися біля того, за яку революцію йому боротися, з ким іти, кого підпирати, чого домагатися. А про армію, оцю опору усякого державного ладу, і говорити не приходиться. Вона ще міцно трималася реакції, не рушена революційною пропагандою, хоч і траплялося чимало й серед неї революційних хвилювань.

Очевидно, що в таких умовах революція не мала змоги перемогти. Бойові сили, і без того незначні порівняно з реакцією та угодовством, почали розпорошуватися вже після перших невдач, і хоч окремо все ще вперто вони провадили свою боротьбу, але бойова здатність їх падала що-раз більше, і 1906 року вона підупала вже цілком. Революція мусила скінчитися, таким чином, цілковитою невдачею. Вона й скінчилася такою невдачею. Гегемон революції, пролетаріят, лежав незабаром скривавлений на її кону, скривавлений лежав і його невчасний спільник — селянство.

Що ж сталося, що наш пролетаріят не встиг як слід об'єднатися з революційним селянством? Що сталося, що й серед його стала падати його бойова здатність, стало падати розуміння завдань революції?

Причини цього явища треба шукати не тільки в зовнішніх умовах боротьби нашого пролетаріяту за демократичну революцію, не тільки в тому, що в нас на Україні на шляху заволодіння пролетаріятом селянським рухом стала національна українська дрібна буржуазія, намагаючися використати й скерувати селянський рух в своє угодовське русло, а через це й одгороджувала цей рух од робітничого керування. Причини цього явища були ще й у тому, що сам мозок нашого робітництва, наша соціял-демократія, і сама розколювалася в момент революції, а через це й збивався наш пролетаріят подекуди на манівці, на роздоріжжя, з чого скористалася реакція, тим легше розбиваючи революційний фронт.

Наша соціял-демократія, цей мозок пролетаріяту й революції 1905 року, вже на передодні цеї революції розійшлася між собою. Вже тоді угодовство сильно загніздилось на її правому крилі. Меншовики бо уперто, від перших днів появи РСДРП тягнули у бік згоди з буржуазією, відходячи від революційного марксизму. Вже на другому з'їзді РСДРП виявилося це їхнє тяжіння; коли ж більшість членів з'їзду все-таки вирішила піти за Леніном, меншовики не погодилися з цією більшістю, свого угодовства не зреклися. Напередодні III з'їзду РСДРП вони знову підняли свій угодовський голос. Йшло тоді питання про шляхи прийдешньої революції, про ролю пролетаріяту в цій революції. Ленін розвивав свої міркування про неминучість збройного повстання пролетаріяту за революційно-демократичний уряд. Ленін і писав про це в знаменитих своїх працях „Две тактики" та „Должны ли мы организовать революцию", що їх уміщено в органі „Вперед", перша за 1 лютого 1905 року, друга — за 8 лютого 1905 року. Меншовики почали змагатися тоді з більшовиками, мовляв, у Росії не треба пролетаріятові самому організувати революцію, йому треба приєднатись до буржуазії і з нею вкупі прямувати до буржуазної революції. Ленін же вчив, що прийдешня революція, безперечно, не соціялістична, але своїми засобами вона мусить стати пролетарська, цеб-то пролетаріят мусить стати за керовничу силу, за її авангард, що тільки він, вкупі з селянством та дрібною буржуазією може взяти владу в руки, а не віддати її буржуазії.

Як уже знаємо, III з'їзд РСДРП за приводом більшовиків все-таки виніс постанову за озброєння пролетаріяту та за потребу утворити революційний уряд, але меншовики не припиняли крутійства. Вони хоч і взяли участь в організації Рад Робітничих Депутатів, хоч і брали участь і в збройних повстаннях поруч з більшовиками, але баламутити проти революції не переставали. Вплив меншовиків був чималий. Особливо на Україні були міцні

меншовицькі організації. Цей вплив і відбивався негативно на робітничому русі, розколював його. В чому ж хибили тепер меншовики? По-перше, в тому, що не доцінювали значіння селянських рухів для революційної боротьби пролетаріяту. І коли більшовики з Леніном на чолі вказували на це значіння, закликаючи пролетаріят шукати єднання в боротьбі з селянством, меншовики, навпаки, радили одмежовуватись од селянського руху, мовляв, руху дрібнобуржуазного. Це вельми негативно впливало на революційну боротьбу пролетаріяту. Ще негативніше стала впливати пропаганда меншовиків серед пролетаріяту за те, щоб кинути збройну боротьбу, з'єднатися з буржуазією, піти під її верховодство та взяти участь у виборах до Державної Думи. Більшовики вирішили бойкотувати вибори, боротися й далі, мовляв, пролетаріят не сміє коритися перед буржуазією, він мусить і далі стояти на чолі революції, тим паче, що вибори до Думи — звичайна омана реакції, щоб припинити революційну боротьбу. Меншовики, навпаки, все-таки настоювали на тому, щоб скоритися буржуазії та взяти участь за її проводом у виборах, хоч конференція РСДРП у грудні 1905 року ще раз підкреслила потребу бойкотувати Думу.

Все це, очевидно, вносило розлад у пролетарські лави, послаблювало революційний фронт, тим паче що від 1903 року меншовики йшли окремо від більшовиків і в організаційних справах самої РСДРП. Починаючи бо з II з'їзду РСДРП, навіть конференції одної й другої течії відбувались окремо. Окремо пройшов і III з'їзд РСДРП, що його більшовики скликали до Лондону, а меншовики собі окремо до Женеви. Що-правда, IV з'їзд РСДРП відбувався начеб-то спільно, але після з'їзду знову розійшлися меншовики з більшовиками, розійшлися цим разом уже назавсігди. Причина цього розходження — нове угодовство меншовиків із буржуазією, що намагалися навіть ліквідувати РСДРП, як запільну революційну організацію, і натомість утворити сумирну легальну партію. Оце ліквідаторство меншовиків ще болючіше било по лавах пролетаріяту.

Але не тільки сами більшовики розвалювали єдиний робітничий фронт. До цього спричинялися ще й національні соціял-демократичні організації. Ми вже знаємо, як повів себе Бунд, коли II з'їзд РСДРП не визнав його домагання про національний принцип організації пролетаріяту. Він вийшов тоді з лав РСДРП. Він і тепер вносив розлад своїм національним угодовством у лави пролетаріяту. Не менший розлад вносила українська соціял-демократія як із УСДРП, як і з УСД Спілки.

Ми вже раніше бачили, як саме виросли обидві організації української соціял-демократії. Ми вже знаємо також, як близько вони стали підходити до революційного марксизму. Але все-таки вони до нього цілком не прийшли, а залишились, як і російські меншовики, позаду нього. Революція 1905 року найкраще виявила оце їхнє назадництво від революційного марксизму.

Ми вже бачили, що „Українська Соціял-Демократична Спілка" перша намагалася вирватися з дрібнобуржуазного національного угодовства. Року 1905 її вітали в лавах РСДРП, як організацію, що змогла вирватися з вузького націоналізму. Але „Спілка", вирвавшись з одного ухилу, впала в другий: вона стала взагалі заперечувати значіння національного питання для революції. Ще більше вона стала йти крок-у-крок з меншовицькими організаціями проти більшовиків. Правда, селянським питанням вона, як меншовики, не нехтувала, але зате погоджувалася з тим, щоб іти мирно разом з ліберальною буржуазією. Між иншим, на листопадовій конференції 1906 року РСДРП вона голосувала вкупі з меншовиками, щоб тримати блок із кадетами. Справа йшла тоді про вибори до другої Думи. Ленін пропонував тоді виступати пролетаріятові самостійно, а якщо єднатися, то з трудовиками та есерами, але ні в якому разі не з кадетами, як це радили меншовики, ба навіть Плеханов, що сам став тоді меншовиком. Меншовики й провалили тоді пропозицію Ленінову.

На хоробу меншовизму хоріла й УСДРП. Але її меншовизм був иншого зразку, ніж у „Спілці". УСДРП хоріла на нього через надмірне захоплення національною справою. УСДРП поділяла цілком тактику більшовиків і що до революційної боротьби і що до аграрного питання, і що до бойкоту першої Думи. Але що до питання з'єднання робітничого руху з селянським вона цілком поділяла меншовицький погляд. II з'їзд УСДРП, що відбувся на весні 1906 року вирішив „не тільки не підтримувати селянських рухів, а всіх заходів вжити для того, щоб розвіяти селянські ілюзії що до тих рухів та переконати селян, що лише організована і пляномірна боротьба за соціялістичний лад є й для них, як і для робітників, єдиний вихід з дотеперішнього пригніченого становища". УСДРП, таким чином, не поділяла погляду Ленінового на революцію 1905 року, як на революційно-демократичну революцію, а поділяла погляд цього крила меншовиків, що за Троцьким хотіло вбачати в революції 1905 року „перманентну" революцію. А треба знати, що коли одна частина меншовиків стояла за згоду з буржуазією, за понехання збройної боротьби,

то друга частина, з Троцьким на чолі, хоч і погоджувалася з більшовиками в тому, що треба вести збройну боротьбу до кінця, що не треба коритися буржуазії, але разом з цим вона й одкидала всяку спілку робітництва з селянством: мовляв, пролетаріят мусить боротися та ще й проти селянства, мусить боротися за соціялістичну революцію зразу, спираючися на пролетаріят Заходу, який і собі стає до боротьби за таку революцію. Очевидно, що це була неправильна думка, але вона чимало й собі мала впливу на деякі робітничі кола, вона й звела з правильного шляху й УСДРП.

Але й на націоналізм хоріла УСДРП. Вона, як і єврейський Бунд, ніяк не могла погодитися з тим, що пролетаріят треба організувати не за національним, а за територіяльним принципом. Правда, що до власної буржуазії, то УСДРП не займала такої угодовської позиції, як меншовики до російської; вона забороняла навіть — хоч, що-правда, на словах — вступати своїм членам - депутатам до націоналістичної української фракції другої Думи. Але що до РСДРП, то вона непохитно стояла на цьому помилковому принципі, що вона тільки сама може гуртувати український пролетаріят. Вона одкидала централістичний напрямок більшовицький, що потребував єдиного керування з боку пролетаріяту в єдиній партії, як єдині були інтереси цілого пролетаріяту в Росії проти спільного ворога. Вона настоювала, як і Бунд, на незалежності й автономії серед руської соціял - демократії. Вона через те й не увійшла до складу РСДРП, хоч і були обопільні заходи з'єднати її з РСДРП. Вона через те й виступала на власну руку в революції 1905 року.

Такі були розходження між соціял - демократією підчас революції 1905 року. Чимало вони нашкодили пролетаріятові в справі революції. Чимало вони поклали перепон і для того, щоб пролетаріят правильно засвоював основи революційного марксизму, що його ніс із собою ленінізм. Від цього - то й туманіла голова пролетаріятові, скривавленому на барикадах революції, туманіла надто від того, що меншовики, де могли, тицяли йому тепер під ніс, мовляв: „Чого починав революцію? Чи не краще було здатися на Думу? А так і революцію програв, і Думу проґавив". Але пролетаріят швидко загоїв криваві рани, швидко збувся й меншовицько - націоналістичного дурману та, ще міцніше стиснувши в руках прапор ленінізму, швидким кроком пішов до нової революції, цим разом уже на все переможної.

§ 69. *Боротьба реакції з революцією.* Вже в той час, коли революційні сили готувалися до розправи з самодержавством,

реакція і собі вживала заходів для боротьби з революцією. Вже напередодні революції вона намагалася одвернути революційну хвилю од себе. Згадаймо тільки про зубатовщину, про перші єврейські погроми. Це були перші її організовані заходи розпорошити революційну стихію, одвернути її. Але революція все-таки прийшла, прийшла, до речи, так швидко, що реакція спершу й не стямилася. Під впливом переляку вона й видала 18 лютого 1905 року наказа, що дозволяється народові обмірковувати й виносити питання про те, як перемінити сучасний устрій в Росії. Під його впливом було й випущено 19 серпня 1905 року царського наказа про скликання народнього представництва—Державної Думи.

Але цей переляк тривав недовго. Повстання моряків, селянські заколоти, робітничі страйки, барикади, організація Рад Робітничих Депутатів, Селянські Спілки, націоналістичні змагання так званих „окраїн"— все це хоч і валилося знечев'я на голову реакції, але одночасно зневолювало її не розгублюватись у рішучий момент. Скликанням Думи реакція вирішила знейтралізувати буржуазію, коли ж це їй вдалося, вона кинулася оскаженіло за всяку ціну нищити робітничу революцію. Вже кривава розправа з московським робітничим повстанням у грудні 1905 року підбадьорила реакцію, давши їй першу запоруку, що революцію можна буде скоріш придушити, ніж цього можна було раніш сподіватись. Що-правда, важко ще йшла справа ліквідації селянських повстань, але після того, як пролетаріят уже падав, скривавлений, на барикадах, селянська стихія перестала лякати реакцію. Порозсилані у всі кінці безмежної імперії з особливими дорученнями царські генерали обіцяли справитись і з тією стихією.

Вже під осінь 1905 року почала кривава реакція розправлятися з революцією. В містах та робітничих центрах дико розправлялися з пролетаріятом козачі полки й артилерія, по селах так само втихомирювано селянські заколоти. На весну 1906 року й закінчився перший етап розправи реакції з революцією, закінчився поразкою пролетаріяту. Реакція зітхнула легше. Основного ворога її не стало вже на барикадах. Залишилося на селі ще селянство, але й його прикінчували царські генерали. Реакція цілком уже набралася духу і вирішила тепер не оборонятися перед революцією, а сама наступати на неї, щоб і слід замести за нею. Наступ цей вона вирішила повести в першу чергу на скасування тих перших здобутків революції, що їх вона спершу була зневолена зробити.

Але, щоб довершити цей наступ, треба було реакції мати у своїх руках не тільки слухняну армію, поліцію, жандарів та

слухняних чиновників. Ще треба було мати й так зване слухняне „общественное мнение". Ще треба було мати власні реакційні громадські організації. За такий зародок цих організацій стало й петроградське „Русское собрание", засноване 1900 року. Філії цього „Русского собрания" вже 1902 року почали були одкривати по всіх більших містах у Росії. В 1905 році й виросли з них нові чорносотенні організації: „Русская монархическая партия" та „Союз русских людей". За осідок собі вони в першу чергу вибрали найзагрозливішу Україну, поширюючи скрізь по ній свої організації. Основне гасло цих організацій: „борьба за самодержавие, православие и народность", зокрема „против евреев и мазепинцев".

Спираючися на ці чорносотенні організації, реакція й повела тепер наступ на остаточне зліквідування революції.

Першим завданням цього наступу було, як сказано, знищити перші здобутки революції. Основний із цих здобутків був маніфест 17 жовтня 1905 року про запровадження конституції в Росії, про свободу зборів, друку. Державна Дума мала остаточно зреформувати окремі закони цеї конституції. Очевидно, в першу чергу треба було якось ударемнити працю цеї Думи; а нагода до цього тепер і трапилася. Дума взялася обмірковувати проєкт земельного закону про вивласнення поміщиків. Реакція, скликавши дворянський з'їзд, зняла крик проти цього проєкту перед Радою Міністрів, а ця й собі погодилася з цим, заявляючи Думі, що ніякого „принудительного отчуждения земли быть не может". Дума, що складалася здебільша з буржуазної опозиції, вирішила, що це обмеження її конституційних прав, тому й звернулася у відповідь на таке „сообщение" уряду з „обращением к народу". В цьому „обращении" вона протестувала проти такої поведінки уряду. Реакція скористалася з цеї нагоди й одразу розігнала Думу.

Так було зроблено перший крок до обмеження конституції. За ним пішов і другий. Не зважаючи на шалену чорносотенну агітацію підчас виборів до другої Думи, і ця Дума вийшла опозиційна. Надто в цій Думі найшли чимало місця й соціял-демократи та есери з монархістами, в цій Думі, як знаємо, й оформилась українська дрібна буржуазія в окрему фракцію. „Союз русских людей" зняв тепер скажену агітацію проти цеї Думи, вимагаючи й її розпущення. Реакція вже тепер навіть не шукала нагоди, щоб розігнати Думу. Скоро тільки вона зібралась, її й було негайно розпущено та розписано на 1907 рік вибори до третьої Думи. Виборчий закон було одночасно обмежено так, щоб із селян та робітників ніхто не зміг увійти до Думи. Третя

Дума й вийшла цілком така, як бажав уряд. Навіть кадети потерпіли підчас виборів поразку, хоч ішли пліч-о-пліч з реакцією. З української буржуазії попав у Думу тільки один Лучицький, і то за списком кадетів.

Таким чином реакція, маючи тепер слухняну Думу, справді могла тепер святкувати свою перемогу над революцією. Але й цього їй було мало. Під скажене цькування чорносотенних організацій, вона взялася тепер ще й за розпорошування лишків революційних сил та за придушування відгуків національного
руху. Особливо на Україні лютувала вона. Україна за час рево-
люції вельми розвинула в себе взагалі громадське життя. Національний рух за 1905—1906 рік надзвичайно поширено було у звязку з революцією. Досить буде вказати на те, що за ці два роки з'явилася безліч українських газет, політичних, громадських та й просто культурницьких, з'явилося чимало й періодичних журналів. Кожна партія, кожна політична течія, кожна видавнича
громадська організація намагалася бо мати власний орган. Україн-
ські видавництва працювали над силу, не встигаючи постачати населенню літературу. Розбуркано найглухіші закутки України. По селах та по містах сотнями засновувалося „Просвіти".

З другого боку, протягом 1905—1906 років нечувано виросла
організація пролетаріяту на Україні. Соціял-демократичні об'єд-
нання робітництва набрали великої за час революції ваги. Вплив їх на пролетаріят виріс нечувано. Одночасно нечувано виріс робітничий професійний рух. Наприкінці 1906 року професійних
робітничих спілок на Україні, з цілого їх числа 652 з 245.555 чле-
нами, в Росії, було близько половини. Робітнича преса, робітниче видавництво досягло небувалих розмірів. Тепер на ці всі здобутки революції й накинулася скажено реакція вкупі з чорною сотнею.

Фактично наступ на розпорошення революційних сил почато вже до скликання третьої Думи. Досить нагадати про організацію єврейських погромів з літа 1905 року; якраз підчас проголошення жовтневого маніфесту піднялася на Україні небувала, нечувана, жахна кривава оргія єврейських погромів, що пройшла майже скрізь всі важливі міста. В одній Одесі юрба за допомогою поліції вбила 300 чоловіків та жінок, більше за тисячу важко поранила, а скільки було пограбованих, побитих — цього й встановити годі. Десятки тисяч єврейських родин потерпіли від погромників, що з
іконами, портретами царської сем'ї в присутності поліції організо-
вано, вулиця за вулицею, нищив усе, що було єврейського. Таке коїлося і в инших містах. Все це робилося планово. Реакція

намагалася цими погромами одвернути робітництво та селянство від революційної боротьби. Темні елементи і взялися за погроми. Але організований пролетаріят, організоване селянство не далося тоді спровокувати на цей виступ.

Але наколи не вдалися погроми з їхнім гаслом: „бей жидов, спасай Россию", то вдалися инші заходи для розпорошення революційних сил. В той час, як на барикадах кривавилося робітництво, як „карательные отряды" в огні та крові топили селянські повстання, реакція рішилася приєднати до себе заможницькі кола селянства. Закон з 9 листопада 1906 року про хуторні хазяйства, з одного боку, та нечувана контрпропаганда чорносотенних організацій на селі, з другого боку, і були цими заходами. Закон з 9 листопада 1906 року виділяв з цілої маси селянства заможніші кола в окремі упривілейовані господарські одиниці, чорносотенна попівська пропаганда організувала їх одночасно в окремі реакційні спілки. Досить згадати про „Подольское Свято-Троицкое Братство", щоб мати уяву про реакційний вплив цих спілок на селянство. Підчас виборів до третьої Думи названа організація допомогла послати з Поділля виключно таких послів, що подільський губернатор не переборщив, коли назвав їх своїми, не народніми депутатами. Закон же з 9 листопада остільки допоміг реакції, що вже заздалегідь до його оголошення сільська глитайня вся до одного стала на послуги реакції. Надто й на майбутнє цей закон мав свої плани в майбутньому, бо треба було реакції завжди мати на селі вже цілком певні свої сили. Вони й мали вирости в хуторах під охороною реакції. Закон бо про хутори, що давав ще й широку змогу селянам продавати, міняти свої наділи, якраз мав і спомагати виростанню реакційної опори в селі, спомагати тим, що давав спромогу багатіям скупчувати в своїх руках землю, за безцінь здобуту від незаможних шарів села.

Після оголошення закону про хутори наступ реакції на розпорошення революційних сил взагалі збільшився. Тепер уже і громадської думки не треба було лякатися, раз були свої чорносотенні „громадські" організації, раз була слухняна реакційна Дума. Одразу почали касувати свободу друку, зібрань, розганяти громадські організації, професійні спілки, позакривали видавництва, газети, журнали, „Просвіти" то-що. Одночасно без упину працювали військові суди, вишукуючи революційні організації. В одній тільки одеській окрузі військовим судом за листопад та грудень 1907 року засуджено на смерть 68 чол., на каторгу — 93, на заслання — 209, на инші кари — 167 чол. На Київщині військовий суд присудив за той самий час на смерть 83 чол., на каторгу—60, на заслання—20, на инші кари — 147 чол. А тимчасом розганялося профспілки, культурні організації. За саму другу половину 1907 року закрито було 159 профспілок. Закрито українські видавництва, українську пресу, позакривано „Просвіти", розігнано українські школи. Одним махом зруйновано громадські організації, викорінюючи не тільки революційні лишки, але і звичайне собі культурництво, скоро тільки пахло в ньому трішечки українським націоналізмом і, взагалі, лібералізмом, не те що революційністю.

В 1908 році й слуху не стало в нас уже за революцію. Ні одна майже революційна організація не врятувалася від розгрому. Реакція святкувала повну перемогу на згарищі революції. Багатьом здавалося, що на цьому згарищі назавсігди поховано „землю і волю". Але так воно тільки здавалося. Революцію хоч і розгромлено, але на згарищі її, хоч і вкритий грубо попелом, ще тлів революційний вогонь, дожидаючи все-таки свого „слушного часу". А цей „слушний час" був уже не за горами.

§ 70. *Відгуки революції 1905 року в західній Україні.* В той час, як на Придніпрянщині в умовах загальної революційної хвилі пролетаріят та селянство боролися за демократичну революцію, як український націоналізм і собі заворушився до боротьби за своє самовизначення в цій революції, на західній Україні й собі назрівало революційне хвилювання. Правда, як це ми бачили, в Галичині не здіймалося на революцію, революційне хвилювання не бралося вийти за межі легальної боротьби. Не стало бо на чолі цього революційного хвилювання революційного пролетаріяту, як на Подніпрянщині: дрібна національна буржуазія українська майже монопольно там керувала цим хвилюванням, вона і тримала його в межах буржуазної законности. Але й там не ставало вже терпцю триматися вічно угодовського жолоба. Але й там революційне хвилювання доходило вже до краю, хоч і не кидало все ще „законних" меж.

Навколо двох основних питань купчилося революційне хвилювання в Галичині: навколо аграрного питання і навколо справи про автономію. Але, коли на подніпровській Україні ці два питання находили свій вислів у боротьбі, що її підняв пролетаріят за демократичну республіку, за революційний уряд, то в Галичині вони вміщалися на ґрунті загальної опозиції з гаслом заміни старого виборчого права на нове. Старе виборче право в Австрії було куріяльне, цеб-то розподіляло виборців за їхнім маєтковим

станом, ще й окремо забезпечувало поміщиків. Дрібна буржуазія, однак, як і соціял-демократія, вимагали скасувати курії і завести загальне, однакове для всіх без ріжниці маєткового стану, виборче право, до того таке, щоб усі виборці вибирали безпосередньо, тайно своїх послів, а не так, як раніше, коли були посередні вибори для селян і робітників. Але тому, що пролетаріят у Галичині був кволий і ще кволіша була соціял-демократія, дрібна буржуазія цілком взяла в свої руки справу революційної боротьби з нагоди цеї виборчої реформи. Відсіля й пішли легальні, нереволюційні засоби боротьби в Галичині. А серед цих легальних засобів боротьби й переродилося знова революційне хвилювання галицького руху того часу на старе угодовство.

Аграрна справа в Галичині, як і на Подніпров'ї, виростала на ґрунті селянського малоземелля, з одного боку, та росту сільської буржуазії, з другого боку. Земельний голод і настроював вороже селян до поміщиків. До цього ще приєднувалися важкі умови заробітчанства. Селянство, незадоволене з низької заробітної плати, мандрувало віддавна на сільські і промислові заробітки за кордон. Це виявилося з особливою силою на початку XX ст., коли сотні тисяч заробітчан рік-у-рік стали виходити в Німеччину, Францію, навіть в Америку. Поміщики й стали дбати про те, щоб було обмежено це заробітчанство, а то й цілком припинено. Таке обмеження почалося вже 1904 року з розпорядження намісника Потоцького. Це ще більше почало дратувати галицького селянина, що вже 1902 року загрожував на смерть поміщикові, вчинивши величезний загальний рільничий страйк, що затягнувся й на 1903 рік. В 1905 році цей загальний страйк галицького селянства повторився, цим разом вже і з політичними гаслами, з гаслами скасування старого виборчого закону й відокремлення східньої Галичини. Селянство ще ворожіше стало ставитися тепер до галицьких дідичів і до галицької влади. Це і приводило густо-часто до кривавих сутичок галицьких громад з органами влади, з жандармерією, з військом.

Селянські хвилювання в Галичині, що почалися 1902 року та з перервами тривали до кінця 1908 року, не виявили, однак, поза двома випадками генерального страйку в 1902 та 1905 році, тієї революційної сили, що подніпровське селянство в 1905 — 1906 роках. Галицька соціял-демократія ще неспроможна була керувати ними, хоч і бралася за їхню організацію. З другого боку, притупляли цю силу геть-усяко галицькі національні дрібнобуржуазні верховоди, що, ставши на чолі селянського руху, все-таки ніяк

не бажали вийти в йому за межі „законности". Надто ще розколювала цю силу і русофільська пропаганда. Їй важливо було не допустити ні за що до того, щоб на цих заколотах міг виграти для себе нові позиції галицький український націоналізм. Через ці умови й вимоги селянські хвилювання навіть за той час не пішли дальше того, щоб пани-дідичі повернули громадам пасовиська, ліси, підвищили заробітну плату то-що. Про вивласнення поміщиків й мови здебільша не було в цих хвилюваннях.

Не зважаючи на поміркованість селянських рухів, галицьку адміністрацію на смерть перелякали ці виступи. Загроза бачити в себе те, що йшло на Подніпров'ї, зневолила й її вживати навіть зброї для придушення селянського руху. Вже 1904 року пішли масові арешти селян на Гуцульщині, розгроми „Просвіт", „Січей", бо на ці організації почали доносити пани, ніби-то вони—ці „Просвіти" і „Січі"—готують поголовний гайдамацький бунт. Одночасно почато енергійну поміщицьку кампанію за колонізацію східньої Галичини від колоністів-мазурів на панських маєтках, що йшли на продаж. Почато, врешті, кампанію і за приєднання до себе заможніших селянських кіл. Пани намагалися це вчинити, утворюючи селянські майорати, цеб-то встановлюючи неподільність селянських заможних хазяйств, організуючи нові заможні селянські підприємства. Галицький сойм 31 жовтня 1904 року навіть був ухвалив окремого закона про рентові оселі, що мав здійснювати згадані панські заходи. За його зразком, між иншим, пішла й руська реакція зі своїм законом про хутори. За арештами, що повторилися в 1905 та 1906 році, пішли незабаром криваві розправи з селянством. 27 лютого 1906 року підчас виборчої кампанії в селі Ляцькому військо з жандармерією, за наказом намісника Потоцького, вперше стріляло на селянське віче. Були вбиті, були й ранені. За кривавою розправою в Ляцькім пішли й инші в 1906 та 1907 році. Відплату за них і вчинив 12 квітня 1908 року студент львівського університету М. Січинський, вбивши намісника Потоцького підчас прийому.

Селянські хвилювання в Галичині, безперечно, могли давати ґрунт для революційної боротьби галицького націоналізму за своє самовизначення. Робітничий рух того часу в Галичині, хоч і кволий, все-таки й собі міг підбадьорювати галицьку опозицію взятися за радикальніші засоби боротьби так з польсько-поміщицькою владою в Галичині, як і з австрійським бюрократизмом в центрі. Але галицька дрібна буржуазія вперто, однак, почала відсувати від себе всякі задуми „гайдамаччини", навіть тоді, коли

жандари вбили 6 лютого 1908 року члена її верховного органу — Народнього Комітету — М. Каганця. Вона і вистріл Січинського в Потоцького засудила як-найгостріше, рішуче відмовляючися ще й цим разом од всяких нелегальних засобів боротьби. Вона рішуче відмовилася од них уже тоді, коли 2 червня 1902 року на вулицях Львова розстрілювали гусари робітничі зібрання, вона обмежилася словесним протестом тоді, коли полилася селянська кров у Ляцькому, в Коропці, в Горуцьку то-що. Дрібна галицька буржуазія й тепер лякалася рішучих виступів, бо вони могли, на її думку, скоріш „пошкодити“, як вона казала, „загальній справі народній“, аніж допомогти: „теорія, мовляв, одно, а політика — друге“. Навіть галицька радикальна партія, що мала в свойому розпорядженні славетні „Січі“, навіть вона стала подалік од революційних засобів боротьби, хоч іще на свойому з'їзді 23 грудня 1906 року й винесла була постанову, щоб за всяку ціну добитися вивласнення дідичів на користь селян. Але це вже причина не самої природи галицької дрібної буржуазії, — це причина загальних умов тогочасної політичної боротьби в Австрії. Серед цих умов, викоханих австрійським парламентаризмом, галицька соціял-демократія й собі не рішалася загострювати революційної боротьби нелегальними засобами.

Таким чином, справа революційної боротьби і за самовизначення галицької частини української нації не вийшла й тепер за межі легальної опозиції. Цих меж не порушили й студентські хвилювання у львівському університеті, що повторилися були з особливою бурхливістю 23 січня 1907 року, як не порушив їх і постріл Січинського у графа Потоцького 12 квітня 1908 року. Навіть у цих випадках ватажки національного руху в Галичині намагалися спиняти студентство од зайвих, на їхню думку, „ексцесів“.

Таким чином, галицькі революційні сили, що намагалися й собі одгукнутися на російську революцію, не пішли далеко вперед, а ще, після дрібних виступів, почали знову незабаром уступати на шлях старого свого угодовства.

Якраз справа виборчої кампанії, що мала місце в Галичині 1905 та 1906 року, і була за центральне питання у громадському русі того часу, що з нагоди неї і ставилося на розвязання справу самовизначення української нації в Галичині. Ця виборча кампанія й виявила все-таки угодовську природу галицьких кіл, в першу чергу галицького націоналізму. Хоча й відбувались селянські хвилювання на той час, до рішучої боротьби не стали галицькі політичні

організації. Хоча демонстрація українських послів 1904 року й заповіла цю рішучу боротьбу з польськими поміщиками, хоча всенароднє віче у Львові лютого 1906 року й собі вирішило провадити цю боротьбу до кінця, галицький опортунізм одступив перед цією боротьбою, а носії цього опортунізму тільки й робили те, що торгувалися і за саму реформу, і за кількість посольських мандатів.

Виступ галицької дрібної буржуазії, як було вже сказано, стався на ґрунті боротьби в Австрії за виборчу реформу. Сама ж боротьба за цю реформу в щільному стояла звязку з революцією в Росії 1905 року. Щільно звязані з цею революцією були й бурхливі на той час демонстрації у Відні, велична боротьба на барикадах у Празі. Під натиском цеї боротьби, а ще більше під враженням подій у Росії, Австрія і згодилася врешті оголосити 26 січня 1907 року цісарський декрет про загальне виборче право. Українська галицька дрібна буржуазія мала згідно з цим правом мати тепер 29 місць в австрійському парламенті. Всі инші вимоги її принциповішого характеру, як, приміром, справа поділу Галичини, було знову відкладено на оце вічне „потім“.

Але українська галицька дрібна буржуазія, що й до виборчої реформи не рішалася дратувати революційними виступами своїми Австрію, не протестувала навіть і тепер проти такого полагодження її інтересів.

Вона була і з цього задоволена. Вона ж тепер могла мати в парламенті „міцний свій український клуб“. Що ж більше тепер можна взяти від уряду, так думала вона. І за цей „міцний український клуб“ вона мирилася знову тепер з урядом, обіцяючи одмовитися навіть од легальних дотеперішніх засобів боротьби з цим урядом, вона обіцювала не вести більш опозиції в парламенті, вона мирилася навіть з москвофілами, запрохавши їхніх послів до цього клубу.

Виборча кампанія, таким чином, повністю виявила давнє угодовство галицької дрібної буржуазії, повернувши її назад на шлях цього угодовства з революційної стежки. Поразка революції в Росії й собі сприяла цьому зворотові. Вона ще більше зміцнила серед галицької дрібної буржуазії старі угодовські настрої. Не випадково галицькі верховоди після поразки революції у Росії, радили ще й своїм братам по цім боці Збруча в майбутньому прямувати виключно „конституційною дорогою“. За впливом цих настроїв сам батько українського націоналізму Грушевський і собі радив придніпрянцям берегти „простого та здорового куліша“,

хоч одночасно й гудив на чім світ стало безпринциповість галицьких угодовців. Що-правда, пізніш історія болюче переконала одних та других, що „конституційною дорогою“, що заходами коло одного „простого та здорового куліша“ далеко не заїдеш. Але на цей раз начеб-то за „кулішем“ була правда, начеб-то цим разом тактика „конституційної дороги“ виправдувала себе.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

ПРОМІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ

§ 71. *Економічні основи назрівання нової революції.* Поміщицька реакція в Росії збиралася надовго святкувати свою перемогу над революцією. Пролетаріят бо криваво обеззброєно, селянство ще більше придушено, визвольний національний рух начеб-то також ліквідовано. Від конституції 1905 року залишився в Росії тільки порожній звук — поміщицько-попівська дума, слухняне знаряддя самодержавства. Австрійський бюрократизм міг і собі потирати на радощах руки. Виборча реформа з 1907 року начеб-то врятувала габсбурзьку монархію перед загрозою розпаду. Вона начеб-то задовольнила суперечні інтереси австрійських партій, задовольнила навіть соціял-демократію, що під проводом свого ватажка Віктора Адлера й собі зайняла угодовську позицію в новому парламенті.

Але втіха і сподівання реакції були передчасні. В Австрії виборча реформа все-таки не касувала класової боротьби, не касувала й національної ворожнечі. Вона ще більше тільки ускладнила тепер одну й другу, готуючи Австрії таким чином неминучий кінець. Що до Росії, то тут уже диктатура поміщицтва наявно готувала собі новий революційний зрив. Врешті й загальні умови тогочасного становища міжнароднього поставали тепер такі, що кінець реакції як не сьогодні, то завтра неминуче мусив прийти, та ще й прийти такий, що й класовому пануванню взагалі мав бути кінець. Світовий капіталізм дійшов бо до такого ступеня розвитку, що дальше йти йому було вже нікуди. Імперіялізм — оця найвища форма капіталізму — остільки вже заплутався у власних суперечностях, що на обрії почала нависати неминуча світова війна, а з нею й питання пролетарської революції та соціялізму. Росія та Австрія, що й собі ставали за імперіялістичні держави, не могли обминути цеї війни, не могли обминути й цеї загрози, що йшла вкупі з війною, не могли й собі обминути пролетарської революції.

А ця пролетарська революція і мала принести з собою кінець не тільки усякій реакції, але й усякому класовому пануванню, усякому класовому пригніченню, усякому й національному пригніченню.

Таке міжнароднє становище ще більше мусило загострювати класові відносини в обидвох сусідніх тюрмах народів, ще з більшою силою мусило готувати новий стик із реакцією, ще певніше готувати її кінець. І це готування нестримно йшло, ішло з двох боків: з одного боку, не зважаючи на угодовство соціял-демократії, знову почав наступати пролетаріят, з другого — наступати почала й буржуазія пригнічених націй. Очевидно, що й Україна серед цього готування до нового зудару з реакцією не могла залишитися позаду. Український пролетаріят і собі став готуватися до нового переможного бою. Українська буржуазія також не залишала нагоди, щоб і собі піти в наступ за своє самовизначення.

Які ж економічні основи були для цього назрівання нової революційної хвилі?

Перша та, що так Росія, як і Австрія тепер наявно ставали імперіялістичні країни, а зразком цього в першу чергу ставала Росія. Промислова криза, що сталася на початку XX століття Росії, вже наприкінці 1908 року почала втихати. Промисловий капіталізм тепер іще з більшою силою, доганяючи західньо-европейський капіталізм, почав рости. Це особливо було помітно на Україні. Важка індустрія й цим разом відогравала тут першу ролю. Заснувавши два величезні синдикати в 1906 році,—„Продамет", що мав продукувати метал, та „Продуголь", що добував вугілля,— вона перед вела в тому, щоб Росію перетворити в імперіялістичну країну. Правда, капітали й цим разом не свої плили в цю промисловість, а, як і раніш, закордонного походження. Але це не перешкоджало зростати Росії на імперіялістичну країну. Цій імперіялістичній країні ставало вже затісно на внутрішньому ринку. Промислова бо продукція стала така, що нікуди було дома діватися з крамом.

Згадаймо тільки деякі цифри: на перше січня 1914 року на одній Україні працювало самих величезних металургійних заводів сімнадцять з 56 домнами. Витоплювання чавуну росло тут на очах. Коли в 1906 році загальний здобуток чавуну дав на Україні 102 міл. пудів, то в 1913 році — 189, при чому цей здобуток дійшов 67% загальної продукції чавуну в Росії. Пероблення чавуну на залізні та сталеві вироби й собі йшло нечуваним розмахом. Коли в 1909 році кількість їх досягала 89.500 тис. пуд., то 1910 року доходила вона до 100 міл. пуд. (98.878.000). Один „Продамет" мав цього року замовлень на 54 міл. пуд., а в 1911 році на 74 міл. пуд. Вугільна промисловість і собі росла на очах. Коли 1900 року добуто було на Україні всього 671 міл. пуд., то в 1906 році вже більше за 1000 міл. пуд. В 1913 році її здобуток досяг уже 1.684 міл. пуд., що дало 73% всього вугільного здобутку в Росії. З инших ділянок промисловости згадаймо, врешті, цукрове виробництво. В 1908 році воно мало вже 130 величезних заводів; з цього числа на самій Україні було 171 завод, здебільша об'єднаних в цукровому синдикаті з вартістю річної продукції більш, як на сотні мільйонів карбованців.

Очевидно, що цей ріст промисловости почав настирливо ставити вимогу придбати закордонні ринки. Торговельний капітал, що вже раніше возив збіжжя за кордон, і собі підтримував цю вимогу. Росія, що вже раніше значно виявила апетити на загарбання нових ринків, тепер ще дужче починає гострити на це зуби. Найближчий для неї з них Балкани. Надто й Галичина приманювала її не од сьогодні. Але на Балканах розпоряджався вже давно австрійський капітал. Щоб розбити цього сусіду, Росія й узялася міцніше за „опіку" над дрібними слов'янськими племенами на Балканах; всередині Австрії стала ще енергійніше підтримувати русофільську пропаганду. В 1909 році ледве-що не прийшло до війни між Австрією та Росією із-за Балканської справи. Австрія, що й собі ставала за імперіялістичну країну, загарбала була вже в 1870-их роках Боснію й Герцоговину під свою опіку. 1908 року ці країни було остаточно приєднано до Австрії. Це страшенно розлютувало Росію. Вона через те й почала готуватися до війни з Австрією. Що-правда, до війни не дійшло, зате всередині Австрії за впливом Росії вже 1909 року оформлено заходами чехів та словінців „Слов'янську унію". Вона об'єднала під гаслом русофільства всі слов'янські партії в Австрії, крім поляків та українців, наявно прагнучи відірвати їх од Австрії. Вона засіла під гаслом „неослов'янізму" в самому серці Австрії, в австрійському парламенті, об'єднавши слов'янських послів для опозиції проти австрійського уряду.

Які ж внутрішні суперечки ніс оцей імперіялістичний розвиток капіталізму в Росії та Австрії, що йшов навздогін за Німеччиною, Францією, Англією то-що? А ніс він у першу чергу те, що ще більше, аніж дотепер, загострювало його ставлення до національних змагань пригнічених націй. Навіть в Австрії це загострювання росло тепер зо дня на день. Австрія взагалі віддавна хоріла на те, що її капіталізм ріс розбіжними напрямками.

Надто німецький капітал у ній що-раз мусив більше здавати позиції таким національним капіталам, як угорський, чеський, польський то-що. З угорським капіталом довелося Австрії вже раніш заключити своєрідну унію, через що Австрія вже в другій половині XIX ст. стала у федерації з Угорщиною, що мала окрему свою конституцію, армію, фінанси. Тепер черга приходила на чехів, що високо розвинули свою важку індустрію, приходила на поляків, що являли свою міцну сільсько-господарську систему. Національні капітали одних та других наявно стали тепер на перешкоді австрійському імперіялізмові, намагаючися стати в крайньому випадку на зразок Угорщини за окремі державні одиниці. З цього то й скористала Росія, подаючи думку чехам організувати „Слов'янську унію". „Слов'янська унія" і стала тепер за одну противагу німецькому імперіялізмові в Австрії. Поляки, хоч і не приступили до унії, але й вони не менше протиставляли себе німцям в Австрії, міркуючи про ті часи, коли буде змога вирватися не тільки з-під Австрії, а в першу чергу з-під Німеччини та Росії.

Російський імперіялізм не менше жив подібними суперечками. Проти нього непримиренно йшов увесь час польський національний капітал, доволі міцний, щоб не дати себе змести з лиця імперії, ішов національний міцний капітал грузинський на Кавказі, фінляндський, ішов, нарешті, і український. Український капітал після невдачі революції 1905 року не припинив свого розвитку, а ще швидше пішов вперед. Австрійський та ще більше німецький імперіялізм ще й почав підштовхувати його у цьому розвитку, відплачуючи таким чином за русофільську пропаганду в Австрії, за балканське опікунство Росії. Але і внутрішні умови склали мимохіть сприятливі умови для розвитку українського капіталу. Не хто инший, не що инше, як сама столипінська реформа з 1906 року дуже допомагала йому в цьому. Скерована на розколення селянства і на приєднання його верхів до реакції, вона фактично ще зміцнила базу українського капіталу. Сільська буржуазія, що відійшла була через цю реформу від революції, якраз вона організувала тепер цей український капітал всупереч сподіванням реакції. Селянський Банк і собі мимохіть йшов назустріч цій організації. А як швидко йшла ця організація, погляньмо тільки на деякі цифри. Через оцей Селянський Банк в 1906 році українські селяни були купили 6 751 дес., в 1907 — вже 28 876, в 1908 — 63.710 дес., в 1909 — 141.434, в 1910 — 147.902 й 1911 — 113.162, в 1912 — 52.363 дес. Очевидно, що куплена земля йшла в першу чергу в руки сільської буржуазії. З другого боку, кооперація й собі годувала цю буржуазію рік-у-рік та що-раз сильніше. В 1903 році кооперативних об'єднань було засновано на Україні 17, в 1904 році — 29, в 1905 — 22, в 1906 — 18, а вже в 1907 — 32, в 1908 — 60, в 1909 — 72, в 1910 — 126, в 1911 — 106 і т. д.

Таким чином, оскільки ріс великий капітал на Україні, остільки тепер на свойому шляху поступав не з меншим поспіхом і дрібний — національний капітал. Але це вже не був оцей наївний подекуди капітал, який іще напередодні революції 1905 року, ба й підчас революції 1905 року блокувався з російською буржуазією на шляху до свого самовизначення. Це був уже достиглий самостійник, що пильно вивчав так політичну, як і економічну коньюнктуру, що перся всіма силами й собі стати до конкуренції з російським капіталом і не тільки на внутрішньому ринку. Він бо прегарно розумів, що великий капітал на Україні наполовину не руський, а чужинецький, та що цьому чужинецькому капіталові деколи й байдуже, чи Росія буде ціла, чи розпадеться. Через те він і науково вивчав своє економічне значіння в системі руського чи австрійського капіталізму, вивчав структуру чужинецького капіталу на Україні. Для виправдання свого самовизначення він уже не обмежувався тільки історичними доказами про своє минуле, але й сучасним економічним своїм становищем. Пригадаймо тільки дискусію в 1909—1911 роках в українських журналах на тему, чи Україна — колонія Росії, чи самостійна економічна одиниця та яка роля в цьому національного капіталу.

Очевидно, що на такому ґрунті неминуче мусили рости нові класові загострення на Україні. Але ще й з иншого боку готував та організував їхній ріст імперіялізм. Капіталізм взагалі, як і всюди, так і в нас, ріс на пролетаризації селянства та експлоатації наємного робітника. Тепер імперіялізм і тут, і там виконував ще спішніше свою місію що до винищування селянства, концентрації та експлоатації робітничої найманої сили. Це особливо щільно було звязане з його тогочасним становищем в міжнародній політиці. Для боротьби з сусідами треба було мати міцну армію, міцну флоту, іще й збільшувати її озброєння. Для боротьби власної промисловости з чужою на чужих ринках треба було продавати дешевше власний крам, ніж чужий. Все це потребувало величезних коштів. Звідкіля ж можна було їх узяти? З нових податків на селянство в першу чергу, з підвищування цін на крам у себе дома, з понижування заробітної плати, із збільшування робочого дня. Очевидно, що це не могло сприяти примиренню ані селянства, ані

пролетаріяту з таким становищем. Хоч як намагалися соціял-демократи примирити все-таки експлоатовані маси з владною класою, класові протиріччя росли зо дня на день, дожидаючи свого розвязання. Тож не дивно, що нова революція, та вже пролетарська революція, стала нависати й над Росією та Австрією. Зріст бо самосвідомости трудящих та як ніколи експлоатованих одночасно мас наказував їм тільки в пролетарській революції шукати свого визволення, бо иншого шляху вже не було й не могло бути.

Такі то були загалом економічні основи для росту нової революційної хвилі в Росії та Австрії. Погляньмо тепер, якими шляхами прямував цей ріст у нас на Україні.

§ 72. *На шляху українського націоналізму в Росії після революції 1905 року.* 1905 рік, як знаємо, приніс поразку дрібній українській буржуазії що до її сподівань на самовизначення в революції 1905 року. Реакція доконала не тільки пролетаріят, але доконала й її. Все те, що здобула вона в революції 1905 року, було розторощено пореволюційною скаженою атакою реакції. Навіть її культурницькі здобутки — і їх чорносотенна реакція сплюндрувала вщент. Безпросвітний шлях простягся тепер перед українським націоналізмом. Реакція повела свою русифікаторську працю з допомогою „Союза русских людей" повним ходом на викорінення „мазепинства". За гасло для неї стало тепер, як говорив в III Думі варшавський архірей Микола, „обрусити все, що не руське, та оправославнити все, що не православне". І за це „історичне завдання російського уряду", за словами того самого архірея, реакція й вхопилася тепер обіруч в поході на „мазепинство". Вже 1 жовтня 1906 року на всеросійському з'їзді в Києві „Союза русских людей" було складено програму цього нечуваного походу. Юзефович, Бобринський, Крушеван, Шульгін — ось ватажки чорної сотні в цьому поході.

Український націоналізм спершу політично безпомічний стояв супроти цього походу. Організації партійні його були розбиті. В Думі не було вже українського представництва. Основа його — в першу чергу сільська буржуазія — блукала по роздоріжжях, а глитайня просто розбіглася: вона вже до реформи 1906 року одходила від нього. А тут ще й кадетський його спільник з часів революції і собі став наявно вороже ставитися до українського питання. Руська бо буржуазія й собі почала боятися тепер його „мазепинства": адже воно ставало поперек її імперіялістичної дороги. Але недовго тривав цей стан безпомічности. Український націоналізм, не маючи політичного пристановища в межах Росії,

почав шукати собі політичного притулку в Галичні, що його давала конституційна Австрія на Подністров'ї. А на Подніпров'ї він тимчасово замовк, стиснувши зуби, замовк, щоб нової ждати нагоди для свого виступу.

Всю свою увагу український націоналізм тепер скерував на одне: організувати свою економічну базу, не висовуючи поки-що в Росії своїх політичних домагань. За організацію цеї бази він усіма силами і взявся тепер у межах російської дійсности. „Просвіти" він замінив тепер на кооперацію. На кооперацію замінив і політичні свої організації. Він навіть не сердився більше на зрадника-глитая і радів, як той на очах поширявся на свойому хуторі.

А ця база його в межах російської дійсности найшла сприятливі умови для свого розвитку. Ми вже вказували, що не що инше, як столипінська земельна реформа утворила ці умови. Поставивши собі завдання, як казав Столипін, „розпорошити селянство енергійним налагоджуванням приватної власности або хуторського хазяйства", вона — столипінська реформа — не передбачала, яку послугу вчинила вона цим якраз цьому „мазепинству", з яким і вона мала боротися. Селянський Банк і собі справував цю послугу. Через цю послугу вже в 1910 році український національний капітал розпоряджався сотнями кооперативних об'єднань, десятками тисяч заможних хазяйств на селі, чимало промисловими підприємствами в місті. Через цю послугу він тримався вже міцно на місцевому ринку, починав виходити й поза межі України. Погляньмо тільки ще раз на цифри. Ми вже вказували на сільсько-господарську кооперацію. В 1911 році вона вже мала 106 своїх об'єднань. Що до кредитової кооперації, то вона з 18 об'єднань в 1906 році виросла до 242 об'єднань вже в 1912 році. Загальний стан кооперації на Україні — в 1913 році нараховував 854 сільсько-господарських кооперативи та 2125 кредитових кооперативів. Ця кооперація й виводила дрібний український капітал конкурувати на внутрішньому ринку з російським капіталом, виводила його й за межі України. Одне костянтиноградське кооперативне товариство вивозило рік-у-рік до Гамбурга та до Марселю сотні тисяч пудів хліба. Не дивниця тому, що український націоналізм цим разом почав раніш з підрахунку своїх економічних основ, аніж виступив з новими політичними гаслами.

Але дехто скаже, що цей підрахунок міг вийти мізерний, бо сільська глитайня не могла мати місця в цьому балансі національного капіталу. Вона ж зрадила український націоналізм в рішучий момент його боротьби! Правда, вона зрадила його

тоді, але тепер вона починала знову з ним брататись. Український націоналізм знав добре це, через те й вирішив, що сердитися йому на неї за цю зраду нема причини. Його сподівання тепер справдилися. Якраз бо і стала тепер ця глитайня рішуче вже повертати проти свого поміщицького патрона. Вона тепер, як ніколи, стала косо дивитися на руського поміщика на Україні, вона мимохіть ставала й собі непримиренним „мазепинцем". Що-правда, вона новітнього гасла „мазепинського" про націоналізацію землі не приймала, вона й тепер рішуче обстоювала „священне право власности". Вона навіть висунула свою теорію про цю власність, що її мали обмежити тільки до „трудової норми". Але самостійництво українське вона приймала на 100%.

Колиска отого глитайського самостійництва була Полтавщина, серце старої козаччини. Самостійна козацька держава, не ота голопупа, а кармазинова, оця, що її величав Куліш, що їй співчував після 1862 року Антонович — вона й стала за гасло цього глитайського самостійництва. Глитайство і власного історика висунуло на світ для пропаганди цих ідей. Вячеслав Ліпінський став за цього наукового пропагандиста ідеї оцеї кармазинової козацької самостійности. А виступив він уже 1909 року з цією пропагандою, намагаючись, як колись Антонович, притягти до цеї ідеї ще й українське лівобічне панство, якщо воно ще де-не-де животіло, притягти й ополячену правобережну українську шляхту то-що. І коли Михайло Грушевський історично виправдував буржуазну українську демократію без „хлопа й пана", то В. Ліпінський голосив про феодальну козацько-глитайську аристократію і самостійну українську монархію — гетьманат.

Що означав цей виступ української глитайні з власною програмою самостійництва? Що означало те, що український націоналізм, зробивши перші підсумки свого економічного росту, знову заговорив, заговорив якраз в момент назрівання австрійсько-російської війни 1909 року та ще й заговорив на тому крилі, що від нього найменше було сподівання такого виступу. Він означав те, що економічна база українського націоналізму остільки вже виросла за цей короткий час, що не могла вже спокійно погодитися з колоніяльною політикою Росії на Україні. Він означав ще й те, що серед імперіялістичних суперек Европи ця економічна база українського націоналізму зацікавила собою ще й сусідів, в першу чергу — Австрію та Німеччину. Безперечно, що в цьому виступі українського націоналізму були заінтересовані й обидва сусіди Росії — Австрія та Німеччина; вони й підтримали тепер цей виступ. Старе гасло Бісмаркове, що шлях Німеччини на Балкани та Малу Азію й далі йде через Київ, та український сепаратизм у Росії було за провідну думку цеї підтримки.

Але й на лівому крилі зараз же заговорили українські націоналісти. Спершу збирались заговорити на старий лад про автономію України, про федеративний устрій республіканської Росії, про націоналізацію землі на користь національного фонду то-що. Це було старе гасло цього народженого й ненародженого українського буржуа, що, обстоюючи гасло свого самовизначення, витримав бій до кінця, хоча й замінив озброєну боротьбу на думську трибуну. Це було старе гасло оцього демократа, що, наявно одмежувавши себе од пролетаріяту і соціялізму, не від того все-таки був, щоб де треба ще раз тепер вивісити соціялістичну вивіску над своєю буржуазною програмою. Згодом, однак, він вирішив переглянути ці свої гасла; навчений гірким досвідом, він став тепер практичніший політик, аніж раніш. Перше, чого він вирішив зректися, це гасло федерації, що в неї він твердо вірив до останнього моменту. Вже 1911 року подав він вступну заяву, що „для кволих національностей інтернаціоналізм все був за розкладовий елемент", а через це й федералізм для української справи в російській дійсності — утопія. Розглянувши ще раз свої економічні підсумки в 1912 році, він зробив іще одну заяву: на всеукраїнськім з'їзді молоди та українських політичних партій у Львові він навіть засудив усяку спілку з Росією, хоч би як демократичною, засудив її словами Донцова як „модерне москвофільство", натомість висунув гасло цілковитої державної самостійности української нації. Це гасло й проголошено було у брошурах Донцова „Модерне москвофільство" та „Сучасне політичне положення нації й наші завдання", виданих 1913 року. А треба знати, що це сталося якраз підчас нової загрози війни Росії з Австрією з приводу балканської справи.

Таким чином, не минуло й декілька років, як українська буржуазія знову заговорила про свої політичні вимоги. Надто заговорила вона новою мовою на об'єднаному фронті. Політичне гасло державної самостійности стало за спільну платформу цього об'єднання. Але заради цього об'єднання український націоналізм став перед вимогою переглянути свою тактику і в другому свойому основному гаслі — економічному гаслі. Чи доцільно йому було тепер повторяти про те, щоб вивласнити земельну власність? Вивласнити поміщиків треба було за всяку ціну, але повторяти це гасло, як земельну вимогу для скасування приватної власности

взагалі й тепер, хоч би й без „соціялістичної вивіски“, дало б притоку дратувати зайве його нових опікунів. Але ж без цього гасла немислиме було покорення собі селянських мас, немислиме було й самовизначення його. Що ж було робити? Прийшлося тактично вже не згадувати про націоналізацію всенької землі на користь національного фонду. Прийшлося обмежитися цим разом самими політичними гаслами, одкладаючи економічні гасла на завтра. Правда, і ці заяви його були поки-що тільки загальні міркування його політичного авангарду, але надалі це вже була нова готова програма всієї української буржуазії на її майбутній виступ. З цією новою політичною програмою вона і виступила тепер у третю стадію свого розвитку, в стадію безпосередньої боротьби вже за суверенність української нації.

Але до цієї боротьби вона на той час зразу не стала. Проголосивши свою політичну програму, український націоналізм ставив її спершу як гасло майбутнього. Зараз він і надалі продовжував тактику не кривавити даремно своїх рук. Він уже 1906 року вирішив, що краще боротися „за простий, але здоровий куліш суспільного самовизначення“, як це радив йому Грушевський, аніж за революційну боротьбу. Він уже 1907 р. послухав поради свого меншого брата в Галичині, що найпрактичніше в даний момент шукати поки-що згоди, іти виключно „конституційною дорогою“. За цю тактику, що її свого часу проповідував Костомаров, Драгоманов, він іще раз ухопивсь обидвома руками і по цьому боці Збруча. До речи, і не було змоги йому того часу братися за нову революційну боротьбу. Реакція розбила ж бо до щенту його організаційні заходи вже підчас революції 1905 року. Налагодити їх за останній час ще не було ніякої спромоги, не було ще спромоги і скласти нових. Реакція бо пильно стежила за кожним кроком „мазепинства“, і де тільки з'являлися його організаційні політичні, ба навіть культурницькі зародки, реакція їх одразу скажено виривала з корінням. Єдину організаційну ланку, що її вдалося йому скласти, це було заснування 1912 року „Товариства українських поступовців“, але й воно не ставило собі завдання братися за революційну боротьбу.

Що-правда, на краю лівого крила українського націоналізму були й на той час деякі заходи братися якраз за збройну боротьбу: вже 1909 року склалася в українському запіллі група українських есерів „Оборона України“. Це була спроба відновити старе революційне народництво на націоналістичному ґрунті, виділивши його з загальноросійської есерівської організації. В 1912 році

„Оборона України“ намагалася навіть організувати бойові терористичні відділи на Лівобережжі. Заходи ці не дали, однак, нічого для зміни загальної тактики вижидання, що нею керувався на той час український націоналізм по цей та по той бік Збруча. Вони врешті і не могли що-будь дати. Маси селянські, що на них рахувала „Оборона України“, до краю були змучені „карательными отрядами“. Селянство загалом гоїло рани від революції 1905 року. На виступ з його боку нічого було і сподіватися на той час. Через те й виступ „Оборони України“ минув безслідно серед загальної тактики мирного вижидання кращих часів, сприятливої нагоди.

§ 73. *Організаційні заходи галицької дрібної буржуазії після реформи 1907 року.* В той час, як на Подніпров'ї український націоналізм, готуючися до майбутнього наступу, поки-що справді заходився коло „простого, здорового куліша“, по той бік Збруча він, хоча й там тримався такої ж тактики, але одночасно й брався за більш радикальні заходи. Перш за все треба знати, що Галичина була для нього тепер єдина територія, де міг він сміливіш висловлювати свої міркування на майбутнє. По-друге, як уже знаємо, в Галичині почував він під ногами тепер не тільки досить міцну свою економічну основу, але й політичне своє значіння. Дві були причини цього явища: перша та, що виборча реформа з 1907 року дала йому досить міцний ґрунт в австрійському парламенті. Друга та, що Австрія, що-раз більше ворогуючи з Росією та ще й налякавшись русофільської пропаганди в себе, наявно стала підтримувати українські сепаратистичні змагання в Росії. Правда, в себе вона не могла терпіти цих автономницьких змагань, що приєднувалися до загальної ворожнечі національної в Австрії та й собі розхитували австрійську монархію. За ці домагання Австрія свого часу й була оддала „рутенів“ на поталу польським поміщикам у Галичині. Але тепер, коли на волоску висіла війна з Росією, коли „Слов'янська унія“ наявно загрожувала зрадою в цій війні, український сепаратизм міг їй придатися. І вона тому й почала його ласкати, хоч і собі обачно стежила, чи не повернеться цей сепаратизм і проти неї.

Таким чином український націоналізм достатньо широке досяг поле в Галичині для своєї організаційної праці в політичному напрямку. Правда, з другого боку, ярмом на шиї все ще лежала польсько-поміщицька диктатура, що вельми спинювала його організаційні рухи. Правда, цю диктатуру ще й тепер підтримувала деколи австрійська бюрократія, коли домагання українського націоналізму в Галичині йшли за межі, що йому визначала ця

бюрократія. Але загалом його становище в Галичині куди було краще, ніж на Подніпров'ї, коли брати на увагу якраз справу організації політичного життя. Надто й німецький опікун Австрії, німецький імперіялізм, инколи промовляв за ним слово перед габсбурзькою дипломатією. А цьому опікунові зокрема важливо було тепер підтримати український рух: по-перше, тому, щоб ослабити цим рухом польський сепаратизм у Галичині, що бунтував своїх братів в пруській неволі, по-друге, щоб при нагоді здійснити ідею Бісмаркову про наступ німецького імперіялізму на південь через Київ. А ця нагода, як побачимо, сама вже присувалася до його рук.

Такі загалом були політичні умови українського націоналізму для його політичної праці над собою в Галичині. А він, пристосовуючися до цих умов, і використовував сприятливий момент, готуючи себе до майбутньої боротьби за своє визволення. Через те й у Галичині додержувався він принципу „простого куліша" та „конституційної дороги". Через те й тут його гасло було — виждати нагоду, а не кидатися стрімголов. Його галицькі верховоди деколи навіть за старою звичкою ще й тепер забагацько брались за цей „простий куліш", заглибоко грузли на „конституційній дорозі". Згадаймо тільки їхню виборчу кампанію 1905—1907 р. р., згадаймо заснування до спілки з москвофілами українського клубу в парламенті. М. Грушевський не випадково звав їх у той час угодовцями безпринциповими. Але загалом політичне життя молодої української буржуазії йшло тут повним ходом. Старе галицьке політиканство її минулося безповоротно. Галицькі націоналісти працювали, вже цілком почуваючи свою єдність із загальноукраїнською справою, почуваючи інтереси єдиної соборної України. Український націоналізм мав через те широку змогу обернути Галичину на свою політичну базу та повести в ній уміло працю в справі організації і своїх сил не тільки для Галичини, але й для Подніпрянщини.

За гасло організації цих сил і тут стала суверенність соборної української нації, як її формулували обидва українські з'їзди 1912 року. Події, що, починаючи з 1909 року, до краю напружили відносини між Росією та Австрією й Німеччиною, а в 1912 році особливо напружено відбувалися на очах, наказували так, а не инакше ставити на порядок денний справу самовизначення української нації. Надії на поразку Росії в майбутній війні були такі певні, що инакше годі було й думати. В найгіршому разі могло скінчитися на приєднанні подніпровської України до

Австрії, але й це, на думку ватажків національного руху, було би значне досягнення, бо дало б змогу українцям зайняти в Австрії місце, принаймні, одно із перших на той час, доки й сама Австрія не розвалиться... Таке снували в голові ватажки національного руху, висовуючи гасла на майбутні часи. Але зараз треба було негайно почати мобілізувати бойові свої сили, утворити найсприятливіші умови для цієї мобілізації і, врешті, прилюдно перед світом виступити з пропагандою важливости українського питання в міжнародніх відносинах, в першу чергу для Австрії та Німеччини.

За оці три поточні завдання і взявся тепер обіруч український націоналізм у Галичині. Як попереднє завдання, ще треба йому було остаточно об'єднати всі українські партії під своїм керовництвом. В Галичині від кінця XIX ст. було їх чотири: соціял-демократична, радикальна, націонал-демократична та християнсько-суспільна. Підчас виборчої кампанії вдалося наблизити їх до себе, але не цілком. Українські соціял-демократи, як знаємо, не ввійшли навіть в єдиний український клуб, а трималися окремо, в лавах спільного австрійського соціял-демократичного клубу. Окремо трималась увесь час реакційно-угодовська партія християнсько-суспільна. В 1910 році здавалося, що шлях об'єднання цих партій ще більш безвиглядний. В цім бо році вийшли з українського клубу й українські радикали, вирішивши заснувати свій окремий клуб, вийшли з його й українські посли з Буковини. Перші — через те, що політика націонал-демократів надто, на їхню думку, була угодовська, другі — через те, що ця політика надто для них була опозиційна. Але український націоналізм не тратив надії: висунувши гасло „свій до свого", він намагався все-таки сперти ці протилежності, за всяку ціну об'єднати їх усі під спільним своїм гаслом. Йому і вдалося це зробити. Після партійних з'їздів в 1911 році, що на них обмірковувалося міжнароднє становище, 7 грудня 1912 року відбулася спільна конференція всіх політичних діячів, яка, винісши гасло української самостійної, вирішила об'єднати й усі партії для цієї справи. Між иншим, уже тоді було вирішено організувати „Головну Українську Раду" в складі з представників усіх галицьких політичних течій, що мала керувати відтепер українською політикою. За голову цеї Ради намічено К. Левицького — нац. дем., на заступників: М. Ганкевича — соц. дем. та М. Павлика — радикала.

Побиваючися за спільним національним фронтом, одночасно всі зусилля покладено на пропаганду самостійницької ідеї в Європі, в першу чергу серед німців. З тією метою, між иншим, почали видавати у Відні окремий орган українського націоналізму „Ukraїnische

Рундшав", починаючи вже з 1907 року. А поруч цього вперто працювали над другим завданням — над утворенням найсприятливіших умов для організації свого військового поготівля.

Основна мета цього другого завдання була остаточно вирватися з-під диктатури польських поміщиків у Галичині, поділивши Галичину на дві окремі автономні частини. Через це боротьба за це гасло, за реформу галицького сойму, за український університет, за грошову допомогу з боку держави на українські організації почалася тепер надзвичайно гостро. Галицький соймовий клуб український увесь час тепер у соймі додержувався різкої опозиційної тактики. Дійшло до того, що галицькі соймові посли наявно загрожували хлопськими бунтами в Галичині. В 1911 та 1913 роках почали знову відбуватися масові вічові маніфестації по селах і містечках за поділ Галичини на дві окремі автономні частини. Одночасно соймові українські посли за всяку ціну намагалися зірвати галицький сойм, ударемнити його працю, щоб цим зневолити австрійський уряд прискорити справу поділу Галичини. Боротьба з галицькими поміщиками справді стала набирати бурхливих форм. Виявлення цього було хоч би те, що в 1910 році у львівському університеті дійшло до кривавої сутички між польським та українським студентством. Було вбито тоді студента-українця Коцка, було чимало й ранених. А на місцях пішли нові сутички з шляхетською адміністрацією. Здавалося, що справді прийде до оцього „поголовного хлопського бунту", що ним загрожували урядові українські посли.

Але про „поголовний хлопський бунт" галицькі політики й не думали, не зважаючи на величезне напруження селянства, яке росло ще й від чергового неврожаю 1911—1912 року, не зважаючи на небувалу національну ворожнечу. Галицькі політики не бажали дратувати німецького уряду в Австрії ще й зайвими заколотами. З „конституційної дороги" вони ніяк не бажали зійти: навіть тоді, коли шовіністичні польські вчителі на смерть забивали українських дітей, коли у львівському університеті шляхетські синки стріляли в їхніх нащадків, навіть тоді вони перед центральним урядом, перед Габсбургами, заявляли про свою лояльність і засуджували нелегальні виступи. В цьому їхньому небажанні зійти з „конституційної дороги" цілком певні були керманичі австрійської політики, в цьому була певна й галицька шляхта. Не без причини тому військовий міністр Георгі так упевнено одповів галицьким послам при нагоді одної з їхніх погроз в 1911 році, що він не вірить в погрози та що на випадок війни ніхто не

найдеться й серед них, що не виконав би свого обов'язку перед Австрією.

Галицькі політики справді не збиралися й на цей раз виконувати ці погрози та йти на шлях революційної боротьби з австрійською владою. На неї ж вони поки-що стільки надії покладали в справі визволення Подніпровщини, як попереднього свого самовизначення. Але демонструвати свою позицію було треба ще і в парламенті — треба ж було щось виторгувати у Відні, щоб з більшим успіхом провадити свою боротьбу з галицькою шляхтою за свою організаційну базу в Галичині. Через це і в парламенті переходили вони в опозицію, голосували навіть проти бюджетів, але в основному з угодовства з центральним урядом, на яке вони ще раз стали підчас виборчої кампанії, вони не сходили, своєї лояльности до австрійського уряду в основному вони й тепер не порушували. Підчас російсько-австрійського напруження на відомій уже нам конференції 7 грудня 1912 року вони виразно ще раз одноголосно підкреслили, всі без винятку, в окремій резолюції, що на випадок війни між Австрією та Росією ввесь український народ своїми симпатіями та ділом стане на боці Австрії. Ці торги й дали їм спромогу сміливіше боротися з шляхетським соймом у Галичині. Сам навіть військовий міністр Георгі підтримував їхні домагання перед Габсбургами за резолюції 7 грудня 1912 року. Між иншим, за його заходами цісар дав свою згоду того самого року на відкриття українського університету у Львові.

Правда, до відкриття цього університету все-таки польська шляхта не допустила, не допустила й до автономії східньої Галичини, не допустила й до виборчої реформи галицького сойму. Але зате український націоналізм міг без перешкоди виконувати третє своє завдання — організувати свої „Січі" і „Соколи", озброювати їх по-військовому, муштрувати їх. Надто вже 1908 року було одкрито ще одну наполовину військову, наполовину спортову організацію „Україна", що в ній гуртувалося до прийдешньої військової боротьби українське студентство. Вже 1911 року відбувсь у Львові перший перегляд бойових українських сил. Його призначено на місяць вересень. Зі всіх кінців Галичини з'їхалися на цей перегляд легіони „Соколів" та „Січей", що вражали своєю військовою дисципліною. Це була справді могутня демонстрація бойової сили української в столиці Галичини. Ще могутніше відбулася вона 28 червня 1914 року з нагоди Шевченківського ювілею. В той час, як на Подніпрянщині російська реакція ще раз давала почути свою силу над „мазепинством", забороняючи навіть

домашнє святкування цього ювілею, у Львові в той час десятки тисяч муштрованих січовиків, соколів, спортовців з „України“ демонстрували свою бойову силу й готовність. Це була остання передвійськова демонстрація українського націоналізму, цим разом уже цілком об'єднаного навіть із власною соціял-демократією, це була демонстрація за перегляд готовности збройної боротьби за соборну Україну.

Таким чином український націоналізм використовував сприятливу нагоду для власної самоорганізації: на Подніпрянщині він, обмежений цілком що до політичних прав, використовував її для зміцнення своєї економічної сили; на Подністрянщині, маючи волю рухів, ловив її обидвома руками ще й для політичної та військової справи. Безперечно, що він у цій своїй діяльності був революційний. Справа навіть буржуазного самовизначення України була на той час революційна справа. Вона ж бо була безпосередньо скерована проти імперіялізму тої чи иншої „тюрми народів“, намагаючись якщо не розвалити його цілком, то хоч би роздробити, послабити. Врешті своєю програмою боротьби проти поміщиків, проти самодержавства в Росії, проти шляхти і станової бюрократії в Австрії, за широкий демократичний лад, вона йшла й на руку пролетарській боротьбі. Вона бо послаблювала єдиний фронт буржуазії проти робітничої класи, підкопувала й собі його своїм сепаратизмом. Через те вона, безперечно, і була революційна справа.

Але ця революційність була тимчасова, до того ще й однобічна. На обрії вже йшла инша революційна сила, пролетарська сила, що її завдання йшли дальше, ніж буржуазне самовизначення пригнічених націй. Це була сила, що несла гасло соціялізму, що несла гасло боротьби трудящих так із чужою, як і з власною буржуазією. Ця сила хоч і підтримувала навіть боротьбу і за буржуазне самовизначення пригнічених націй, але одночасно кликала трудящі маси розмежуватися з власною буржуазією, щоб після того, як буде повалено чужу буржуазію, повалити й свою, щоб почати будувати соціялізм, повалити на те, щоб довершити самовизначення самих працівників. А це й була якраз справжня революційна справа, не однобічна, не тимчасова справа. Це була справа пролетарської революції.

§ 74. *Шляхи робітничого руху на Україні напередодні світової війни.* Поразка революції в Росії завдала пролетаріятові не тільки на Україні, але й Росії болючих втрат. З одного боку, розторощила бо реакція робітничі організації, в першу чергу організації політичні та професійні, з другого — в лави робітничої партії

через цю поразку ще глибше вдерся старий розкол та угодовство. Розкол цей вже підчас революції аж надто виявився що до його згубних впливів на робітничі маси. Але, коли революцію було розтрощено, цей розкол ще більш болюче став в'їдатися у пролетарські лави, роз'єднуючи їх між собою, спихаючи чимало з цих лав із революційного шляху на угодовський шлях. Меншовики та націонал-соціялісти робили цей болючий розкол у лавах пролетаріяту. Одні й другі осуджували більшовиків за те, що вони легковажно кинули гасло озброєної боротьби, одні й другі пропагували за те, що треба хоч би тепер пролетаріятові примиритися з буржуазією, припинити надовго революційну боротьбу. Ліквідаторство перло з усіх сил в лави соціял-демократії. Дійшло до того, що член ЦК „Спілки“ Ю. Ларін випустив 1907 року навіть окрему книжечку з пропагандою ліквідаторства. В цій книжечці рекомендував він ліквідувати й саму соціял-демократичну партію як зайву тепер, а натомість неї створити позапартійну робітничу організацію. Ця організація, на його думку, і мала б тільки те й робити, що захищати самі економічні інтереси пролетаріяту. За ним повторювали ці думки й инші, повторяли їх в першу чергу на всіх перехрестях меншовики.

Одні тільки більшовики твердо й непохитно стояли на тому, що боротьба ще не скінчена, що поразка тимчасова, що політичну працю й далі треба провадити та підготовити пролетаріят до нової, переможної вже, боротьби. Одні більшовики тільки вірили, що 1905 рік — це тільки пролог нової майбутньої революції, революції пролетарської, соціялістичної. Вони одні бачали, що ця гробова тиша після 1905 року — це тільки тиша перед небувалою в світі бурею і що пролетаріятові треба за всяку ціну зберегти для себе свою міцну єдину політичну організацію до часу цеї бурі. Політична бо організація в руках пролетаріяту, політична пролетарська партія, єдина партія суворо конспіративна й централізована — це єдина на той час і школа, і зброя пролетаріяту.

Надія не обманула більшовиків. Вже найближчі роки після поразки революції 1905 року виявили, що не тільки Росія, але й уся Европа стоїть перед загрозою нової революції. Імперіялізм завів її в таке безвихідне становище, що далі вже йти було нікуди. Одна пролетарська революція могла вивести її з цього бездоріжжя. В Росії під гнітом самодержавства це почувалося зокрема. До цеї революції й почав готуватися російський пролетаріят, хоч як не зводили його з революційного шляху меншовики та націонал-соціялісти.

На Україні й собі пролетаріят готувався до нової революційної боротьби. Велетенський розмах імперіялізму й тут сам неминуче організував що-раз нові кадри пролетаріяту. Але чим дужче росли ці нові кадри робітництва, тим важче було їм почувати на собі безмірний тягар цього імперіялізму, тим важче, що, не маючи ніяких політичних прав, пролетаріят неспроможний був як слід оборонятися перед наступом імперіялізму. А наступав на нього тепер не хто инший, як сама оця буржуазія, що з нею меншовики радили йому помиритися. Експлоатація її що до робітництва росла зо дня на день. Заробітна плата меншала. А тут ще й не хто инший, як буржуазія, внесла 1911 року в Думу проєкт нового закону про робочий день, що мав забезпечити її 12, а то й 15 годин денної праці. Коли ж робітництво почало протестувати проти надмірної експлоатації, на його протест посипались усякі репресії. В Сибіру на річці Лені 6 квітня 1912 року дійшло навіть до масового розстрілу робітників; розстрілювали козаки робітників за те, що ті домагалися полегшення важких умов праці. Загинуло тоді близько 170 робітників, наложивши неповинно головою. Пролетаріят відповів на цей розстріл масовими страйками по всій Росії. І це був перший після поразки революції 1905 року організований масовий виступ пролетаріяту. Але за цим виступом пішли нові репресії, нові визиски робітництва. В 1913 — 1914 роках вони особливо далися в знаки. Тоді буржуазія взялась організовувати проти робітників локаври, що тисячами викидали їх на безробітну вулицю.

Очевидно, що наш пролетаріят, мавши такі утиски, не міг мовчати. Сотні тисяч працівників не могли спокійно дивитися на те, як безжалісна рука буржуазії висмоктує його кривавицю, та ще й за допомогою самодержавства що-раз міцніше стискає кайдани. Вони бачили, де-далі більш переконувалися, що без повалення самодержавства, без знищення буржуазії не може бути їм порятунку. А тут буржуазія ще почала й собі чинити опір робітничим організаціям, навіть таким об'єднанням, як каси хорих. Очевидно, що це ще більше мусило дратувати пролетаріят. І він, загоївши свіжі рани, почав знову думати про політичну боротьбу, про своє політичне єднання. Його свідомість політичної самоорганізації на Україні остільки знову виросла, що підчас виборів до IV Думи 1912 року він устиг з двох своїх центрів все-таки післати в цю Думу своїх депутатів. Хоч як і скажена була боротьба буржуазії проти нього, все-таки від Харкова ввійшов депутат робітник Муранов, а з Катеринослава, нинішнього Дніпропетровська, робітник Петровський, нинішній голова ЦВК України.

Хто ж міг тепер допомогти пролетаріятові в цій політичній самоорганізації? Безперечно, це могла вчинити тільки його власна партія, партія пролетарська, партія, що сама вийшла з лав робітників, що сама жила його пролетарськими інтересами. Але, на жаль, ще й тепер не вся соціял-демократія єдналася в цю партію. Зокрема на Україні ще й тепер йшла вона вельми розбіжними стежками, плутаючи себе й пролетаріят суперечними гаслами.

Які соціял-демократичні організації у нас були на Україні в 1905 році, ми вже знаємо. З одного боку, були комітети РСДРП з їх більшовицькою платформою, з другого—меншовицькі комітети, комітети „Спілки", УСДРП та комітети „Бунду". Поразка революції хоч кривавою рукою розторощила ці організації, але їх цілком не спроможна була ліквідувати. Одна тільки „Спілка" не встигли залікувати своїх ран, а що вона ще й була меншовицька, то й потонула у свойому угодовстві, та ще й потонула так, що цілком пропала, не встигши навіть залишити по собі й тієї позапартійної робітничої організації, що про неї мріяв один із її ватажків — Ларін. Але инші соціял-демократичні організації не пропали. Бунд навіть поширив свою працю після революції 1905 року, перенісшися цілком на Україну. Коли ж почав знов відживати у нас робітничий рух, всі инші соціял-демократичні організації, за винятком „Спілки", починаючи з 1910 року, і собі почали відновляти свою працю. Таким чином відновили свою працю на Україні УСДРП, Бунд, більшовицькі та меншовицькі комітети РСДРП.

Але УСДРП, що підчас революції 1905 року приходила вже до революційного марксизму, після поразки революції не тільки що стала на місці, але ще й почала відступати назад, що-раз більше підпадаючи під вплив українського націоналізму. Вона після 1906 р. пірвала навіть ті сусідські звязки з РСДРП, що їх дотепер мала, вона бо вважала себе тепер за єдину партію, що мала стояти на чолі українського пролетаріяту. Порш узявся навіть робити наукові підсумки в цьому напрямку, вивчаючи національний склад пролетаріяту на Україні. А його група фактично тепер керувала всією тактикою УСДРП. Але й ліве крило УСДРП з Юркевичем на чолі й собі тонуло в національній течії. Ніхто инший, як той самий Юркевич, підняв тепер гасло про національно-культурне розмежовання українців од великоросів, підняв якраз в той час, як инший соціял-демократ, Донцов, готовив свій виступ про орієнтацію українського націоналізму на Захід та про його державну самостійність. Ніхто инший, як той самий Юркевич, і

собі кинув тепер гасло про національне розмежування українського пролетаріяту в його революційній боротьбі. До чого довели згодом ці виступи, показала світова війна, революція 1917 року, але вже в той час вони розколювали пролетаріят, зводили його на манівці.

Таким самим шляхом ішов і Бунд, підпадаючи й собі під уплив єврейського націоналізму. Таким самим шляхом ішли й меншовики. Оскільки українська соціял-демократія що-раз виразніше почала брататися з українською дрібною буржуазією, остільки ще більше братались російські меншовики з російською буржуазією. Це особливо було помітно на Україні. Російські меншовики на Україні й тепер мали велику міць серед пролетаріяту і вони через те ще більшу шкоду чинили в лавах робітництва, ніж українські едеки. Вони-то вкупі з російською буржуазією одним фронтом і собі боролися з українським рухом, вони-то вкупі з нею й собі цькували реакцію на „мазепинство". Вони-то, врешті, й серед робітництва поширювали російський шовінізм, схиляючи його на угодовство з руською буржуазією. Вони вже наявно боролися з більшовизмом, опльовуючи його діячів та називаючи їх авантурниками, партійними бюрократами та змовниками.

Але пролетаріят, хоч усе ще хитався серед цієї шкідливої пропаганди соціял-демократів-угодовців, хоч усе ще коловся на різні групи, що йшли то за цею, то за тією течією, у своїй масі, однак, що-раз виразніше співчував єдиній революційній марксистській течії, більшовицькій течії з Леніном на чолі. Більшовики вже в 1912 р. творили фактично окрему партію з окремим Центральним Комітетом на чолі, хоч формально й рахувалися спільно з меншовиками у лавах РСДРП. Більшовики сами тепер викривали всю загрозу для пролетаріяту на Україні так від націоналістичного ухилу українських едеків, як і від угодовства й шовінізму російських меншовиків. Більшовики одні вказували на величезне значіння національного питання на Україні для пролетарської справи. Більшовики одні й виступили рішуче в 1913 році словами свого депутата Петровського на захист української справи в IV Думі. Але вони вказували на те, що пролетаріят навіть поневоленої нації не сміє брататися з власною буржуазією, якщо він не хоче залишитись у неї в неволі. Вони через те й критикували національне розмежування пролетаріяту, критикували його гасло національно-культурної автономії. Вони, врешті, одні вказували на те, що гряде час небувалої в світі боротьби пролетаріяту з буржуазією і що в цій боротьбі пролетаріят мусить скласти свою пролетарську владу, пролетарську диктатуру, щоб раз на

завжди покінчити з пануванням буржуазії. Вони, врешті, ще раз пригадували, що в цій останній боротьбі пролетаріят неминуче мусить стати і за ватажка селянства в його боротьбі проти поміщиків та повести і його до соціялізму.

Таким чином, тільки сами більшовики могли стати за оцю пролетарську партію, що мала вказувати й нашому пролетаріятові правильний революційний шлях в його майбутнє. Але поки-що вони цілим пролетарським рухом у нас ще не змогли оволодіти. Пролетаріят хоч самочинно йшов до більшовицької партії, єдиної пролетарської партії, але все ще хитався, збочував, повертав инколи назад, збаламучений від угодовців. Однак, він все-таки загалом йшов уперед, не зважаючи на каламучення від соціял-угодовців, переможно йшов вперед туди, куди вели його більшовики. Він крок за кроком почував у собі що-раз більшу силу і хоч, може, і не виявляв її зараз назовні, але зате гартував її крицею на завтра, на оце криваве „завтра", що мало принести йому та всім працьовникам визволення. А це криваве „завтра" нестримно якраз і наближалося вкупі з імперіялістичною війною.

§ 75. *Імперіялістична війна та зрада соціял-демократії.* Світова війна, що на неї заносилося, вже починаючи з 1909 року, недовго дала на себе ждати. Вже в серпні 1914 р. прийшла вона, страшна й хижа, як ніколи. Одна проти одної з нечуваною силою станули з одного боку Австрія й Німеччина, з другого — Росія, Франція, Англія, Японія, Бельгія, Сербія, Румунія. Згодом до Австрії приєдналася Туреччина й Болгарія, зате до Росії Америка та Італія. І в цей важливий в історії момент, коли пролетаріят одної країни вкупі з селянством гнав військовий молох на смертний бій з пролетаріятом та селянством другої країни за інтереси того чи иншого імперіялізму, соціял-демократія, об'єднана в II Інтернаціоналі, замість хоч би запротестувати проти такого кривавого насильства буржуазії над працьовниками, сама ще й стала потурати цій кривавій бойні. Одні тільки російські більшовики протестували проти вбивчої війни, а за ними невеличкий гурток окремих соціял-демократів із різних країн, що, зібравшись в 1915 році в Швайцарії за проводом Леніна, й собі запротестували проти цеї бойні, закликаючи пролетаріят світу не коритися, а готуватися до боротьби з власною буржуазією.

Що до австрійської соціял-демократії, то вона вже заздалегідь до війни виявляла своє дрібнобуржуазне угодовство. Вже 1907 р. її ватажок, Віктор Адлер, переконував австрійський пролетаріят, що йому треба помиритись з бюрократією, задовольняючися тим, що вона

дозволила йому мати в парламенті своїх послів та свій соціял-демократичний клуб. 1911 р. вона вдруге виявила своє угодовство, коли у Відні робітництво виступило з бурхливою демонстрацією проти уряду, за що й розстрілювали його цісарські полки. Соціял-демократія й цим разом спиняла пролетаріят перед активною боротьбою з австрійською бюрократією. Тепер пішла вона на наявну зраду пролетарської справи, голосуючи військові кредити, підтримуючи Габсбургів.

Яку ж тактику взяла тепер української соціял-демократія в Галичині?

Робітничий рух в Галичині взагалі на той час був млявий, ще млявіший був він у східній Галичині, де справжнього пролетаріяту було дуже мало порівняно з усією иншою масою населення. Правда, з початком XX сторіччя, зокрема в час боротьби за реформу з 1907 р., він сильно ожив навіть у східній Галичині. Після реформи він ще раз себе виявив в 1911 р. з нагоди віденських подій, зокрема виявив себе бурхливою демонстрацією у Львові, Дрогобичі та Станиславові, але поза тим він губився серед загальної національної ворожнечі. Ця кволість робітничого руху в Галичині й визначала природу галицької соціял-демократії. Правда, до 1912 р. галицько-українська соціял-демократія формально не єдналася з галицькими дрібнобуржуазними партіями. Українські соціял-демократичні посли до парламенту Вітик та Остапчук навіть не увійшли 1907 р. в об'єднаний український парламентський клуб, а залишились у спільному клубі австрійської соціял-демократії, але це не міняло угодовського становища галицької соціял-демократії. Воно й не могло бути инакше. Галицька соціял-демократія бо хоч і прийняла Марксове вчення за основу своєї програми, хоч і ставала за пролетарську організацію, але з природи своєї була це передусім організація селянсько-батрацька, інтелігентська та ремеснича, через що серед членів її чимало було й дрібнобуржуазних ухилів. Городський пролетаріят, здебільша, спольщений, входив головним чином до складу організацій польської соціял-демократичної партії, де працювали також і лідери українсько-галицької соціял-демократії Ганкевич і Вітик. І тільки починаючи з 1907 р. українсько-галицька соціял-демократія починає ступнево працювати й серед городського пролетаріяту.

В політичній своїй праці українсько-галицька соціял-демократія, як сказано, не об'єднувалася спершу з дрібнобуржуазними галицькими партіями. Ще підчас виборів 1911 р. вона виступала окремо від них. Починаючи, однак, вже з 1906 року, від

другого з'їзду УСДП, помічається виразна течія серед УСДП, що вимагала політичного зближення з українськими дрібнобуржуазними партіями, а одночасно відмежування себе від польської соціял-демократії, яка недвозначно весь час виявляла свій польський націоналістичний ухил. На II з'їзді УСДП ця угодовська течія виступила навіть з формальною пропозицією відмежовання себе від польської соціял-демократії та незалежно од неї провадити працю серед українського робітництва в галицьких містах, що й сталося після цього з'їзду. Націоналізм польської соціял-демократії й собі дальше штовхав українську соціял-демократію до спілки з галицькими дрібнобуржуазними партіями. Штовхала до цього своєю тактикою і придніпрянська соціял-демократія. В 1911 році націоналістична течія в лавах УСДП остільки вже виросла, що ледве що не дійшло до розколу на IV з'їзді УСДП проміж нею та лівою частиною на чолі з Вітиком та М. Ганкевичем. Кожна фракція видавала вже свій окремий часопис: праве крило — „Землю й Волю", ліве крило — „Вперед"; кожна з них мала свої окремі партійні комітети на місцях.

Однак, і цим разом до формального єднання галицько-української соціял-демократії з галицькими дрібнобуржуазними партіями ще не дійшло, хоч фактично воно вже серед переважної більшости УСДП та її культурно-освітніх організацій, так званих „Воля", давно довершилось. УСДП формально все ще йшла окремим політичним шляхом од шляху галицької дрібної буржуазії. Вона не увійшла й 1911 р. до українського парламентного союзу. Але вже 1912 р. українська соціял-демократія, ліквідувавши в себе фракційний розкол, вирішила залишити свою дотеперішню політичну тактику. На нараді 7 грудня 1912 р., вона „нічим не поступаючися з своєї програми" приєдналася до платформи українських націоналістів і собі вирішила взяти участь у Головній Українській Раді. Микола Ганкевич згодився навіть стати на замісника голови в цій політичній організації українського націоналізму. Воно й не дивно. Адже неофіційно її члени і так уже працювали в організаціях „Соколів", в „Україні" то-що.

Початок імперіялістичної війни привів галицьку соціял-демократію вже цілком у лави націоналістичного угодовства. Вже 3 серпня 1914 р. об'єднана Головна Українська Рада оголосила маніфеста, що в ньому перед цілою Европою свідчила свою вірність Австрії та закликала всіх українців спільними силами йти в бій за незалежну Україну на руїнах Росії. Цього маніфеста підписали не тільки представники двох основних націоналістичних

українських партій, націонал-демократичної та радикальної — його підписали й представники соціял-демократичної партії на чолі з Ганкевичем поруч К. Левицького від демократів та М. Павлика від радикалів. Вкупі оці три партії й взялися тепер організувати легіон українських добровольців-січових стрільців, що вже на Шевченківському ювілеї, напередодні оголошення війни, маніфестували свої збройні кадри. Таким чином галицька соціял-демократія й собі стала за агента українського націоналізму та австро-німецького імперіялізму.

Але зраду пролетарській справі вчинила не тільки одна австрійська, а за нею й галицька соціял-демократія, розбрівшись одразу по своїх націоналістичних таборах. Ще більшу зраду вчинила російська меншовицька соціял-демократія. Коли вже австрійські та хоч би й галицькі есдеки могли виправдувати свій останній крок інтересами руйнації самодержавної Росії, то вже цього ніяк не могли сказати російські меншовики, що вкупі навіть з таким, як Плеханов, взялися захищати цю самодержавну Росію та закликати до оборони її перед центральними державами. Одні тільки більшовики не похитнулися серед цього зрадницького захоплення, що заманило до себе меншовицьку соціял-демократію всю без винятку. За їхнім почином і відбулась у Швайцарії 1915 р. міжнародня конференція невеличкої кількости вірних марксизмові соціялістів і з инших країн, що протестували проти війни і проти зради соціял-демократії. Але на той раз голос їхній недалеко прозвучав серед загальних „патріотичних" настроїв соціял-демократії.

Українська соціял-демократія по цей бік Збруча й собі опинилася тепер на роздоріжжі. Йти вкупі з російською соціял-демократією вона тепер аж ніяк не могла, коли український націоналізм у Галичині вже кинув гасло хрестового походу на Росію і коли до цього голосу приєдналась і галицька соціял-демократія. Піти з нею вкупі визначало б не що инше, як зрадити власну національну справу, що її українська соціял-демократія якраз поставила собі на один із перших планів. Врешті її частина і так уже орієнтувалася на Захід, починаючи з виступів своїх 1911 — 1912 р. в справі національно-культурного розмежування України від Росії. Не могла вона, врешті, піти і з більшовиками. Не могла піти тому, що більшовики були проти єднання пролетаріяту з власною буржуазією, хоч і включили до своєї програми справу самовизначення пригнічених націй аж до відокремлення. Залишався, таким чином, третій шлях, шлях іти спільно з українським націоналізмом, що вже по тім боці Збруча виразно йшов при боці Австрії.

Українська соціял-демократія у своїй більшості не зважилася, однак, виступити прилюдно на цей третій шлях. Тільки невеличка її частина наявно вступила на цей шлях, тоді як крайня ліва течія — незалежних, згрупована коло Юркевича, навпаки, вирішила все-таки піти з більшовиками, хоч і не погоджувалася з ними у всім. Оця група незалежних стала, починаючи з 1915 р., навіть видавати за кордоном окремий часопис свій „Боротьба", що в ньому виступила проти зради пролетарської справи з боку російської та австрійської соціял-демократії та закликала не йти на цю зраду робітничої справи і з боку української соціял-демократії. На жаль, група „Боротьби", не маючи, за виїмком петроградської та катеринославської організації УСДРП, широкої підтримки на Україні, припинила небаром видавати свій орган. Через рік її часопис впав, не маючи засобів на своє видавництво, а з припиненням „Боротьби" притихла небаром і праця незалежних з групи Юркевича.

Яку ж тактику взяла ця націоналістична частина української соціял-демократії, що вирішила прилюдно піти за власною буржуазією? Яку тактику взяли й ті, що вагалися прилюдно єднатися в даний момент із власною буржуазією, але й не рішалися приєднатися до групи „Боротьби"? Безперечно, що одні й другі були „пораженцями", цеб-то стояли на тому, що єдиний вихід пригнічених мас у Росії є повна поразка Росії від центральних держав. Правда, були серед неї й такі, як, приміром С. Петлюра, що прилюдно заявляв про свою лойяльність до Росії в цій війні, але це були окремі виїмки серед загального то прилюдного, то потайного націоналістичного захоплення справою визволення України з боку української соціял-демократії. Куди ж прямували свої кроки оці націоналістичні „пораженці" з лав соціял-демократії? Менше націоналістично настроєна її частина з Винниченком на чолі, що мала чи не найбільш своїх однодумців на Україні, не важилася все-таки наявно брататися з австро-німецьким імперіялізмом. Вона хоч і бажала з серця побіди австро-німецького імперіялізму над Росією, кинула клич: „орієнтація на власні сили", цеб-то вона вважала за доцільне в данний момент, щоб українське робітництво не сподівалося ні на кого, в тому і на Захід, а власними силами боролося хоч би й вкупі з українськими націоналістами за самовизначення України. Ця течія, як сказано, головним чином спиралася на організації УСДРП, що залишилися в межах Росії. Вона й явилася оцим керуючим колом, що в революції 1917 року взялася керувати Центральною Радою та відстоювати

українську автономію в межах федеративної Росії. Зате друге крило національної течії в лавах української соціял - демократії, більш націоналістичне крило, аніж група Винниченка, Порша то - що, наявно стало пропагувати спілку з австро - німецьким імперіялізмом. Найбільш активні визнавці цеї течії, здебільша члени давньої УСДСпілки, дали не тільки зразу почин до заснування окремої соціял - демократичної організації „Української соціял - демократії" вже під весну 1915 р., але ще й зараз же, як вибухла війна, дали почин до заснування вже 4 серпня 1914 р. окремої позапартійної організації націоналістичної „Союзу Визволення України". „Союз" цей, як позапартійна організація російських українців, на чолі з есдеками В. Дорошенком, А. Жуком, М. Меленевським, Скоропис - Йолтуховським та есером Залізняком, мав завдання пропагувати ідею української самостійности й організуватися на боротьбу за цю самостійність. Він уже 25 серпня 1914 р. за приміром „Головної Української Ради" й собі видав маніфеста, де й викладав свої політичні домагання. 5 травня 1915 р. наступило об'єднання „Головної Української Ради" із „Союзом Визволення України" в єдину „Загальну Українську Раду". Для окремої пропаганди ще й проміж робітництвом своїх гасел оця шовіністична частина української соціял - демократії, об'єднавшись із галицькими та буковинськими соціял - демократами, ще й стала видавати проти „Боротьби" власний орган „Робітничий Прапор" за редакцією Парвуса, Меленевського, Ганкевича, Бендзи, Безпалка, Гуцайла, Мороза то - що.

Яку ж платформу склала оця частина української соціял - демократії, що засновувала „Союз Визволення України"? Платформа ця була цим разом, хоч і „обрахована на час війни", наявно буржуазна платформа. Ця платформа, „відбігаючи від традиційних формул у програмах українських партій та пристосовуючись до форми державного життя центральної Европи", приймала навіть уже не гасло „української демократичної республіки", а звичайнісінької собі української „конституційної монархії, збудованої на демократичних основах". Ось до якої платформи докотилися ті, що в 1912 р. устами Донцова так гаряче радили українському громадянству одмежуватися не тільки від дворянсько - буржуазної, але й пролетарської Росії на культурному фронті. Цю - то платформу прийняла тепер й „Загальна Українська Рада", що виросла з об'єднання „Союзу Визволення України" та „Головної Української Ради". На неї згодились і всі українсько - галицькі та буковинські соціял - демократи.

Таким чином, довершилося тепер зраду власної пролетарської справи й української соціял - демократії, довершилось однаково по той і по цей бік Збруча. Українська соціял - демократія і собі, нічим не поступаючись із власної політичної програми, хто формально, хто фактично, стрімголов потонула тепер в українському націоналізмі, при чому частина її з Подніпров'я та загалом з Галичини й Буковини потонула навіть не за „українську демократичну республіку", а за „українську демократичну монархію", що її проповідував уже 1909 р. український монархіст Вячеслав Ліпінський.

На ґрунті цеї платформи, що довершила до кінця старе галицьке гасло „свій до свого", і повів тепер український націоналізм боротьбу за своє самовизначення. А його мало здійснитися, на думку більшости, під пануванням одного з нащадків Габсбургів. Гасло „демократичної української монархії" та ще й з Габсбургом на чолі мало стати за той засіб, щоб, на випадок поразки Росії, Австрія та Німеччина нічого не мали проти того, щоб і Галичина увійшла до складу цеї української монархії, через що, таким чином, ідея соборної України була б уже цілком забезпечена. В ім'я такої „соборної України" пішла тепер скваплива самоорганізація українського націоналізму, в першу чергу організація власної національної армії під боком Австрії. Поляки в той час готували свої легіони за „непідлеглу Польщу", за ними й українці мобілізували свій легіон січових стрільців з окремою „Бойовою Управою" на чолі за „вільну Україну". Правда, відступ австрійської армії в 1914 р. в Карпати трохи охолодив ці мобілізаційні заходи, але, коли прийшла весна 1915 р., а з нею почався страшенний розгром російського війська й панічний відступ його з Польщі та Волини, ці заходи знову почали ширитися серед загального небувало націоналістичного захоплення. З легіону січових стрільців незабаром виріс готовий національний український корпус, що справді вмирав з погордою до життя, пробиваючи собі кривавий шлях до далекого золотоверхого, давно вимріяного Києва.

Але цей похід не здійснилося, хоча український націоналізм взявся твердо пропагувати серед центральних держав ідею цього походу. На австрійсько - німецьких фронтах неоднаково успішно шла боротьба. Довелося незабаром зупинити наступ на Росію, на самім кордоні Подніпрянщини. Став на місці й український легіон, виглядаючи, чи по той бік фронту не підніметься йому назустріч повстанча хвиля. Але вона не приходила, поки - що задушена залізним ланцюгом самодержавної реакції. Не приходило

врешті обіцяне від центральних держав проголошення української самостійности хоч би на шматку визволеної української території, хоча в акті з 5 листопада 1916 р. німці проголосили на визволених від Росії польських землях „непідлеглу Польщу“. Ще більше, Австрія, бачучи, що на російській Україні поки-що тихо, почала збиратися ще й Галичину приєднати до „непідлеглої Польщі“, щоб забезпечити, таким чином, східній фронт центральних держав од Росії. Серед таких умов ідея „соборної України“ під пануванням одного з Габсбургів хмаритись стала на політичному горизонті. Знову верталося старе зневір'я у власні сили, не то що в добру волю центральних держав. Український націоналізм з розпукою в серці почав оглядатися, що йому тепер діяти, кривавий бо шлях поперед нього до Києва скінчивсь, а позаду його знову накотилася польська шляхта, виконуючи помсту за його самостійницькі заходи. І, коли на фронті з одчаю гинули сотнями й тисячами його стрільці, захищаючи ніби-то власну справу, на запіллі в той час сотнями й тисячами запроторювали в тюрми та вішали немилосердно українських селян польські та угорські полки нібито за зраду на добро Росії.

Одчай вже брав тепер за серце українську дрібну буржуазію по цей і по той бік фронту. А тимчасом у Росії назрівали події, що несподівано для неї нараз повернули колесо історії в инший бік. В Росії сталася революція.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

НА ШЛЯХУ ВЕЛИКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

76. *Кінець самодержавства в Росії.* Революція в Росії, як це й передбачали давно вже більшовики, справді дала себе не довго ждати. Прискорила її якраз імперіялістична війна, що так нещасливо йшла на всіх фронтах Росії. Вона й загострила до краю класові відносини, вона до краю напружила і національне питання. І серед цього загострення раптом розлетілась на порох самодержавна зогнила бочка, як не латала її дворянсько-поміщицька влада залізними обручами реакції. Але обручі на цей раз не витримали тиснення з нутра і розлетілися в один мент, розлетілися одного сонячного дня, що віщував не тільки весну в природі 1917 року, але й весну для пригнічених мас.

А революція справді стала неминуча. Нещаслива війна через край в'їлась в старі наболілі рани трудящих. В той час, як сотні тисяч даремно клали голови на фронті, на запіллі заїдала решту нечувана нужда. На пролетаріят насіла небувала дорожнеча, насів надмірно збільшений робочий день. І все це при низькій заробітній платі. Селянство й собі стогнало як ніколи під важким тягарем війни. Починаючи з 1915 р., через те знову вибухають спершу глухі хвилювання, де-далі наявні демонстрації проти війни. На чолі цього хвилювання йдуть робітничі страйки, робітничі демонстрації. Гасло тепер єдине: „хліба, миру й волі!“ Навіть меншовики-угодовці не в силах були тепер втихомирити маси. А тимчасом фронт приносив одну за одною поразки і ще більш хвилював населення. Все це в першу чергу вдаряло по дворянсько-поміщицькій реакції, по самодержавству; старі засоби „втихомирювання“ мас ще загострювали ці удари.

Але воно вдаряло й по російській буржуазії, що була фактично винна в імперіялістичній війні. Побратавшись уже підчас революції 1905 року із самодержавством, вона фактично й була винна в нечуваному цьому стражданні мільйонів працьовників, що призводило їх до одчаю, що уривало остаточно їх терпець.

Єдиний вихід із цього безвихідного становища міг бути тільки такий: зірвати до щенту спорохнявілу бочку, збити з ніг буржуазію, припинити війну і самим працьовникам взяти владу в свої руки. А це означало не що инше, як вчинити революцію, до того ж пролетарську, соціялістичну революцію. Буржуазія розуміла чудесно, що шлях цього хвилювання мас йде туди неминуче. Вона наявно бачила, що тепер вже самими репресіями нічого не вдієш. Війна бо узброїла ці маси і вони, ці маси, кожного дня готові були тепер залишити імперіялістичний фронт та повернути свою зброю проти руської буржуазії й її нездарного звироднілого спільника — поміщицького самодержавства. І, коли ті маси справді вхопились за зброю за почином петроградських робітників, руська буржуазія й вирішила кінець-кінцем погодитися з неминучістю позбутися цього свого спільника, вирішила, однак, на те, щоб, використавши неорганізованість мас, самій взяти владу у свої руки і самій повести імперіялістичну війну до кінця, задобривши маси буржуазною конституцією. Їй здавалося, що таким чином пригасне революційне незадоволення мас, а згодом, після закінчення війни, цілком скориться її владі. Ось через що вона в лютому 1917 року зважилася під напором революційних мас підтримати державний переворот: прогнати Романових, проголосити в Росії буржуазну республіку, скласти Тимчасовий Уряд. Вона й підтримала його, захопивши владу у свої руки. Але, щоб замазати свої затії, вона закликала до співробітництва в цій владі соціял-угодовців: есерів і меншовиків; начеб-то збиралася закликати й пригнічені нації, обіцявши їм конституційну автономію.

Таким чином, стався в Росії перший акт великої революції, стався в лютому 1917 року, довершений руками пролетаріяту й селянства, що скерували перший свій удар проти самодержавної реакції, а тільки оформлений руською буржуазією, що захопила у свої руки владу. „Воля", „воля" — ось його гасло, що широкою хвилею в одну мить поплило по всій безмежній Росії, зриваючи залізні обручі реакції. „Воля", „воля" — залунало по містах і містечках, по селах, заходячи в найглухіші закутки, в найтемніші серця, перебігало блискавкою окопи, відбивалося радісним гомоном і по той бік імперіялістичного фронту. „Воля", „воля" — грянуло й по Україні, вдаривши, як грім з погідного неба, серед пониклих надій та сподівань українського націоналізму.

Чи міг чинити опір тепер цьому спокусливому гаслові дрібний український буржуа по той та по цей бік фронту? Чи міг він не кинутись обіруч ловити оцю „волю" в межах російської

республіки? Аджеж Росія здійснювала зараз те, що було за його споконвічну мрію! Аджеж ніхто инший, як ця найжахливіша тюрма народів могла стати тепер йому за притулок, за його надію! Та ще й коли? Якраз тоді, як центральні держави кокетували його другого смертельного ворога — польську шляхту ціною не тільки „непідлеглої Польщі", але й ціною Галичини, ціною цього його старого плацдарму, де він організував свою бойову силу. Чи міг він тепер чинити опір оцій принадній спокусі, що манірно всміхалася йому в межах начеб-то справжньої демократичної республіканської Росії? Чи міг він тепер чинити опір принадним обіцянкам, що їх кинула Антанта вже в 1916 році словами американського президента Вільсона австрійським націям, обіцяючи їм автономію, наколи стануть проти центральних держав? Очевидно, цього вчинити він не міг, не був у силі! Гасло „де ж ми найдемо більш від того, що матимемо в Росії", що його кинув Винниченко, стало через те за його нове гасло, стало за його нову „орієнтацію". Через це гасло, через оцю нову „орієнтацію" український дрібний буржуа зразу й одкинув од себе дореволюційні настрої, сподівання, розрахунки. Різний сепаратизм, всяке відокремлення себе од революційної Росії тепер здавалося йому смішне, абсурдне, безглузде. Український дрібний буржуа став тепер міняти свою давню „орієнтацію" на Захід, на центральні держави, на нову, „на демократичну російську республіку", він став міняти свою нову спілку з імперіялізмом Німеччини та Австрії на спілку з руським імперіялізмом, з антантським імперіялізмом.

Але відсахнутися від австро-німецького імперіялізму цілком український націоналізм все-таки не важився. Війну бо ще не було скінчено, а кінця їй він не передбачав. Ану ж все-таки переможе австро-німецька спілка, так думав він по той бік фронту. Ану ж ця спілка все-таки роздавить і російську „демократичну" республіку? Чи варто цілком рвати звязки з ним, тим паче, що австро-німецький його „опікун" і собі зараз же змінив свою „орієнтацію"? Оцей бо його австро-німецький „опікун" з моментом вибуху революції в Росії знову став бо кокетувати з ним. Він уже навіть не спішив із приєднанням Галичини до Польщі, ще більше, — навіть на Волині не перечив організувати українську армію, давав волю і Галичині, надто дозволяв великодушно й серед полонених українців вербувати добровольців для цієї армії, обіцяючи піти походом з ними на Київ. Український націоналізм, хоч уже не дуже то вірив цим обіцянкам, проте цілком поривати зі старим „опікуном" не важився.

Через те ролю українського націоналізму тепер роздвоєно з тактичних міркувань. По той бік фронту він заявляв про свою лойяльність Габсбургам, по цей бік російській „демократії“, заявляв одночасно. По той бік фронту працювала й далі під орудою центральних держав „Головна Українська Рада“, працював і далі „Союз Визволення України“. Чому їм не робити цього, думали вони, коли польський націоналізм робив те ж саме: в Росії організовував легіони проти Австрії, та в окупованій Польщі складав польську армію проти оцієї демократичної Росії. А галицькі соціял-демократи й собі підтримували цю нову політику, тоді як на Подніпров'ї виразно повертала українська дрібна буржуазія в бік Росії. Український націоналізм вважав бо за доцільне триматися, про всякий випадок, резервного виходу, наколи не повезе українській дрібній буржуазії із справою самовизначення в „демократичній“, республіканській Росії. Але, що-правда, керовничу свою ролю він тепер все-таки відступив вже не „Союзу Визволення України“, а новій організації своїй, відступив „Центральній Раді“, що виросла за межичася на Подніпров'ї.

А тимчасом на Подніпров'ї події за подіями мінялись, як у калейдоскопі. Лютнева революція в один мент сколихнула сковані самодержавством маси, і на їхніх плечах не днями, а годинами ріс угору український націоналізм. І коли гасло „воля“ блискавкою мигнуло по всіх закутках України, серед екстази, питомої усякій буржуазній революції, блискавкою й собі полетіло по Україні ще одно гасло: „хай народ український на своїй землі має право сам однині порядкувати своїм життям“ — залунало по всіх закутках, залунало від села до села, від города до города, од губерні до губерні та понеслось ген аж у далекий Сибір. І серед цього гомону подніпровська дрібна українська буржуазія, українські есери, українські есдеки, українські радикали й демократи — всі вони зразу кинулися в обійми руського буржуа, браталися з ним, всі вони виходили на вулицю, дзвонили в церковні дзвони, правили молебні, цілували попівські хрести та на колінах співали „Ще не вмерла Україна“.

А одночасно вживалося різних організаційних заходів. На місцях одразу почали скликати національні з'їзди, складати національні середопартійні організації — Ради, що мали брати владу в свої руки. Вже 16 квітня в Києві відбувся Національний Український Конгрес, що й вибрав з-поміж себе таку середопартійну організацію — Українську Центральну Раду з М. Грушевським на чолі. Центральна Рада мала скласти національний краєвий уряд, а сама мала стати за суверенну національну владу, про що й було сказано в І Універсалі Центральної Ради. За програму для неї було встановити національно-територіяльну автономію України в межах Росії, перевести земельну реформу, зорганізувати українську армію та приєднати Галичину до цієї автономії.

Такі плани снували в головах української дрібної буржуазії по цей бік імперіялістичного фронту. Зародилися вони серед загального захоплення буржуазною революцією в Росії. Кохалися вони за обіцянками руської буржуазії, що декламувала на всіх перехрестях про „демократію“ та „равноправие“.

§ 77. *На шляху національного буржуазного самовизначення.* Лютнева революція почала четверту добу в історії українського націоналізму. Ставши після революції 1905 року на точку виключної самостійности, бодай лише в рямках конституційної монархії, одмежувавши себе вже рішуче од старих „соціялістичних“ гасел, він тепер раптом знову повернув круто вліво. В оцьому звороті вліво він вчинив дуже важливі поправки до останньої своєї програми, що її, як знаємо, було виложено в платформі „Союзу Визволення України“. Перша поправка була та, що він в межах „демократичної“ Росії зрікався виключної самостійности, обмінявши її на старий свій федералістичний погляд. Які причини вплинули на цей бік його звороту, ми вже знаємо. Але, крім цієї поправки, він зробив іще одну, дуже важливу: він повернув знову до гасла „соціялізму“, на чолі свого самовизначення він поставив уже не свої буржуазні партії, а „соціялістичні“, він вкупі з цим на чолі своєї тактики висунув знову справу націоналізації землі, про яку „забув“ в останню передреволюційну добу; иншими словами, він знову став на стару платформу цих своїх народницьких гасел, що їх він вчасти проповідував ще в 1905 році. Цим разом, однак, цю платформу вже не оформляла його „Українська Радикально-Демократична Партія“, як це було 1905 року: ніхто инший, як українська соціял-демократія станула тепер за виконавця її, прибравши жовто-блакитний прапор червоними стрічками. Тепер ніхто инший, як вона — українська соціял-демократія — станула одною лавою сама на чолі українського націоналізму та його нової програми. Тепер ніхто инший, а вона — українська соціял-демократія — цілком офіційно взяла в свої руки керму національно-буржуазного корабля.

Які причини були в оцій ще одній поправці програми й тактики українського націоналізму по цей бік імперіялістичного фронту?

Українська революція, як і вся російська революція 1917 р., виросла на плечах революційних мас, на плечах пролетаріяту та селянства. Лютнева революція безперечно була за перший акт цього революційного руху, що прямував очевидно вже до пролетарської революції. Руська буржуазія, бажаючи, однак, скерувати його у протилежний бік, самозванницьким способом сама стала на чолі цього першого акту, задекламувавши про „равноправие“ та „демократическую республику“. Що мала в даний момент робити українська буржуазія, що бралася повести ці революційні маси в бій за власне буржуазне самовизначення? Оголосити просто це самовизначення було мало, бо воно не промовило б до серця цих мас, що вимагали „землі і волі“, „миру й хліба“. Масам цим треба було отже дати щось більше, ніж уже давала руська буржуазія. Їм треба було в першу чергу дати панську землю, щоб повести їх за собою. Боротьба за землю — це споконвічне питання українського селянства, споконвічна болячка тієї частини революційних мас, що на них в першу чергу намагалася спертись українська народжена й ненароджена буржуазія. А їй більше ні на кого було спертися. Наколи польський націоналізм був сильний в першу чергу своїм поміщицтвом та великою буржуазією, то український націоналізм свою силу вбачав дотепер в єдності своєї дрібної буржуазії з селянською, голодною на землю масою. Правда, останніми роками, коли ним ближче зацікавився німецький імперіялізм, можна було важити ще й на його військову силу, тоді й цікавило його вже менше земельне питання. Але тепер, коли цей імперіялізм одійшов для української дрібної буржуазії на другий план, коли на першому плані стало питання про самовизначення на хвилях революційної Росії, вона — українська дрібна буржуазія — знову опинилася по цей бік фронту в такому становищі, що за єдиного надійного її спільника могли стати тільки оці революційні українські маси, в першу чергу селянство.

Ось через що український націоналізм тепер висунув на чоло національного самовизначення українську соціял-демократію, залишаючи свою буржуазію позаду, щоб підштовхувала українських есдеків туди, куди треба. Ось через що він знову кинув гасло націоналізації землі на користь національного фонду. Цим гаслом українська дрібна буржуазія сподівалася зразу вбити двох зайців: одсунути, з одного боку, руського буржуа від українських мас, збутися російського поміщика на Україні, та, з другого боку, самій опанувати цілком цими масами. Через те вона й стала божитися на всіх перехрестях соціялізмом. Всі українські партії стали чіпляти

собі додаток „соціялізму“: за „соціялістів“ стали не тільки українські
есери, що у квітні 1917 року заснували свою окрему українську
партію „соціялістів-революціонерів“, „соціялістами“ стали тепер
звати себе і члени „Української Радикально-Демократичної
Партії“, перейменувавши її на „Українську партію соціялістів-
федералістів“, „соціялістами“ стали тепер себе величати й „Укра-
їнська Народня Партія“. Під гаслом бо „соціялізму“ найлегше було
збутися руського поміщика на Україні, під цим гаслом найпростіш
можна було провести буржуазну революцію в сільському госпо-
дарстві та забезпечити монополію національного капіталу на Україні.

Програма вивласнення землі на користь національного фонду
стала, таким чином, знов за неодмінну тактику самовизначення
українського національного капіталу, стала за неї, принаймні, в
межах буржуазно-революційної Росії. Вже до оголошення І Уні-
версалу Центральної Ради, що з'явився 24 червня 1917 р., при-
гадали собі її й українські соціялісти-федералісти: зазначаючи
свій „соціялістичний ідеал“, вимагали вони на своєму з'їзді в бе-
резні 1917 року, щоб було вивласнено в краєвий земельний фонд
землі усіх приватних власників, поперед усього тих, що сами не
працюють, при чому це вивласнення, на їхню думку, мало статися
не инакше, як за викупом. Селянський з'їзд, однак, що відбувсь у
травні 1917 року, поставив справу вивласнення рішучіше: він
виніс постанову, що „приватна власність на землю взагалі має
бути скасована“ та що „вся земля без викупу поступає в укра-
їнський національний фонд“, при чому „землі не можна ні про-
давати, ні купувати, ні залишати в спадщину“. На такій приблизно
платформі складала свою програму й партія українських есерів.
А що ця платформа була вже і в програмі української соціял-
демократії, то Центральна Рада й включила й собі її в програму
свого першого виступу в І Універсалі.

Прийнявши, таким чином, у свою основу справу вивласнення
землі та територіяльно-національної автономії, українська дрібна
буржуазія і взялася за своє самовизначення. Прибравши жовто-
блакитний прапор червоними стрічками „соціялізму“, вона за про-
водом соціял-демократії та її помічника — українських есерів —
взялась у першу чергу за організацію національної влади та її
основи — національної армії. Закликаючи до цієї справи широкі
маси населення на з'їздах, що відбувалися в той час одні за од-
ними, то військові, то селянські, то врешті й робітничі, вона оста-
точно оформила Центральну Раду в її складі, склала й націонал-
ний уряд — Генеральний Секретаріят, з Винниченком на чолі,

склала, врешті, й „Генеральний військовий Комітет", на чолі з Петлюрою. Влітку 1917 р. її організаційні заходи дійшли свого вершка. Влітку 1917 р. справді начеб-то все було готове, щоб черговим універсалом проголосити вже формально українську автономію, приступити до заповідженої реформи земельної і, таким чином, довершити своє самовизначення.

Але тут трапились для неї непередбачені й непереможні труднощі. Перше те, що в Росії та й на Україні якраз на той час виросло ще гасло й соціялістичної революції, що його стали піднімати російські більшовицькі організації за керуванням Леніна.

В Центральній Раді загалом не було справжніх соціялістів, а здебільша була звичайнісінька собі дрібна українська буржуазія, були звичайнісінькі собі буржуазні демократи, хоч і з „соціялістичними" вивісками. Що нею орудувала українська соціял-демократія — це цілком не зміняло її дрібнобуржуазного характеру, навпаки, ще більш підкреслювало той характер. А підкреслювало воно тим, що ця українська соціял-демократія сама потонула в буржуазній стихії, потонула під натиском українського націоналізму і сама стала на його чолі в ім'я його програми. Оця то дрібнобуржуазна Центральна Рада, що для неї гасло „соціялізму" було тільки за буржуазний засіб для того, щоб приманити революційні маси до своїх завдань та довершити буржуазну революцію в сільському господарстві, вона тепер стала лякатися цих революційних мас, що на їх плечах вона виросла і що справді таки прямували до соціялістичної революції, до чергового акту революції. Вона злякалася в першу чергу українського пролетаріяту, що став організувати Ради Робітничих та Салдатських Депутатів, готуючися до пролетарської революції. Вона злякалась і революційних мас селянства, що, вчувши її гасло вивласнення землі, й кинулися вже тут і там брати самочинно в панів землю, не виглядаючи Установчих Зборів, що мали аграрну справу розвязати. А влітку якраз почалися ці заворушення серед українського селянства. Надто влітку 1917 р. саме вже й почалися перші виступи українського пролетаріяту в ім'я пролетарської революції.

З другого боку, ця „демократична" Росія, що їй клялася Центральна Рада на вічну дружбу, ніяк не хотіла чути про якусь автономію для України, тактично одкладаючи це питання на майбутнє, до Всеросійських Установчих Зборів. Єдиний вихід із цього було самочинно себе самовизнати. Але чи могла Центральна Рада зважитися в таких умовах на те, щоб, оддилившись од руської буржуазії, самій впасти під натиском пролетаріяту та тим скоріш

оддати всю владу в руки революційного його авангарду, що, захищаючи гасло „право націй на самовизначення", одночасно виступав уже наявно вороже так проти руської, як і української буржуазії? Очевидно, що вона цього зробити не могла. Піти ж бо назустріч соціялістичній революції, що раптом виростала на шляху її самовизначення, піти справді до цього „соціялістичного ідеалу", що ним клялася вона на всіх своїх виступах, ще менше для неї було можливо. Піти бо туди означало не що инше, як зректися буржуазного самовизначення назавжди.

І вона — Центральна Рада — вирішила не одмежовуватися самочинно від руської буржуазії. Вона, навпаки, намагалася приєднати її до себе, по-доброму договоритися з нею. А щоб її не дратувати, щоб показати свою здатність на справжнього буржуа, вона політично, начеб-то „нічим не поступаючись" зі своїх гасел, стала навіть одсовувати земельну справу на далеке майбутнє, почала підготовляти громадську думку про те, що, може, й не гаразд буде забирати всю землю від поміщиків та ще й без викупу, а що доведеться в дечому все-таки поступитись їхнім вимогам. Але російська буржуазія і в такому разі не бажала погоджуватися на самовизначення української буржуазії. Вона вже від перших днів почала вороже ставитися до заходів Центральної Ради. Тепер, коли Центральна Рада проголосила І Універсал, коли склала свій уряд, коли організувала власну армію, вона — руська буржуазія — ще ворожіше стала приглядатися до неї і на кожному кроці почала перечити проти її самовизначення.

В цьому то ворожому ставленні руської буржуазії українська буржуазія і найшла гальмуючу перешкоду на шляху свого самовизначення. Бо як же могла ця руська буржуазія погодитися з тим, щоб Центральна Рада своїм самовизначенням рвала єдиний російський фронт проти центральних держав? Як вона, врешті, могла погодитися взагалі з цим, щоб шматувати Росію на куски, шматувати якраз тоді, коли вона ще ласо простягала руки до сусідів за новими придбаннями? І на цьому то імперіялістичному становищі руської буржуазії і спіткнулася справа самовизначення Центральної Ради. Довелося Центральній Раді, та ще й перед загрозою пролетарської революції, миритися з Тимчасовим Урядом, обіцяти йому підтримку на австро-німецькому фронті і проти внутрішньої крамоли. З другого боку, і руська буржуазія не важилася зараз наявно вороже стати проти Центральної Ради: це ж могло знову штовхнути її в обняття Австрії та Німеччини, тим самим нанести російському імперіялізмові смертельний удар в саме

серце його. Через те й вона рішилася дещо поступитися зі свого становища до українських домагань. Таким чином, складено тимчасову угоду між Центральною Радою та Тимчасовим Урядом. Замість зазначеного в І Універсалі самовизначення, Україна залишилася тепер за автономну провінцію Росії. Генеральний Секретаріят, замість бути за уряд Центральної Ради, став тепер за уряд „Временного Правительства", сама ж Центральна Рада з позиції верховної влади опинилася у становищі звичайної громадської організації. Таким чином, II Універсал Центральної Ради з 15 липня 1917 року, замість бути за крок вперед що до самовизначення української дрібної буржуазії, став за крок назад на шляху цього самовизначення.

Не зважаючи на це, все-таки і цим разом значіння II Універсалу для революції 1917 р. було величезне.— Перше те, що за цим Універсалом вперш була визнала й руська буржуазія права України на її автономію. Друге те, що українська дрібна буржуазія вперш у Росії мала всі законні права організувати себе дальше до боротьби за своє самовизначення. З цих двох висновків ще випливав третій, а саме, що II Універсалом українська дрібна буржуазія фактично розколола єдиний фронт російського імперіялізму, хоча формально вона його зміцнювала, підтримуючи своїми добровольцями наступ Брусілова на Галичину влітку 1917 року. Визнання Національного Уряду за Україною, хоч яке куце воно було, та дозвіл організувати національні полки було оцим розколом, що відтепер нестримно йшов у глибину та ширину, прискорюючи тим самим пролетарську революцію в Росії. В цьому й було революційне значіння й цього Універсалу, хоча Центральна Рада в йому стала на угодовський шлях. Ради цього значіння й підтримувала революційна демократія (більшовицька) в Росії автономницькі домагання української дрібної буржуазії, ради цього значіння вона вимагала й цілковитого відокремлення України від Росії, вимагала не від сьогоднішнього дня.

Але це революційне значіння національного самовизначення української дрібної буржуазії одночасно, якраз влітку, принесло і стиглі зародки її контр-революційности. Вони постали з цього моменту, як українська соціял-демократія, промінявши червоний прапор на жовто-блакитний, тим самим поклала перший камінь перешкоди на шляху розвитку буржуазно-демократичної революції на соціялістичну. Тепер цей камінь виростав на величезну скелю, виростав якраз з нагоди II Універсалу, виростав всередині самої української революції. Українська бо дрібна буржуазія на

чолі з українською соціял-демократією II Універсалом наявно повернула вже проти назрівання пролетарської революції, наявно шукала вже собі спільника серед руської буржуазії проти власних революційних мас, хоча й цим разом прилюдно заявляла, що нічим не поступається зі своїх „соціялістичних принципів". Правда, справа її самовизначення клином вбилася в цю спілку, не здійснювала її, але угодовство Центральної Ради до неї тепер було остільки наявне, що вже сумніву бути не могло, що Центральна Рада вкупі піде з нею проти пролетарської революції.

Так воно й сталось, коли ця революція прийшла.

§ 78. *Боротьба за пролетарську революцію на Україні.* Лютнева революція 1917 року, як сказано, була за перший акт цього небувалого в світі революційного здвигу, що протягом одного року виріс з буржуазної на пролетарську революцію. Инакше й бути не могло. Російська революція 1917 року не могла зупинитися на першому свойому акті, на буржуазній революції. Буржуазна революція вже не спроможна була розвязати ці глибокі класові суперечності, що були всередині російського суспільства. Скинення самодержавства та проголошення Росії за буржуазну республіку не могло ліквідувати цих основних суперечностей, що виросли проміж буржуазією та пролетаріятом, проміж експлоатованими масами та експлоатаційними колами. Імперіялістична війна, що її й далі провадила буржуазія за допомогою соціял-угодовців: меншовиків та есерів, довела ці основні суперечки до кінця. Населення голодувало, фронт розвалювався, нічого не помагали закликання меншовиків та есерів підтримати національну честь Росії. Хвилювання йшли одні за одними, „Временное Правительство" й собі не справлялося з непосильними завданнями, раз-у-раз міняючи свій склад, свою платформу. Єдиний можливий вихід із цього становища було зразу припинити нещасливу війну, дати селянству землю, дати автономію поневоленим націям та народностям. Але якраз на це й не могла піти руська буржуазія, не могли піти й соціял-угодовці. Тож пролетарська революція що-раз ширше виступала на обрії. Несла її на плечах революційних мас революційна демократія, несла її більшовицька партія з Леніном на чолі. Вона не від сьогодні вчила, що за чергову революцію в Росії буде пролетарська революція. Вона не від сьогодні закликала пролетаріят організуватися до цього великого акту, не від сьогодні закликала селянство й собі обєднатися під керовництвом пролетаріяту за цю велику справу, що мала принести визволення всім працьовникам.

І цей черговий великий акт незабаром прийшов. Прийшов він у Жовтневій революції 1917 року. Одним вибухом захопив владу у свої руки революційний пролетаріят, прогнав поміщиків, буржуазію, прогнав і соціял-угодовців. Одним вибухом він дав наявний доказ, що він все-таки в силах взяти в свої руки владу, хоч як переконувала його російська соціял-демократія, що в Росії ніяк не прийшла пора ще на пролетарську революцію, що ще треба довго жити мирно вкупі з буржуазією, доки вона сама не віддасть влади в руки пролетаріяту. В Росії сталася пролетарська революція.

Але й на Україні революційний процес не міг стати на цьому одному, що українська дрібна буржуазія самовизначиться. І тут революційні маси вимагали чогось більшого, ніж буржуазної самостійности. Пролетаріят наявно й тут прагнув до того, щоб самому взяти владу в руки. Селянство й тут уперто витягало руки за поміщицькою землею. Центральна Рада дати цього всього не була спроможна, хоча й звала себе „соціялістичною". Вона навіть не збиралася цього всього дати. Правда, вона спершу обіцяла відібрати землю у поміщиків, вона, може, й відібрала б її, якби не те, що треба було все-таки якось задобрити руську буржуазію за свою автономію. Вона й тепер обіцяла відібрати її, але після того, як буде скликано Всеукраїнські Установчі Збори. Але одночасно вже тепер вона попереджала, що не слід цього робити без викупу, що не слід взагалі відбирати всю землю в національний фонд. Якраз починаючи з часів II Універсалу, вона почала цей поворот що до земельної справи. Ніхто инший, як українська соціял-демократія робила цей поворот, переконуючи населення, що „забирати землю в багатих селян, це значило б викликати сварку між селянством", що „брати панські землі в державну власність задурно буде несправедливо" то-що.

Очевидно, що це не могло не роз'єднати селянство з Центральною Радою, в першу чергу незаможного, бідняцького селянства. Оскільки воно спершу справді схопилось обіруч за неї, за її гасла, то тепер, після того, як ці гасла були все ще одна обіцянка, остільки воно почало ступнево одходити од неї. Одходив од неї і пролетаріят. Його ще менше задовольняла політика Центральної Ради, ніж селянство. Правда, серед пролетаріяту на Україні чимало ще й тепер було впливу російських меншовиків, що ставилися вороже до українського національного питання. Було через те чимало і тепер старих шовіністичних традицій до всього, що українське, що, взагалі, дуже легковажно ставилися до української справи. Цього легковажного ставлення не встигла

усунути більшовицька позиція в національному питанні навіть серед деяких власних організацій. Хоч як суворо було більшовики осудили вже до війни так зване „люксембургіянство", цеб-то погляд Рози Люксембург, що в добу пролетарської революції національне питання треба викинути з програми дня, все-таки і серед революційних кіл пролетарських на Україні чимало було й тепер слідів цього „люксембургіянства", вже не кажучи про меншовицький шовінізм.

Але не через те пролетаріят одходив од Центральної Ради. Він відходив через те, що прямував до пролетарської революції. Зберігаючи себе від потопання в російському меншовизмі та українському націоналізмі, куди тягнули його свої й чужі соціял-угодовці, лікуючись од решток цеї угодовської зарази, що загрожувала й його розколоти на два націоналістичні табори та ще й одтягти взагалі од революції, український пролетаріят від перших днів революції й собі готувався до пролетарської революції, єднаючись на єдиний пролетарський фронт з руським робітництвом. За проводом більшовицьких організацій на Україні він готувався й собі взяти самому всю владу в руки. Хоч як переконували його й тут меншовики, що передчасно боротися за пролетарську революцію, хоч як агітували його й українські соціял-демократи, що цю революцію за соціялізм треба поки-що одкласти, а тепер взятися за будівництво буржуазної самостійности української, наш пролетаріят в основному не дав себе звести з цього шляху, що на нього йому вказували більшовики.

І це якраз і протипоставило український пролетаріят Центральній Раді, що намагалася подальше відсунути од себе марево пролетарської революції. Але найбільшого загострення набрала ця протилежність інтересів Центральної Ради і пролетаріяту підчас Жовтневої революції в Росії. Що-правда, Центральна Рада не виступила формально на захист руської буржуазії тоді, як її проганяв руський пролетаріят. Вона формально проголосила свій „нейтралітет" в цій горожанській війні руського пролетаріяту з власною буржуазією. Але на ділі цей „нейтралітет" тільки й було проголошено через те, щоб мати змогу все-таки допомагати руській буржуазії. Офіційно цеї змоги вона дати не могла, бо що б тоді сказали їй на це українські революційні маси, коли б вона, що клялася „соціялізмом", стала наявно спомагати руську контрреволюцію. А так у неї тепер була вільна на це рука: „моя хата з краю, нічого не знаю" — могла вона тепер сказати усім, хто осудив би її за спілку з руською контр-революцією.

А спілка ця, проте, була. Вже на другий день, як телеграф приніс у Київ звістку, що в Росії стався новий революційний акт, Центральна Рада на свойому засіданні 8 листопада н. ст. рішуче осудила його й більшовиків. Одночасно взялася вона розганяти в себе більшовицькі військові частини, більшовицькі робітничі ради депутатів, обезброювати й ті військові частини, що їх послано було через Україну з фронту розганяти контр - революцію на Дону. За те вона не чинила ніяких перешкод, коли через Україну стали мандрувати білогвардійські полки на Дін, щоб хоч там захищати буржуазію перед робітничою революцією. Коли ж Рада Народніх Комісарів у Росії почала вимагати від Центральної Ради припинити таку політику, не перепускати білогвардійців на Дін та допомагати Червоній гвардії в погоні за ними, Центральна Рада і стала відмовлятися перед радянською Росією, що вона, мовляв, держить „нейтралітет" — і втручатись у внутрішню боротьбу в Росії не може. Ще більше: вона, проголосивши 17 листопада в III Універсалі „Українську Народню Республіку", незабаром стала цілком наявно уже проти пролетарської революції. Вона хапливо організувала тепер проти неї свою армію, що нею командували не тільки свої, але й руські офіцери, голубила наявно в себе буржуазних втікачів із радянської Росії, вела наявно переговори з представниками Антанти, що обіцяли їй допомогу проти „більшовицької анархії".

Таким чином, і на Україні неминуче стало заноситися на горожанську війну між пролетаріятом та Центральною Радою. І на Україні став наближатися черговий акт революції, став наближатися свій „Червоний Жовтень". Инакше й бути не могло. Національна революція наявно бо стала переходити на контр - революційний шлях. Центральна Рада наявно бо ставала контр - революційним органом. Маючи у свойому розпорядженні міцну армію на фронті й запіллі, маючи за собою тепер ще й напівофіційне визнання з боку Антанти, Центральна Рада вже не оглядалася на те, що вимагало од неї робітництво, що вимагало незаможне селянство. Вона тепер дбала тільки про одне: за всяку ціну довести організацію власної національної держави до кінця серед загального революційного хвилювання в Росії, досягти остаточного визнання української державности з боку европейських держав, а через те й намагалася довести перед Антантою, що вона — не більшовицька й не анархістична влада, а що вона цілком европейська влада, не то що „азіятська Росія", від якої вона цілком одмежовувалась. Антанті, в першу чергу Франції, було це вельми на руку: Франція бо, хоч

на землях України, хотіла врятувати свої капітали, свої підприємства, що їх націоналізувала Жовтнева революція в Росії. Врешті Франція, ба і вся Антанта сподівалася, що Жовтнева революція в Росії — це один із чергових бунтів, що після нього знов поверне старий лад, а Україна тоді, може, й знадобитися. З таких самих міркувань підтримувала Центральну Раду чимало й руська буржуазія. Оце визнавання Центральної Ради за суверенну владу на Україні ще більше штовхало її в обійми контр - революції.

А тимчасом робітництво на Україні пильно готувалося до того, щоб і собі піти єдиним фронтом проти власної буржуазії, проти власної контр - революції. Політика Центральної Ради з її зрадою революції прискорила це готування, тим більше, що й серед самої Центральної Ради почали з'являтися на лівому крилі незадоволення з її політики. Серед української соціял - демократії виросла група лівих, що вирішила відокремитись од цеї політики і од політики УСДРП. Серед українських есерів постало також ліве крило, що від осени йшло всупереч із загальною лінією партії. А обидві ці партії так УСДРП, як і УПСР — це були основні партії, що заправляли політикою Центральної Ради. Оця опозиція всередині основи Центральної Ради і собі стала приєднуватися до загального гасла пролетаріяту: „Вся влада Робітничим, Салдатським та Селянським Депутатам". А гасло це лунало що - раз голосніше. В Донецько - Криворізькій окрузі під цим гаслом на власну руку було навіть скликано до Харкова на грудень заходами Артема - Сергієва краєвий з'їзд Рад Робітничих Депутатів, на йому й мали проголосити радянську владу на цих землях. Такі з'їзди почали готуватися і в инших районах України. Надто і в армії почалося хвилювання за те, щоб проголосити на Україні радянську владу, як це зроблено було в Росії підчас Жовтневої революції. Врешті такий Всеукраїнський З'їзд Рад Робітничих, Селянських та Салдатських Депутатів і було скликано й у Києві на день 15 грудня 1917 року.

Центральна Рада не наважилася не допустити до цього з'їзду. Але, знаючи, що він збирається проголосити радянську владу на Україні, взялася за всяку ціну не допустити до того, щоб з'їзд цей виніс таку постанову. Про це подбала вона в той спосіб, що на з'їзд мобілізувала своїх прихильників. На з'їзд прибуло коло 2.000 депутатів із різних кінців України, крім Донбасу й Криворіжжя, що радили в той час вже на окремому з'їзді в Харкові. Здебільша прибули прихильники Центральної Ради. Тепер уже було очевидно, що київський з'їзд винесе таку постанову,

яку захоче Центральна Рада. Надії на те, що він проголосить радянську владу на Україні, вже не було ніякої.

Що ж було тепер діяти?

Більшовики, що готувалися до цього з'їзду, сподіваючися, що тут станеться український Жовтень, вирішили серед таких умов залишити київський з'їзд та приєднатися до харківського з'їзду. За більшовицькими депутатами залишили київський з'їзд і ліві есери та частина лівих із УСДРП. Всі вони об'єдналися з харківським з'їздом, через що він і об'явив себе тепер за Всеукраїнський З'їзд Робітничих, Селянських та Салдатських Депутатів. Тепер радило на Україні два з'їзди: один у Харкові, другий у Києві. Київський дрібнобуржуазний, націоналістичний з'їзд виніс постанову, що схвалювала та підтримувала політику Центральної Ради, тоді, як харківський натомість осудив політику Центральної Ради, як контр-революційну, проголосив радянську владу — владу робітників та селян на Україні та об'явив Центральну Раду за контрреволюційний уряд. Вибравши на її місце з-поміж себе Центральний Виконавчий Комітет України, харківський з'їзд і доручив йому скласти закона про вивласнення землі, банків та фабрик, взагалі всіх приватно-власницьких підприємств, доручив обрати революційний уряд — Народній Секретаріят, доручив, врешті, організувати українську Червону армію. Так почалась у нас на Україні Жовтнева революція. Після того йшли вже дальші заходи за забезпечення цеї революції на всій Україні. І на це не довелося довго ждати. Українська Центральна Рада тепер не могла вже стояти проти української радянської влади. Основна дотепер опора її — селянство відходило на очах од неї, одходили од неї один за одним її полки, дивізії. Тільки невеличкі частини гайдамацьких та січових загонів, врешті, ще й корпус вільного козацтва залишилися за нею. Довелося Центральній Раді тепер одступати з Києва перед тими самими масами, що на їхніх плечах вона вбилася в силу. Нічого не помогло їй тепер втриматися перед ними. Не поміг їй ані IV Універсал про повну самостійність України, що його вона встигла оголосити 22 січня перед самим своїм одходом з Києва, не помогла і земельна реформа, що й її прийняла вона під звуки гармат Червоної армії, прийняла, до речи сказати, навіть не так, як бажалося. Проєкт бо есдеків про залишення 40 десятин приватної власности були провалили есери в останній момент, через що й було прийнято есерівський проєкт про повне вивласнення землі. Але в декларації Центральної Ради ніхто вже не вірив. Вже 2 лютого 1918 року Київ став столицею червоної

України, став столицею Української Соціялістичної Радянської Республіки.

§ 79. *Нові заходи самовизначення українського націоналізму.* Куди ж могла тепер подітися Центральна Рада з невеличкою жменею військових частин? Чи податися до далекої Франції, що так довго кокетувала з Центральною Радою, як довго в неї була своя армія, а після залишила її на поталу, бачучи, що і в Центральної Ради немає ґрунту під ногами? Чи, може, повернутися знову в той бік, що з його вона почала свій шлях самовизначення, повернутися в бік Австрії та Німеччини, де за той час скваплово працював „Союз Визволення України" над виправданням Центральної Ради перед німецьким імперіялізмом за її антантські симпатії? Чи, може, вона мала скоритися перед радянською владою, покаятися за те, що оплюгавила свій „соціялізм" кров'ю червоноармійців, кров'ю українських робітників, українських селян? Але ж на це останнє вона вже ніяк не могла згодитись, тим більше, що, крім неї, проти більшовиків були й усі російські партії, що пишалися, як „демократичні", були меншовики, були бундівці, були есери російські, сливе — всі до одної. Всі вони вкупі з буржуазією міцно переконані були в тому, що „більшовицька анархія", як не сьогодні, то завтра провалиться в Росії, провалиться й на Україні та ще й схвалювали Центральну Раду за її ворожість до більшовиків. Чому ж не мала вірити в те саме ще й Центральна Рада? Адже ж для неї більшовизм на Україні не являв собою не що більш, як „нутрішню анархію", „московську окупацію", а то й „жидівську крамолу", як це ще й сьогодні так думає й гадає чимало її нащадків, і що треба тільки прогнати знову на північ „кацапів", прикоротити „жидів", а все зразу стане гаразд. Але на це якраз не було сили в Центральної Ради. Хто ж міг це зробити? Ніхто ж инший, як старий її протектор — німецький імперіялізм, що так цікавився Україною — він же не допустить, мовляв, щоб серед „анархії" пропала тепер Україна. Таке міркувала Центральна Рада, і з цим міркуванням вона й подалася до німців.

Поворот Центральної Ради до старої німецької „орієнтації" не стався, однак, несподівано. Перш за все ми вже знаємо, що український націоналізм тільки однією своєю половиною пірвав зі старим своїм опікуном. По той бік фронту він був залишив все-таки для себе резерв із німецькою орієнтацією. За такий резерв був у першу чергу „Союз Визволення України", була не менше й галицька „Головна Українська Рада". Обидві ці організації й подбали вчасно про те, щоб, на випадок невдачі з самовизначенням

України в межах „демократичної“ Росії, була спромога завершити його під боком центральних держав. Правда, спершу, в час розквіту Центральної Ради, й вони ласо ловили вісті, що приходили весною й влітку з Києва, не раз розбирала й їх охота зібрати свої манатки й собі податися за Збруч. Це особливо далося почувати влітку, підчас наступу Брусілова на Галичину, коли у них під боком уже роз'їжджав на Поділлі емісар Центральної Ради та губернатор Тимчасового Уряду для окупованої Галичини В. Доршенко. Але „ідеал — ідеалом, а політика — політикою“, так переконували себе ті, що залишилися по той бік фронту, і, коли з Центральною Радою стало круто, вони ще міцніше стискали в руках рушницю, ще скваплививіше готували кадри української армії, мовляв, знадобиться. Табори полонених у Німеччині стали за головну оперативну базу для цього готування. Німецький імперіялізм бо й собі тепер пильніше зацікавився українською справою. Аджеж за Збручем росла з осени „Українська Народня Республіка“ з мільйоновою армією, що могла й собі стати його заборолом проти Росії. Правда, дещо неприємно вражало німців від „соціялістичної“ вивіски Центральної Ради, але ці тимчасові її „настрої“, думали вони, можна буде ще до часу терпіти. За те перед німецьким імперіялізмом відкривалася перспектива на те, що приєднані на його бік українці не тільки захищатимуть його південно-східній фронт, а ще й стануть за гальму для загрозливого польського націоналізму, ще й хліба дадуть голодній Німеччині, надто триматимуть в замкненні російську революцію, що вже електризувала німецькі маси, загрожувала розкласти й собі німецький фронт.

Таким чином, шлях для повороту Центральної Ради в обійми німецького імперіялізму вже був готовий раніш, аніж їй довелося збиратися в далеку дорогу в гості до нього. Але все-таки ще треба було їй зі свого боку до цього приготовитися. Не випадково тому перед своїм від'їздом з Києва Центральна Рада, за порадою Винниченка, вчинила „державний переворот“ у себе: з Генерального Секретаріяту прогнала скомпромітованих перед німцями есдеків з Винниченком на чолі, мовляв, ніяково якось посилати в гості тих, що божилися на вірність Росії, Антанті, що збиралися з Брусіловим ще й вирвати з Австрії Галичину. Центральна Рада посадила тепер на їхнє місце есерів, з Голубовичем на чолі, посадила тих, що не змовлялися ще формально з Росією, що не ходили ще на поклін до Франції. Неприємно міг вражати німецького опікуна ще земельний закон, ухвалений в останній момент перед виходом із Києва, але од нього згодом можна було якось

відмовитися, тільки не зараз. Треба ж бо було українському селянству принести з собою, повертаючись на Україну, не самі тільки німецькі багнети.

Так оновлена політично Центральна Рада й рушила в бік німецького фронту. Вже до того вона вислала делегатів до Берестя, де в той час провадилося вже мирні переговори між німцями з радянською Росією й радянською Україною. Договоритися тепер було легко Центральній Раді з Німеччиною. 9 лютого 1918 року вже було підписано окремий договір між нею та німецькими генералами. В договорі центральні держави визнали незалежність „Української Народньої Республіки“, хоч — все-таки без Галичини — визнали й Центральну Раду, як правосильну українську владу,— за те делегати Центральної Ради від імени тієї „Української Народньої Республіки“ просили в них захисту перед більшовиками, обіцяючи нагодувати не тільки голодну армію, але й голодне німецьке запілля. Під захистом тепер австро-німецької армії й рушила Центральна Рада назад на Україну. Після коротких та впертих боїв з Червоною армією протягом місяця лютого, вона вже знову сиділа в Києві та гостювала в себе німецьку окупацію, а вже в березні місяці вся Україна лежала покорена від її гостей.

Аж тепер могло здаватися вже, — а так багатьом воно здавалося, — що український дрібнобуржуазний націоналізм кінець-кінцем таки добився свого. Він начеб-то мав тепер власну, багату на територію державу, навіть не автономну, а вже цілком суверенну, до того визнану від центральних держав. Що-правда, вся „суверенність“, вся ця „самостійність“ спиралася поки-що на австро-німецькі багнети, але в майбутньому, — а воно так радісно йому всміхалося на обрії історії,— в майбутньому буде спромога скласти й свою армію, свою силу, не цю, що похапцем виросла підчас Жовтневої революції, складену з кого попало, а нову, в національному дусі муштровану. Тоді вже й ласки в німців не доведеться запобігати. „Сам собі в хаті хазяїн стану“, так думав тепер спантеличений український дрібнобуржуазний націоналізм.

А тимчасом якось ніяк не складалися умови, щоб стати цим хазяїном у власній і не власній хаті. Трудяще населення не визнавало його ніяк за хазяїна, а коли й силоміць корилося, то не йому, а німецьким салдатам. Не визнавали його й ті, що ще вчора з ним браталися, вихваляючи його „культурність“ та „законність“, не визнавала більше його руська буржуазія, що вчора ще шукала в Центральної Ради притулку, рятуючися від більшовиків. Не визнавав його, врешті, свій брат рідний — український глитай, що ще

вчора клявся йому спільно вмирати за „самостійність". А вже й визнавати переставали навіть ті, що підписували з ним у Бересті згоду на вічний мир і взаємну допомогу: переставали на нього зважати його власні опікуни — німецькі генерали.

Що ж було за причину такого несподіваного явища? Що сталося, що врешті й сам цей дрібний буржуа український розколовся на два табори, і коли ліве крило все ще вішало червоні стрічки на жовто-блакитний прапор, все ще декламувало про свій „соціялістичний ідеал", то праве крило, крило справжньої української буржуазії, вже й собі ремствувало на Центральну Раду, вже й собі не визнавало її за національну суверенну владу? Що трудящі маси українські стали проти Центральної Ради, — воно зрозуміло, але чому став тепер колотися сам український націоналізм?

Причина цьому була якраз оце двобічне лице Центральної Ради, оця двобічна класова політика українського дрібнобуржуазного націоналізму підчас революції 1917 року, що остаточно найшла свій вислів, з одного боку, в земельному „соціялістичному" законі з 18 січня 1918 року, з другого — в берестейському договорі з німецьким імперіялізмом з 9 лютого 1918 року. Ми вже знаємо, через що український націоналізм вхопився цеї двобічної політики, коли вибухла революція в Росії на весні 1917 року. Пристосовуючися до умов цеї революції, український націоналізм на Подніпров'ї на свойому жовто-блакитному прапорі й понавішував червоних стрічок руками української соціял-демократії. На ці стрічки, як на принаду для мас, погоджувались, як знаємо, всі українські партії, навіть кадетського зразку, такі, як українські соціялісти-федералісти. Правда, все-таки перечило на той час таку політику українське глитайство з Ліпінським на чолі, що вже в місяці травні 1917 року склало окрему свою самостійницьку організацію „Українську Хліборобсько-Демократичну Партію", з окремою земельною програмою, протилежною програмі Центральної Ради. За це Центральна Рада й подбала, щоб у неї для „хліборобів-демократів" місця не було, а вже цілком не пустила їх у Генеральний Секретаріят. Але за це хлібороби-демократи в той час ще наявно не сердилися на Центральну Раду, навіть підтримували її, коли їй було скрутно, хоч і не погоджувалися з нею. Тоді бо Центральна Рада, хоч би й з вивіскою „соціялізму" на жовто-блакитному прапорі, їм не перешкоджала, а спомагала їм у боротьбі за самовизначення України, хоч як ненависна була їм ця вивіска.

Але тепер ця вивіска для української буржуазії вже була цілком непотрібна, хоч як все ще трималися за неї дрібнобуржуазні партії з Центральної Ради, такі, як українські есдеки та українські есери. Тепер ця вивіска могла тільки дратувати „союзників" із Заходу, тепер вона могла тільки ударемнити заходи що до ліквідації тих порядків, які позаводили більшовики, мавши владу на Україні. Ось через що „хлібороби" тепер рішуче стали вимагати усунення не тільки цеї вивіски, але й самої Центральної Ради, а за ними повторювати стали в один голос ці гасла ще й соціялісти-федералісти та соціялісти-самостійники. І коли дрібнобуржуазні угодовці з Центральної Ради збиралися й цим разом вішати стару свою вивіску над своєю спілкою з німецьким імперіялізмом, то українська буржуазія, скориставшись цею спілкою, не захотіла тепер ніяк більше гратись у „соціялізм", не захотіла навіть більше мати на чолі в себе есерів та есдеків. Вона рішуче вимагала тепер „синтези всіх персонально-дужих елементів для виходу з анархії", вимагала міцної влади, без участи дрібнобуржуазних угодовців, вимагала влади виключно для себе, через те й настоювала на скасуванні земельного закону з 18 січня 1918 р., на розігнанні Центральної Ради. А за це ухопилася російська контр-революція на Україні й собі та стала піднимати голос проти Центральної Ради, не тільки проти її „анархії соціялістичної", але і взагалі проти української самостійности. Очевидно, що й німецькі генерали, бачачи, що Центральна Рада не має ніякої підпори серед населення, і собі стали орієнтуватися на ті „персонально дужі елементи", що їх вимагала українська буржуазія, а за нею й російська контр-революція. Піти назустріч російській буржуазії вони не могли, бо тоді, безперечно, стане проти й найреакційніша частина української буржуазії, але й залишити Центральну Раду при владі не було змоги, бо проти неї рішуче вже виступила українська буржуазія, ставши тепер знову на платформу „Союзу Визволення України" з часів імперіялістичної війни.

Але „соціялісти" з Центральної Ради не думали здавати тепер владу оцим „персонально-дужим елементам", не думали й тепер зрікатися „соціялістичної" вивіски. Платформа „Союзу Визволення України", з її конституційно-монархічним устроєм та ще й з непорушною приватною власністю, як цього вимагали праві „самостійники", була тепер, на їхню думку, після року революції, та ще й після побуту радянської влади на Україні, наявно карколомна штука. Піти на неї тепер означало, на їхню думку, не що инше, як зломити собі самим голову та зломити голову й українській

„самостійности“. Хто ж тепер піде бо на Україні за ними, коли вони зречуться своєї старої економічної програми? Населення й так вороже ставилося до них за спілку з німецькими генералами. Коли ж одмовитися ще й од програми з 1917 р., воно цілком уже потоне в більшовизмі. Тоді і німецькі багнети їм не поможуть. Вони через те вперто й далі стояли на позиції з 1917 р., на оцій народницькій, дрібнобуржуазній та ще й дворушній позиції.

Таким чином, український націоналізм знову наявно розколовся. Розколовся він на праве крило — наявно буржуазно-глитайське крило та на ліве — народницьке дрібнобуржуазне. Наколи перше вимагало, сказати б, на старий пруський зразок, ступневого вростання України в капіталізм з глитаєм на чолі,— друге прямувало до американського фармерського зразка — буржуазної революції до кінця. Перше спиралося бо на непорушність приватної власности на землю, друге — на скасування тієї власности, хоча й не збиралось, як більшовики, касувати взагалі приватної власности на засоби виробництва, не збиралося касувати взагалі класового поділу суспільства. Таке було розходження що до економічних питань. Що до політичних питань, праве крило обстоювало національну „трудову монархію“, ліве натомість — „демократичну республіку“. Праве крило марило давненько вже про давню станову гетьманщину, що її мали скласти всі оці „персонально-дужі елементи“. „Хлібороби“ для тієї мети вже під осінь 1917 р. за рецептом Ліпінського почали організовувати, незалежно від Центральної Ради, свої збройні сили — „вільне козацтво — під орудою ген. Скоропадського, майбутнього гетьмана України. Що-правда, тоді вони проти Центральної Ради не виступали, навпаки, підтримували її підчас Жовтня; тепер склалися умови, сприятливі для здійснення „трудової монархії“, станової гетьманщини — за неї-то вони й вирішили йти тепер на бій із Центральною Радою, іти на чолі з Скоропадським та його „вільним козацтвом“, під охороною німецьких генералів.

Такі-то постали тепер принципи розходження між українськими націоналістами по цей бік Збруча. Німецьким генералам та російській контр-революції вельми на руку був оцей розкол українського націоналізму на Подніпров'ї. Одні й другі обіруч вхопилися за його праве крило. А тактика в їх була така, щоб, прогнавши Центральну Раду, і сліди позамітати на Україні по цій „анархії“, що її була завела революція. Надто російська контр-революція, що з приходом німців на Україну й собі повернула під їхнім захистом на „Юг Росії“, мала ще на меті створити з тимчасової української „самостійної держави“, свій плацдарм для спільного походу з контр-революцією на Дону на радянську Росію за відновлення старої імперії. Не від цього був і німецький імперіялізм, що йому тепер обіцювала російська контр-революція свій нейтралітет у війні з Антантою, ціною допомоги в цьому поході.

Так почався наступ на Центральную Раду з боку вчорашніх її друзів та спільників. Почали його українські „хлібороби-демократи“, винісши на свойому з'їзді в Лубнях 25 березня 1918 року постанову про те, щоб було скасовано земельний закон Центральної Ради, щоб було визнано приватну власність на землю за основу народнього господарства, щоб, нарешті, було повернуто поміщикам їхні садиби та інвентар. Одночасно, соціялісти-федералісти почали пропагувати, що треба раз назавжди рішуче прикінчити з „анархією“ Центральної Ради. За ними виступили проти Центральної Ради німецькі генерали. Вони, всупереч Центральній Раді, завели на Україні польові суди та видали закона про те, що селяни мусять засівати землю в поміщицьких маєтках. Вони стали й саджати під арест діячів Центральної Ради. Врешті, 30 квітня 1918 року одні й другі, об'єднавшись разом, зробили ще один крок: „хлібороби“ на свойому з'їзді обрали на гетьмана України ген. Скоропадського, а німецькі генерали винесли його на гетьманський стілець, розігнавши Центральну Раду, посадивши в тюрму її міністрів.

Так стала „Українська Народня Республіка“ в одну мить „конституційною монархією“, стала „Українською Державою“ з козацько-становою, гетьманською вивіскою.

§ 80. *Перемога пролетарської революції над контр-революцією.* Трагічно скінчилась остання спроба Центральної Ради що до українського буржуазного самовизначення. Спробу, довершену на згарищах революції 1917 р., викупану в крові українського пролетаріяту, українського селянства, що шукало справжнього самовизначення українських трудящих мас, оцю останню спробу тепер насильно було ліквідовано. Дрібнобуржуазні українські партії насильно було укоськано, щоб перестали гратись у „соціялізм“ там, де справа йшла про інтереси українського капіталу. Аж тепер міг цей капітал святкувати свою перемогу. Здавалося, що все вже готове для його самостійного розвитку. При владі бо на Україні стояли тепер уже не утопійні романтики, а оці „персонально-дужі елементи“, що їм кланялось у пояс навіть оце гордовите руське панство, що й у передпокоях не хотіло говорити з „соціялістами“ з Центральної Ради. Врешті й сама українська влада була тепер

не то, що давня, у простенькій мужицькій свиті, а блискуча, в дорогих козацьких кармазинах. Здавна бо так кортіло „хліборобське“ серце пишатися й собі таким панством, такою блискучою владою, як у сусідів. Здавна воно нишком заздро поглядало на сусідів, що в них були свої графи, свої князі, свої генерали, а в нього тільки одні „Грицьки“ та „Івани“. Тепер все це здійснилося в один момент. Була не тільки своя держава, було ще й своє панство, був, нарешті, „ясновельможний гетьман усієї України“. Але так воно тільки здавалося.

Цим разом уже ніякого не було сумніву, що ця чергова кармазинова спроба — це тільки останні натуги українського націоналізму. Цим разом уже було очевидно, що й тепер довго йому сидіти — хоч би й на чужих багнетах — не доведеться: по-перше, тому, що ці багнети своїм вістрям болюче кололи в боки самого кармазинового самостійника, по-друге, тому, що й сами славетні ці багнети не мали вже міцних рук. З одного боку, в Німеччині й собі стала назрівати революція. Назрівати стала вона й в Австрії. З другого боку, і собі стали ворушитися під ногами німецького окупаційного корпусу придушені подвійним тягарем українські маси. Катастрофа в таких умовах могла прийти кожної хвилини, а тоді кінець ясний: прийшлось би стрімголов летіти не тільки кармазиновим „самостійникам“, але й тим, що їх підтримували.

А таке, справді, почало складатися на політичному горизонті „Української Держави“. З німецького та австрійського запілля йшли вісті за вістями не дуже веселого, для кармазинового новородка, змісту. На західньому фронті ніяк не щастило Німеччині та Австрії. Війська й там почали хвилюватися. Німецьке населення, не зважаючи на багату контрибуцію з України, все-таки голодувало. Пригнічені від Австрії нації наявно вже й собі орієнтувалися на „Антанту“, тоді як німецький та австрійський пролетаріят за зразком Росії і собі готувався до революції. Загального вибуху революційної пожежі можна було сподіватися й там зо дня на день. Це все, очевидно, відбивалось і на становищі окупаційних корпусів на Україні. З другого боку, і на Україні ставало що-раз небезпечніше для „ясновельможного гетьмана усієї України“. Пролетаріят хвилював його своїми страйками, селянство — підпалами поміщиків. Партизанська боротьба росла на очах. Маси тероризували окупаційне військо, гетьманські полки. „Державна варта“ та „карательные отряды“ не в силах були припинити революційного хвилювання. А тут українські дрібнобуржуазні партії ніяк не бажали коритися перед „кармазиновиками“, ніяк не хотіли

визнати ні „ясновельможного“, ні його „держави“, а нишком готувалися до реваншу за 30 квітня, за розігнання Центральної Ради. „Українська Держава“ та її „ясновельможний гетьман“ справді зразу небезпечно сіли на німецьких штиках.

А тимчасом український пролетаріят скваплива готувався до наступу на оцю „Українську Державу“. На його чолі стояла тепер уже „Коммуністична Партія більшовиків України“, що керувала цією підготовкою. До Жовтневої революції на Україні, як знаємо, не було окремої комуністичної більшовицької партії. Були тільки окремі більшовицькі організації в складі всеросійської більшовицької партії. Підчас Жовтневої революції на Україні були заходи скласти таку партію в межах України, але її засновано щойно на таганрозькій конференції в квітні місяці 1918 р. підчас відвороту радянців з України. Оця партія, єдина партія революційного марксизму на Україні, на першому з'їзді свойому в липні місяці 1918 р. і накреслила основні моменти боротьби з окупацією за відновлення радянської влади на Україні, обравши для цього „Центральний Військово-Революційний Комітет“. В жовтні того самого року відбувсь і другий з'їзд КП(б)У, що вже безпосередньо готувався до повстання. Під керовництвом КП(б)У, за орудою Центрального Військово-Революційного Комітету і йшло оце скваплиavе готування українського пролетаріяту та селянства до розправи з контр-революцією.

Українські дрібнобуржуазні партії й собі скваплива готувалися до повстання проти гетьмана. За причину цього готування був уже не тільки реванш за Центральну Раду. Справа йшла вже дальше і глибше, „Українська Держава“ бо під гетьманом Скоропадським перетворилася на державу російської контр-революції, російської чорної сотні. Вже перші місяці її існування наявно вказували, куди росте ця „кармазинова самостійність“. Організація контр-революційної армії в серці України — Києві, організація „Союза земельных собственников“, об'єднання російських банкірів та промисловців у „Протофіс“, нарешті, заснування „Русского Государственного Союза“ — все це наявно вказувало, що російська контр-революція використовує Україну, щоб відновити єдину неділиму Росію. Гетьманська влада наявно стала брататися з російськими монархістами, навіть „хлібороби-демократи“ пішли тепер „в одставку“: місце „персонально дужих елементів“ заняли виключно російські чорносотенці та кадети. В країні настала безлична чорносотенна диктатура, що збиралась і самого „ясновельможного“ вкупі з його „державою“ змести з лиця землі. Очевидно,

що така переміна з українською „самостійністю“ мусила одсахнути український націоналізм од такої гетьманщини. І він знову став орієнтуватися на ліве своє крило, що за той час, склавши під проводом Винниченка об'єднаний „Український Національний Союз“, скваплива готувалося до боротьби за визволення української дрібної буржуазії від такого „самовизначення“.

На загальне повстання проти гетьманщини не довелося довго ждати. Повернення поміщикам їхньої землі, диктатура російської чорної сотні, врешті вибух революції в Німеччині та Австрії, склали такий сухий хмиз на Україні, що треба було тільки маленької іскри, щоб окремі повстанські вибухи, що траплялися від літа 1918 року, розлились би загальним стихійним морем революційної пожежі. За таку іскру став гетьманський декрет з 14 листопада 1918 року про скасування української державности та про об'єднання України з Росією. Він і запалив нагромаджений хмиз загальною революційною пожежею, запалив так, що в один момент вона спалила не тільки контр-революційне кубло гетьманське, не тільки попелом замела слід по „Українській Державі“, але ще й похоронила в її згарищах і саму справу самовизначення української буржуазії.

Дві розбіжні сили зійшлись у цій останній революційній пожежі, в спільній боротьбі проти реакції: з одного боку, пролетаріят в ім'я соціялізму, в ім'я пролетарської диктатури, в ім'я радянської влади, з другого боку, українська дрібна буржуазія в ім'я гасел Центральної Ради, в ім'я української дрібнобуржуазної самостійности. Проміж ними на бій із гетьманщиною пішла селянська маса, йшла нестримно в ім'я своїх інтересів, в ім'я старих своїх гасел „землі і волі“. Але даремно українська дрібна буржуазія ще й цим разом вірила, що з'єднає ще раз селянські маси під своїм керовництвом, що використає їхню боротьбу з гетьманщиною для власного самовизначення. Ці селянські маси більш не вірили українському націоналізмові, хоч як намагався він їх переконати, що він усе-таки „соціяліст“, що в нього знову „соціялісти“ — есдеки та есери — в уряді. Він через це недовір'я навіть не відновляв старої Центральної Ради, а склав уже новий уряд, „Директорію“ з Винниченком на чолі, щоб не дратувати ці маси споминами про недавні часи 1917 р. Селянство не вірило, однак, йому більше, не вірило навіть тоді, коли він скликав на січень місяць 1919 р. до Києва „Трудовий Конгрес“, щоб проголосити на ньому „диктатуру трудового люду“. А ця „диктатура“, як раніш „соціялізм“, мала бути чергова його принада для селянства, щоб не йти за пролетарською

революцією, за владою пролетаріяту на Україні. Яким же чином могли ще раз йому довіряти ці селянські маси, довіряти Директорії, коли вона за плечима цеї своєї „трудової диктатури“ провадила переговори з французами про нову окупацію України? Як могли вони повірити тепер Директорії, коли було очевидно, що її „трудова диктатура“ росте знову на диктатуру чужого імперіялізму та чергової російської контр-революції. А ця вже виглядала із-за плечей французького десанту, який спішив на допомогу Директорії проти більшовиків.

То ж не дивно, що національна контр-революція тепер уже не вдалася. Вона, що так скваплива ввійшла на чолі з Петлюрою до Києва, випередивши більшовицькі частини, що билися з гетьманцями, що сили небаром мусила втікати з Києва. З появою Червоної армії, що наступала від Харкова, повстанські війська зразу з'єдналися з нею, відступивши од Директорії. Вони бо йшли з нею так довго, як довго доводилося боротися з гетьманцями, але з червоною армією, з радянською владою вони змагатися вже й не думали. Вже 2 лютого Київ знову став за столицю червоної соціялістичної України. Директорія цим разом опинилась в гостях у Галичині. На Україні знову святкувала перемогу Радянська влада. Український пролетаріят ще раз доказав, що тільки він спроможний визволити українські трудящі маси від чужого й домашнього поневолення, ще раз переконав, що тільки у пролетарській, соціялістичній революції Україна може стати вільною, незалежною й від пазурів міжнароднього імперіялізму, і від неволі свого доморослого капіталу.

Що-правда, ще довго довелося українському пролетаріятові захищати свою перемогу від закордонних та своїх домашніх ворогів. Міжнародня буржуазія не так легко примирилася з тим, що на землях колишньої Росії став виростати справжній соціялізм — не могла з цим ще довго помиритись і українська дрібна буржуазія. Денікін та Врангель, з одного боку, Петлюра з Польщею, з другого боку, а всередині повстанські ватаги куркульські, починаючи від Зеленого, кінчаючи „батьком“ Махном, ще довго спиняли українські трудящі маси влаштувати на свій лад своє визволене буття. З-за кордону контр-революційна еміграція ще довго надсилала всіляких „отаманів“, щоб перешкодити соціялістичному будівництву України. Але й це переміг міцною рукою наш пролетаріят за допомогою нашого селянства. Починаючи з 1920 р., він, справді, міг уже взятися за мирне будівництво соціялізму, ще й небаром склавши вкупі з трудящими инших визволених націй старої

Росії „Союз Соціялістичних Радянських Республік“, що серед них зволена Україна й собі заняла належне їй місце.

Перемога нашого пролетаріяту за проводом Комуністичної Партії привела до загибели український націоналізм. Лави його почали залишати навіть такі, як колишній голова Центральної Ради М. Грушевський, стали повертати на радянську Україну, щоб працювати з радянською владою, навіть ті, що підіймали ще вчора проти неї зброю у спілці з західніми імперіялістами. За перемогою нашої Комуністичної Партії стали розвалюватися всі дрібнобуржуазні українські партії. Всі вони, здебільша, переконувалися, хто раніш, хто пізніш, що за доби імперіялізму тільки пролетарська революція може принести справжнє визволення поневоленому українському народові. Деякі радикальніші течії серед цих партій почали навіть приєднуватися до Комуністичної Партії. Приміром, у 1920 році приєдналися українські боротьбисти, що вийшли з лав УПРС вже 1918 р. В 1925 р. приєдналася, врешті, „Українська Комуністична Партія“, що в 1919 р. вийшла з УСДРП. Врешті й ті, що не прийшли в лави комунізму, і вони визнавали свої помилки в революції. Тільки невеличка купка найупертіших угодовців ще й досьогодні не зважується відмовитися від своїх старих, поневчасних гасел, поглядаючи заздро по цей бік кордону, як визволені українські маси, сами, без їхньої допомоги, складають нове своє буття, як після вікової неволі в чужих та своїх наймах, вони будують нову, небувалу дотепер українську державу й культуру.

§ 81. *Шляхи національно-демократичної революції в Галичині.* Але не на цілій Україні переміг пролетаріят. Не на цілій Україні трудящі маси добули вільну змогу будувати власними руками своє нове буття на шляху соціялізму. На західній Україні на таке визволення не стало цеї спромоги. Тамтешні робітники й селяни й надалі залишилися у шляхетській неволі, хоч і вони зривалися не раз до бою за своє визволення. Але в них такого не було пролетарського проводу, пролетарського керовництва, щоб повести їх до цього бою. Як знаємо, в Галичині, при угодовстві галицької соціял-демократії, керовництво боротьбою галицьких працівників опинилось виключно в руках Головної Української Ради, організації не пролетарської, а буржуазної, націоналістичної. За цим керовництвом і пропала справа визволення галицьких працьовників з класової неволі польської шляхти.

Ми залишили Галичину в той час, коли галицька дрібна буржуазія, об'єднавши всі революційні сили в себе під гаслом „свій до свого“, і собі робила всі заходи, щоб самовизначитись у

„соборній Україні“. Революція 1917 р. на Подніпрянщині зокрема приваблювала її цим гаслом, але вона з тактичних міркувань все-таки вважала і в даний момент за доцільне не поривати з австро-німецькою „орієнтацією“. Як ми вже бачили, в Бересті вельми знадобилася ця „орієнтація“ для подніпровської дрібної буржуазії. Тимчасом стала наростати і в Австрії революція, що трапилася в жовтні 1918 року. Серед галичан мимохіть мусила вирости тепер „орієнтація на власні сили“ та ще й на гетьманську Україну. Оця нова „орієнтація“, вимушена розпадом Австрії на окремі національні держави, і зневолила галицьку дрібну буржуазію й собі захопити 1 листопада 1918 р. владу в Галичині у свої руки, і собі взятися організувати власний державний організм, свою „Західню Українську Народню Республіку“. Але ж польська шляхта, визволившись з-під Німеччини, Росії та Австрії, витягнула свої жадні руки й по східню Галичину, що й привело українську дрібну буржуазію до того, що пішла війною проти шляхти.

З небувалим запалом пішли галицькі маси на цей бій, що мав визволити й їх з вікової неволі. На невеличкій території швидко виросла могутня армія на захист своєї „землі та волі“ перед шляхетськими апетитами. Хто тільки жив, хапався за зброю. І тут, як у 1917 році на Подніпрянщині, трудящі маси повірили, що власна дрібна буржуазія виведе їх з вікової неволі. Але галицька дрібна буржуазія, як і подніпровські „соціялісти“, не бажала повести цеї національної революції на шлях визволення з класової неволі західньо-українських працьовників. Вона й собі стала на шлях контр-революції, об'єднавшись на Трудовому Конгресі через своїх делегатів з Українською Народньою Республікою, підкреслюючи цим свою єдність з програмою приднідпрянської буржуазії супроти домагань українських робітників та селян. Мета цього з'єднання була та, щоб і Західньо-Українська Область Української Народньої Республіки, як названо тепер Подністрянщину, стала заборолом проти пролетарської революції, що йшла на Подніпрянщині.

Тож не дивно, що й серед галицької революції почав рости класовий розкол, почав рости стихійно знизу, навіть незалежно від галицької соціял-демократії, що не від сьогодні тонула з Вітиком на чолі в загальній націоналістичній стихії. Цей розкол особливої набрав гостроти вже на весні 1919 року, коли в сумежній Угорщині сталася пролетарська революція, а з боку Києва почав підсовуватися фронт радянської України. Галицькі ватажки цим разом уже навіть не захотіли єднатися з подніпровською Україною. Адже там була вже радянська влада. Хоч вона й пропонувала

двічі об'єднання червоної Подніпрянщини з Подністрянщиною, раз 7/III 1919 р., вдруге 9/V 1919 р., хоч закликала на спільний фронт проти панської Польщі, ціною допомоги червоній Угорщині, галицькі ватажки відмовилися од будь-якої спілки з працьовниками радянської України. На цьому ґрунті й поглибився розкол між галицькими масами та їхніми дрібнобуржуазними проводирями.

Що ж було за причину класового розколу серед галицької національної революції? Причина була та, що ватажки галицької революції у своїй внутрішній політиці не задовольняли інтересів галицьких трудящих мас. В той час, коли ці стали з таким захопленнням брати зброю в свої руки, захищаючи українське національне самовизначення в Галичині перед польською шляхтою й буржуазією, вся надія їхня була в тому, що влада галицька стане справді владою робітників та селян, що передасть до їхніх рук панську землю, вивласнить буржуазію з її фабрик. Тимчасовий галицький національний уряд не збирався цього вчинити. Лякаючися запідозріння з боку Антанти в більшовизмі, галицька дрібна буржуазія навіть в складі галицької влади не могла терпіти представників трудящих мас. Згадаймо тільки про з'їзд робітників та селян, що його влаштовано в Станиславові 30 березня 1919 р. заходом Робітничо-Селянського Союзу, і на якому було поставлено категоричну вимогу все-таки включити делегатів цього з'їзду в склад верховної галицької влади „Української Національної Ради". В цьому домаганні було з боку Української Національної Ради категорично відмовлено. З другого боку, не було задоволено й земельного питання цих мас. Правда, згодом під натиском цих мас було складено земельного закона, що його прийнято Українською Національною Радою з 14 квітня 1919 року, але й він, хоч і постановляв про вивласнення поміщиків та про наділення селян землею, це наділення переносив аж після закінчення війни. Все це вельми хвилювало працьовників в Галичині. Коли ж ще стали з'являтися зловживання з боку органів національної влади, галицькі працьовники наявно стали хвилюватися проти тої влади. Більшовизація в армії, на фронті й в запіллі, серед робітників та селян, росла на очах самочинно, не зважаючи на націоналістичне угодовство більшости галицьких соціял-демократів. Надто й серед самої дрібної буржуазії галицької на лівому крилі вже на весну склалася позапартійна опозиційна течія проти галицького уряду. З цеї опозиційної течії й виросли заходи до заснування позапартійного „Робітничо-Селянського Союзу", що мав організувати цю опозицію в напрямку

радянської орієнтації і який уконституувався на Робітничо-Селянському З'їзді в Станиславові 30 квітня 1919 р.

Таким чином ріс класовий розкол в галицькій революції, загрожуючи наявно ще одною революцією, революцією з гаслом „Вся влада радам". Гасло це стало лунати що-раз ширше і в Галичині серед селянських, робітничих та стрілецьких хвилювань. За гаслом цим і стали складатися перші зародки майбутньої Комуністичної Партії Західньої України.

Тимчасом у травні місяці панська Польща почала наступати на галицький фронт. Галицька армія не витримала цього наступу, підтриманого від французів, підтриманого й від боярської Румунії. Довелось галицькій армії одступати літом за Збруч. Здавалось би, що аж тепер прийде вже певно до з'єднання з радянською Україною. Та ні. Не прийшло й цим разом. Відступ не тільки примирив частину галицької опозиції зі своєю владою, але ще й з'єднав задурманену від своїх буржуазних ватажків галицьку армію з петлюровщиною, що сиділа коло Кам'янця. Подніпровська контрреволюція й почала тепер за допомогою галичан наступати на радянську Україну, приманюючи їх Києвом, мовляв, тільки через Київ стане вільний шлях в Галичину. Коли ж Київ опинився в руках Денікіна, що наступав із Дону, подніпрянська контр-революція петлюрівська стала переконувати галицьку армію з'єднатися з панською Польщею. На це вже галицька дрібна буржуазія ніяк не могла згодитись. Вона стала вже думати, чи не краще піти вже до більшовиків. Але й туди вона не повела галицької армії. Галицькі генерали з „диктатором" Петрушевичем на чолі повели її в тенета Денікіна, вчинивши небувалу ганьбу в історії героїчної боротьби галичан.

А тимчасом стара ворожнеча серед галичан між „радянцями" і „самостійниками" виросла вже в наявну боротьбу. Вже підчас відступу із Галичини були спроби групи „радянців", що не мирилися з угодовською політикою галицького уряду, зокрема не годилися на спілку з Петлюрою, захопити в свої руки кермо галицької справи. Але цю спробу вчасно було знівечено обраним натомість виборного галицького уряду з Голубовичем на чолі за необмеженого диктатора Петрушевичем. В Кам'янці ця боротьба привела до ще гостріших сутичок. Та з невеликими силами своїх прихильників „радянці" вдіяти нічого вже не могли. Коли ж склався договір з Денікіном, довелося оцій групі „радянців" піти в підпілля, щоб рятувати галицьку армію перед дальшою ганьбою. Галицькі бо генерали, після того, як Денікін став одступати, збиралися

перевести галицьку армію черед Дністер під опіку румунських бояр. І тільки дякуючи надмірним зусиллям, вдалося все-таки врятувати галицьку армію від чергової ганьби. Був складений для тієї мети „радянцями“ вже в грудні 1919 р. „Революційний Комітет“ у Вінниці та вирішено ще й дати почин „Українській Комуністичній партії Прикарпаття“, що її й складено 3 січня 1920 р. у Вінниці. Оці обидві організації і врятували галицьку армію від чергової ганьби і, коли зближався фронт Червоної армії, вони й захопили командування у свої руки та об'єднали галичан з червоною Україною. Але галицькі „самостійники“, мимоволі опинившись у лавах Червоної армії, не примирилися й цим разом з червоною Україною. І коли Петлюра з польськими панами став наступати весною 1920 р. на Київ, вони, збаламутивши більшу частину галицької армії, кинули цю армію в обійми панської Польщі.

Так пропала галицька революція в руках галицької дрібної буржуазії. Галичина знов опинилась у шляхетському ярмі, гіршому, ніж за часів Австрії. Її не встигла вже врятувати Червона армія, наступаючи літом 1920 р. на Польщу. Не могла вдержатись у Галичині і складена в той час радянська влада. Галичина так і залишилась у шляхетській неволі, виглядаючи й собі класового й національного визволення. А його принести в силі тільки одна соціялістична революція, з Комуністичною Партією Західньої України на чолі, вкупі з польським пролетаріятом, вкупі з Комуністичною Партією Польщі.

ЗМІСТ

ВСТУП

Стор.

Ціна 1 крб. 75 коп. (П)
Оправа 30 „

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Правління: Харків, вул. К. Лібкнехта, № 31.

ПО ФІЛІЯХ ТА КНИГАРНЯХ ДВУ Є ТАКІ КНИЖКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

Багалій, Д., акад. — Г. С. Сковорода — український мандрований філософ. 397 стор., ц. 4 крб.

Багалій. Д., акад. — Т. Г. Шевченко і кирило-методіївці. 93 стор., ц. 65 к.

Грушевський, М. — Історія української літератури. Том I, 360 сторінок, ц. 2 — 25 к.

Грушевський, М. — Історія української літератури. Том II, 233 сторінки, ц. 1 — 75 к.

Грушевський, М. — Історія української літератури. Том III, 206 сторінок, ц. 2 крб.

Грушевський, М. — Історія української літератури. Том IV, 689 сторінок, ц. 6 крб.

Грушевський, М. — Історія української літератури. Том V, вип. I, 204 стор., ц. 2 крб.

Грушевський, М. — Історія української літератури. Том. V, вип. II, 515 стор., ц. 4 крб.

За 100 літ Матеріяли громадського літературного життя України XIX і початків XX століття. За редакцією М. Грушевського. 295 стор., ц. 4—50 к.

Ковалівський, А. — З історії української критики. 161 стор., ц. 1 — 50 коп.

Коряк, В. — Нарис історії української літератури. Література передбуржуазна. Видання друге, змінене. 426 стор., ц. 2 — 75 коп.

Річицький, А. — Тарас Шевченко в світлі епохи. Видання друге. 228 стор., ц. 95 коп.

Филипович, П. — Шевченко і декабристи. 106 стор., ц. 55 коп.

Почтові відділи Держвидаву надсилають накладною платнею кожну книжку як власного, так і всіх видавництв СРСР.

Пересилка й пакування на всі замовлення коштом Держвидаву, коли замовлення наперед оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

Харків, вул. 1-го травня. № 17. Почтовий відділ ДВУ.
Київ, вул. К. Маркса, № 2. Почтовий відділ ДВУ.
Одеса, вул. Лассаля, № 33 (пасаж). Почтовий відділ ДВУ.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ
Харків, 2-й Радянський пров., № 2
Філії та книгарні по всіх округових і значніщих містах УСРР